

ІСТОРИЧНЕ ДОСЬЄ

Павло Скоропадський

ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНЕ ДОСЬЄ

В. А. САВЧЕНКО

Павло Скоропадський

ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

Харків
«Фоліо»
2008

ББК 63.3
С13

Серія «Історичне досьє»
заснована у 2005 році

Художники-оформлювачі
Б. П. Бублик, В. А. Мурликін

Савченко В. А.

С 13 Павло Скоропадський — останній гетьман України / Худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. — Харків: Фоліо, 2008. — 380 с. — (Історичне досьє).

ISBN 978-966-03-4058-9.

Нова книжка відомого історика В. Савченка присвячена Павлу Скоропадському, останньому гетьману України, діяльність якого пов'язана з бурхливими подіями епохи Громадянської війни. Кавалергард і генерал, найбагатший поміщик, плоть від плоті вищого світу Петербурга, що успішно робив кар'єру й особисто знав імператора, він волею долі стає диктатором України. Оцінювати гетьмана Скоропадського можна і як «лиходія», і як «праведника», але саме своєю неоднозначністю він і цікавий. Лев Троцький називав його українським Бонапартом, генерал Денікін — другим Мазепою. Ким же він був насправді? Відповідь на це запитання допоможе знайти книжка, при написанні якої автор використав архівні матеріали, документальні джерела, спогади учасників подій.

ББК 63.3

ISBN 978-966-03-4058-9

© В. А. Савченко, 2008
© Б. П. Бублик, В. А. Мурликін, художнє оформлення, 2008
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2005

Минає 90 років од тих бурхливих та незбагнених подій. Чвари вгамувалися, борги та злочини забулись, а зображення колись креативних історичних осіб стали прикрашати грошові банкноти незалежної держави... Окремі ентузіасти виступають за вшанування диктатора України гетьмана Скоропадського, але Павло Петрович Скоропадський пересічному українцеві майже не відомий. Скоропадського часто плутають із його іменитим родичем, так само гетьманом України, зі століття вісімнадцятого. Частині інтелігентної публіки Павло Скоропадський відомий лише з булгаковської «Білої гвардії» і «Днів Турбіних» як незрозумілий персонаж Громадянської війни, що розплакався від розчулення.

Маловідомий метелик у зібранні ентомолога історії... Якийсь темний суб'єкт у молодецькій кубанській черкесці з пожовклої світлини... Але сама особистість відчайдушного пасіонарія часом губиться серед безлічі диктаторів, політиків, генералів бурхливої епохи Громадянської війни.

Останній гетьман залишив про себе досить докладні, але не зовсім правдиві спогади. У них він презентує себе як рятівника України і лицаря чину та ідеї порядку. Долю Скоропадського оспівують два десятки апологетичних біографій, кілька наукових статей, ця доля обплывується у радянських агітаційних працях і безпідставно прославляється у працях деяких сучасних українських істориків.

Друзі та шанувальники вважали Скоропадського хороброю, доброю, привітною, симпатичною людиною — справжнім джентльменом. Його політичний союзник О. Скоропис-Йолтуховський у листі до Є. Чикаленка пише про

гетьмана, що він «...абсолютно моральна та розумово здорова людина, без сильної волі, щоправда, але наскрізь чесна та порядна... надзвичайно симпатична, одверта та щира людина, з державним розумом». А от сам Євген Чикаленко не поділяв цю характеристику та твердив про гетьмана, що він був «...і нерозумним, і нерозвиненим політично, і нещирим, а тільки сміливим і ризиковитим... він просто «шарлатан», який хапався за все, аби вдержатися на висоті; він не зумів навіть із честю скінчити своєї кар'єри «українського гетьмана»...»

Більшість сучасників свідчили: Скоропадський був «не підготовлений до керівництва державою», «...оточений підлабузниками й часто незначними людьми, він, що звик до цієї атмосфери, не зауважував її виняткової недоречності в пережитий тяжкий момент». «М'який до безхарактерності, доброзичливий до легкодумства» — так характеризували диктатора люди, котрі близько його знали. Лев Троцький називав Павла Скоропадського українським Бонапартом, генерал Денікін — другим Мазепою.

До характеристики Скоропадського можна додати, що Павло Петрович був справжнім авантюристом (у кращому значенні цього слова), честолюбцем і фаталістом. Нервовий, імпульсивний, несамовитий Скоропадський залишився суперечливою фігурою — «своїм серед чужих і чужим серед своїх». Павло Петрович нерідко і сам просто не міг зрозуміти — де свої, а де чужі.

Але у 1918—1919 роках його ім'я було досить популярним... Кожний вияв незалежненої державності більшовицька пропаганда називала тоді «Скоропадією»: «Українська Скоропадія», «Білоруська Скоропадія», «Грузинська Скоропадія». Саме досить креативне прізвище давало низку необхідних асоціацій для «полум'яних» пропагандистів — нестійкості та несерйозності влади, швидкого падіння, політичної оперетки... І дійсно, Скоропадський міг утриматися при владі в Україні тільки сім з половиною місяців (причому останні два тижні його влада поширювалася тільки на столицю та кілька міст).

Правління Скоропадського ґрунтувалося на парадоксах. Бойовий генерал, що воював проти германців, — ставленик Німеччини, щирий прибічник Антанти — союзник

її ворогів, людина російської культури — фундатор українізації та створення української церкви, монарх — супротивник монархізму, що ледве не очолив революцію проти самого себе... цей ланцюжок можна було б продовжити, але не підлягає сумніву той факт, що гетьманська Україна у кривавому 1918-му стала землею порятунку для десятків тисяч утікачів із сусідньої країни «перемігшого червоного терору». Олексій Толстой, Бунін, Булгаков, Теффі, Вертинський... і ще багато-багато інтелігентів, службовців, буржуа, генералів, священників урятувалися в «благодатній» гетьманській Україні від неминучої загибелі у «червоних пазурах». Генерал Врангель писав про гетьманську Україну: «...серед моря анархії на всьому величезному просторі Росії начебто утворився перший міцний острівець».

Оцінювати гетьмана Скоропадського можна і як «лиходія», і як «праведника», але саме своєю неоднозначністю він і цікавий. Гетьман був не людожером і не зразковим злодієм... скоріше оперетковим повторенням свого славетного пращура. Несподіваним поверненням Середньовіччя в епоху модернізації. Він був різним... умів обманювати й нападати, прощати і співчувати... але чи вмів він бути щирим?

Родинні чесноти та родинні таємниці

Павло Петрович Скоропадський народився 3 травня 1873 року у курортному місті Вісбаден у Німеччині й помер у Німеччині 28 квітня 1945 року. Саме Німеччина стала для Павла Петровича фатальною країною, країною, завдячуючи якій він став монархом — гетьманом. Павло Петрович мешкав у Німеччині в дитинстві — до п'яти років та вже в зрілому віці — з сорока семи років до своєї смерті, ще майже 25 років. Першою мовою, якою почав розмовляти маленький Павло, була німецька. Бабця Павла Петровича — Єлизавета Петрівна Скоропадська-Тарнавська також часто гостювала на німецьких курортах і померла у Вісбадені.

У дитинстві літні місяці Павлик Скоропадський проводив не в похмурому Санкт-Петербурзі або задушливій Москві, а в українській садибі свого діда — Тростянці, що з 1820 року належав українському дворянському роду Скоропадських. Крім Тростянця, родина Скоропадських володіла й іншими маєтками в Україні: у Кубаровому, Дунаєвцях, Полошках, а також фабриками, будинками в Києві, Санкт-Петербурзі, Москві, Орлі, Прилуках, Глухові. Скоропадські володіли млинами, фабриками, лісовими угіддями. На Лівобережжі заможнішими за Скоропадських з родової шляхти були тільки князі Кочубеї та графи Олсуф'єви — їхні родичі.

На початку ХХ століття майбутній гетьман Павло Скоропадський успадкував близько 8 тисяч десятин землі в Україні, нерухомість на величезну суму в 1,5 мільйона золотих рублів.

Полтавський губернський маршалок дворянства Іван Михайлович Скоропадський — дід майбутнього гетьмана —

фінансував створення у Тростянці величезного ландшафт-ного дендрологічного регулярного парку у 205 гектарів. Тростянецький парк і палац Скоропадського створювалися у 30—50-ті роки XIX століття. На території парку було споруджено цілу систему штучних гір, мальовничих галявин, ставків, у яких жили білі лебеді. Дерева та чагарники надсилались із Америки, Китаю, Японії, Кавказу. Дубовий гай парку вражав величезними трьохсотлітніми дубами. Алеї в парку було прокладено таким чином, щоби за кожним поворотом або пагорбом відкривалася нова неповторна панорама. Скоропадський писав, що Тростянецький парк «...за кількістю зібраних у ньому рідкісних екземплярів міг конкурувати з першокласними ботанічними садами Європи».

У своїх спогадах «Моє дитинство в Україні» Павло Скоропадський згадував: «Перші українські враження мені навіяні в будинку мого діда... У будинку всюди висіли старі портрети гетьманів і різних політичних і культурних діячів України, було кілька зображень стародавніх «Мамаїв». У будинку постійно співали українські пісні. Дуже поважали бандуристів, які співали свої думи, причому дід їх завжди щедро винагороджував. У будинку одержували «Киевскую старину», читали й обговорювали книжки Костомарова й інших українських письменників. Висів між гетьманами портрет Мазепи, що був ненависний усякому росіянинові... Суворо дотримувалися старих українських звичаїв не тільки в домашньому побуті, але намагалися дотримуватися й у релігійних обрядах, там, де старі українці розрізнялися з новими росіянами... Дід добре говорив по-українськи, а нас української мови не вчили спеціально, та українські книжки читати давали».

Іван Скоропадський займався вихованням своїх онуків, Павла та Михайла, й інколи для цього кликав на допомогу священика отця Митрофана Ладишевського, що вчив хлопців Закону Божого та російської мови. У Тростянці часто збиралась українська та російська інтелектуальна еліта того часу: Григорій Галаган — член Державної Ради Російської імперії (з 1882 р.), Василь Тарнавський — збирач українського антикваріату та земський діяч, Петро Дорошенко — шанувальник української старовини, Яків

Новицький — етнограф, Василь Горленко — журналіст і мистецтвознавець, музиканти — брати Заремби, художник Микола Ге, що написав портрети всіх членів родини Скоропадських. Завдяки культурній атмосфері, що склалась у садибі Івана Скоропадського, його онук Павло, як сам він пізніше напише: «...займався історією Малоросії, завжди жагуче любив Україну».

Родина Скоропадських, одна із найзаможніших в імперії, відмінно пристосувалася до колоніального становища України, вважаючи своє походження російським, але з малоросійською родзинкою. Скоропадські були переконані, що малороси — тільки етнографічна частина великоруського народу, і Малоросію вони не бачили окремо від Росії. У листі до брата Михайла від 24 лютого 1905 року Павло Скоропадський, згадуючи про Російсько-японську війну 1904—1905 років, називає Росію своєю дорогою Вітчизною.

Пізніше Павло Скоропадський висвітлить ставлення старосвітських полтавських землевласників до України: «Україна розумілась як славне минуле, але зовсім не пов'язувалася з її сучасним станом, іншими словами, ніяких політичних міркувань, пов'язаних із відновленням України, не було. Вся моя родина була глибоко віддана російським царям, але у всьому якось підкреслювалося, що ми не великороси, а малоросіяни, як тоді казали, високого походження».

Павло Петрович писав: «Я люблю російську мову, українці її терпіти не можуть; щонайменше причиняються, що не люблять її; я люблю середню Росію, Московщину, вони вважають, що ця країна огидна; я вірю у велике майбутнє Росії...» Скоропадський свято вірив у російсько-українську культурну спільність. Можна сказати, що Скоропадський став творцем концепції двомовно-двокультурної України.

Скоропадський часто виступав третейським суддею у споконвічній суперечці українців і росіян, помічаючи всі безглуздість у формуванні молодих націй: «В українців жажлива риса — нетерпимість і бажання домогтися всього відразу... Дійсно, культурний клас українців дуже нечисленний. Це і є лихом українського народу. Є багато людей,

які гаряче люблять Україну й бажають їй культурного розвитку, але самі ці люди російської культури, і вони, піклуючись про українську культуру, анітрошки не зрадять російській».

У той же час Павло Скоропадський зазначав, що мав «...дуже неясне уявлення про свою Батьківщину і людей, що її населяють...»

* * *

Родоначальником роду Скоропадських був Федір Скоропадський — уманський шляхтич. Федір став запорозьким козаком і брав участь у війні козаків проти Речі Посполитої на боці гетьмана Хмельницького. У квітні 1648 року він загинув у битві під Жовтими Водами. Син Федора Скоропадського — Ілля — мав старшинський козацький чин і був одружений із княгинею Чарторийською (рід князів Литовських Гедиміновичів). За сімейною традицією вважалося, що від Ілли залишилося три сини: Іван, Василь і Павло. Але документів про існування Федора й Ілли істориками так і не було знайдено, та, можливо, ці люди — тільки історичні примари, данина родовідній лихоманці, що вразила українське дворянство в часи Катерини Другої. Тоді українським шляхтичам загрожувала перереєстрація, коли вони мусили підтверджувати своє дворянство будь-якими доказами. Саме тоді в Україні виникли сотні родовідних легенд про знатних та давніх предків.

Хоча ще у вісімнадцятому столітті казали, що рід Скоропадських походив від купців, які займалися прибутковою тютюновою торгівлею, та пристебнули вони до своїх маловідомих предків уманських шляхтичів і князів Чарторийських для успішного проходження перереєстрації.

Але от брати Скоропадські: Іван, Василь, Павло — вже безсумнівно історичні постаті. Іван Ілліч Скоропадський у молодості служив реєстровим козаком у гетьманів Петра Дорошенка, Михайла Ханенка, Івана Самойловича. Рубався за польські, турецькі, російські, українські інтереси... Згодом, у період гетьманства Івана Мазепи, Іван Скоропадський став стародубським полковником. У листопаді 1708 року Іван Скоропадський сам став гетьманом України й панував над козацькою Україною аж до своєї смер-

ті у квітні 1722 року. З давньогерманської «ватман» перекладається як лідер військового загону, від цього слова походить німецьке військове звання «гауптман» та польсько-український титул «гетьман».

Іван Скоропадський спочатку підтримав виступ Мазепи проти Росії, але був блокований московським військом у Стародубі й вимушений перейти на російський бік. Вже у Полтавській битві він бився на боці Петра Першого. Ставши гетьманом, Скоропадський намагався зберегти автономні права гетьманщини, козацькі вільності, підтримував таємні контакти з екзильним гетьманом Пилипом Орликом. Павла Петровича Скоропадського іноді вважають прямим нащадком гетьмана Івана Скоропадського. Але гетьман Іван Скоропадський нащадків не залишив.

Брат гетьмана Павло тривалий час перебував у турецькому полоні, потім служив бунчуковим товаришем у козацькому війську свого брата Івана, а брат Василь (полковий обозний Чернігівського полку, пізніше генеральний бунчужний гетьманського війська) став предком нашого героя по прямій лінії.

Син Василя — Михайло в 40-ві роки XVIII сторіччя був генеральним підскарбієм (міністром фінансів) гетьманської держави, а син Михайла — Іван, закінчивши Києво-Могилянську академію, отримав чин бунчукового товариша, ставши в 1762 році останнім генеральним осавулом гетьманщини. Вже після скасування гетьманщини Іван Скоропадський був членом «Комісії для складання нових законів». Граф Рум'янцев скаржився на нього імператриці Катерині II, що Іван Скоропадський зберіг мрії стати новим обраним гетьманом України. Брат Івана — Яків Михайлович — так само навчався у Києво-Могилянській академії, за гетьманства Кирила Розумовського став останнім в історії гетьманщини козацьким генеральним бунчужним, а після ліквідації гетьманщини дістав звання російського майора лейб-гвардії кірасирського полку.

Прадід нашого героя Михайло Якович Скоропадський (1764—1810) закінчив Імператорський шляхетський кадетський корпус і брав участь у всіх військових кампаніях О. Суворова, однак дослужившись тільки до звання секунд-майора.

Дід майбутнього гетьмана — Іван Михайлович Скоропадський (1805—1887) був виконувачем обов'язків прилуцького повітового маршалка та губернського полтавського маршалка. Він став відомим як творець Тростянецького парку і як активний провідник Селянської реформи 1861 року, українофіл і меценат. Він пожертвував чималі гроші на відкриття земських шкіл і гімназій на Полтавщині та Чернігівщині. Іван Скоропадський був одружений із Єлизаветою Петрівною Тарнавською. Знаний в Україні шляхетський рід Тарнавських володів маєтками на Полтавщині та великим палацом у Качанівці за 30 верст від Тростянця Скоропадських. Єлизавета Петрівна померла в молодому віці 1864 року, залишивши на свого чоловіка двох дітей: Петра і Єлисавету.

Іван Михайлович був людиною патріархальною, старосвітською і майже все життя провів в Україні, у Тростянці, у спілкуванні з сусідами-шляхтичами, наставляючи своїх кріпаків.

Єлисавета Скоропадська, по чоловіку — графиня Милорадович, вважалася безкорисливою українською патріоткою. Вона стала фундатором товариства «Українська громада» у Полтаві, меценаткою українських шкіл, фінансувала видання українських книжок, створення народної бібліотеки. Скоропадська-Милорадович очолила Полтавське добродійне товариство. Головний її подвиг — створення Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові та фінансування друкарні при ньому. Наприкінці ХІХ століття це товариство заходилося «українізувати» австро-польську Галичину та поклато початок українському Відродженню в Західній Україні.

Великий вплив на майбутнього гетьмана мав Петро Якович Дорошенко — директор Чернігівського шляхетського пансіону, земський діяч. Він підтримував у молодому аристократі любов до історичного минулого України. Сам Скоропадський про нього згадує так: «Дуже розумний, добре освічений, знавець нашої історії та старовини, власник гарної книгозбірні, він іще був зовсім молодим міським лікарем Глухова, коли я постійно зустрічався з ним у час моїх приїздів до нашого маєтку Полошки, що був за п'ять верст від міста. Наші розмови про минуле України

точилися цілими годинами. Він був зовсім не подібний до типу сучасних наших революційних українських діячів, дуже низько їх ставив, але до минувшини нашої ставився з величезною любов'ю. У його оповіданнях кожний момент із історії нашої ставав яскравим і цікавим, а особливо цікаво він оповідав біографії діячів минулих часів гетьманщини. Я дуже любив бувати в нього, а з часом наше знайомство переросло в міцне приятелювання, що за ці 25 років нічим не було порушене... Не раз гостював він у мене, у моєму полтавському маєтку Тростянці, у Царському Селі та Петербурзі, коли я там мешкав. Мені завжди здавалося, що ця людина, невідповідно своєму розуму та здібностям, занадто скромна».

Своєму аристократичному родоводу майбутній гетьман приділяв особливу роль. Він намагався уявити себе нащадком шляхетних фамілій... Кров і фатум штовхали його на шлях обраного. Павло Петрович Скоропадський вважав, що має родинні зв'язки з монархічними династіями Швеції та Англії (але це були непевні відомості з родовідних легенд).

У той же час члени роду Скоропадських одружувались із представниками найвизначніших українських аристократичних козацьких родів, список яких охоплює 22 знаменитих прізвища, частина з яких мали у своїх родах гетьманів: Апостоли, Полуботки, Розумовські, Гамалії, Кочубеї, Дуніни-Борковські, Забіли, Закревські, Лизогуби, Миклашевські, Милорадовичі, Сулими...

Петро Іванович Скоропадський (1834—1885) — батько майбутнього гетьмана — був найбагатшим землевласником в Україні, професійним військовим, брав участь у Кавказьких кампаніях (мав ордени за кампанії в Чечні та Дагестані). Але 1865 року, дослужившись до полковника, він вийшов у відставку, оселився в маєтку Сафонівка (Путивльський повіт) і присвятив себе діяльності у земстві. Петро Іванович був блискучим оратором, почесним мировим суддею, головою шкільної ради, почесним громадянином міст Стародуба та Погара, повітовим маршалком дворянства.

Його дружина Марія Андріївна Миклашевська (1841—1901), що в 28 років вийшла заміж за Петра Скоропад-

ського, присвятила все своє життя родині та дітям, яких у неї було троє: Михайло, Павло і Єлизавета. Павло Скоропадський напише про неї: «...ідеальна дружина й ідеальна мати, з повною самопожертвою присвятила все своє життя рідній сім'ї... Шляхетна, добра, енергійна, вона боролася з усіма нещастями з рідкісною для жінки мужністю».

Марія Андріївна мала родинні зв'язки з титуловою російською аристократією (з родами Олсуф'євих, Салтикових, Голіциних), що дало змогу її дітям вирватися з малоросійського закутка до столичного світського товариства.

Дід майбутнього гетьмана по материнській лінії — Андрій Михайлович Миклашевський, хоча своїх дітей «...скоріше боявся, ніж любив», мав великий вплив на Павла Петровича. Андрій Михайлович, що був людиною західною, високоосвіченою, з усіма створював дистанцію та повадився офіційно. Його дружина Марія Олсуф'єва була світською дамою (єдиною росіянку в родині гетьмана), знала французьку, англійську, німецьку мови, часто-густо з чоловіком та донькою відвідувала Париж та Німеччину.

Від діда Андрія Павло Скоропадський намагався перейняти тверезість дій, особливе «англійське» ставлення до порядку та системи світосприйняття. Дід був чудовим господарником, мав зразковий маєток Волокитне Глухівського повіту (закріплений за Миклашевськими ще гетьманом Мазепою), на якому побудував порцелянову фабрику.

Значний вплив на Павла Скоропадського мав і його дядько — граф Олексій Олсуф'єв, що командував лейбгвардії Гродненським гусарським полком та дослужився до звання генерала від кавалерії. Його військова кар'єра, розум, життєрадісність, спортивність завжди слугували прикладом для Павла Скоропадського.

Донька Павла Петровича твердила, що її батько підтримував духовний зв'язок із померлими дідами... він «розмовляв» із ними, тобто розмірковував, що кожен із них на своєму місці, подумавши, зробив би «у наявній ситуації».

Павло Петрович вважав, що його родинне коріння за родоводом Марії Андріївни можна вивести від Гедиміна — князя Литовського, від князя Київського Мстислава — сина

Володимира Мономаха та Гіди — доньки англійського короля Гаральда. Шведська та польська королівські родини, імператори Візантії також вважалися Скоропадським його пращурами. У дитинстві Павло Петрович дуже цікавився історією, геральдиком та генеалогією і ще тоді склав напівміфічний родовід своєї родини.

Павло Петрович особливо шанував старовинний герб роду Скоропадських. Треба зазначити, що герби української шляхти з польською геральдичною традицією або козацькі герби XVII століття — часів гетьманування з великими труднощами затверджувалися царськими геральдичними установами. У 80-х роках XVIII століття Скоропадські намагались офіційно закріпити свій герб та родовий девіз, але цей герб вдалося затвердити тільки 1884 року вже батькові Павла Скоропадського, для цього Петро Скоропадський відвідував столицю та зустрічався з імператором Олександром III.

Герб Скоропадських містив щит, на лівій, срібній половині якого був зображений запорозький козак у червоному одязі, що тримав рушницю, а на правій, червоній половині — три перехрещені стріли вістрями униз, пов'язані золотою стрічкою. Щит підтримували двоє срібних коней, а прикрашала червона кирея, підбита соболями й увінчана червоною гетьманською шапкою з соболевою обшивкою. Девіз герба «Об'єднує перших» містився на срібній стрічці під щитом. Герб роду Скоропадських є унікальним, бо є єдиним українським гербом нетитулованої шляхти, що містив зображення мантиї — виключно атрибута монархів, князів, принців, герцогів, а зображення гетьманської шапки, що є на гербі Скоропадського, немає на жодному шляхетському українському гербі.

* * *

Важка доля переслідувала родину Скоропадських. Петро Іванович іще з Кавказьких військових кампаній привіз не тільки ордени та золоту нагородну зброю, але й сифіліс. Незважаючи на жакливу, невиліковну хворобу, ховаючи її, він одружився, народились діти. Все життя Петро Скоропадський лікувався, але так і не зміг видужати, а от його дружина вилікувалася.

Серед його дітей тільки старший син Михайло був хворий на уроджений сифіліс. Після народження дітей Петро Іванович оселився окремо від жінки та дітей, які рідко навідувалися до хворого батька, до сусідньої садиби Сафронівки. Згадуючи цей час, Павло Скоропадський писав: «Сафронівка залишила в мені сумний спогад. На цьому маєтку було тавро прокляття».

У п'ятдесят років батько родини Петро Іванович раптово помер. Губернське шляхетське зібрання призначило Марію Андріївну та Олександрю Олсуф'єву опікунами над Михайлом, Павлом та Єлизаветою, що втратили батька. 1895 року у двадцять три роки захворів на сифіліс і епілепсію старший син Михайло. Після смерті чоловіка Марія Андріївна бідкалася з його заплутаними справами та боргами, та вже через два роки, коли помер дід — Іван Скоропадський, вона почала управляти великими маєтностями роду Скоропадських.

У середині 80-х років XIX століття, по смерті Петра Івановича, родина Скоропадських оселилась у великому будинку графів Олсуф'євих у центрі Москви на Тверському бульварі. Павло та Михайло Скоропадські вчилися у кращих викладачів і гувернерів та складали іспити за кожен клас у Стародубській гімназії. Павло й Михайло зростали хворобливими хлопцями, паничами. Майбутній гетьман, згадуючи дитинство, писав: «Мене, за англійською звичкою, чомусь ще в п'ять років одягали дівчинкою». Але п'ятирічний Павло не мав нічого проти такої «уніформи»...

На літні та осінні місяці брати приїздили на оздоровлення до українських маєтків Скоропадських. Одним із домашніх учителів братів був Сергій Земченко — «людина ця була дуже культурною, що вміла цілком опанувати душею своїх вихованців... дуже передовий...» Павло Скоропадський згадував: «Він мені здавався недосяжно високим і чистим... насправді він виявився відчайдушним кар'єристом». Цей Земченко намагався довести братам Скоропадським, що «Бога немає», але Михайло та Павло зберегли у своїй душі віру у вищий розум і відчуття призначення та фатальної долі.

Михайло Петрович Скоропадський (1871—1914) навчався спочатку в Київській колегії Павла Галагана, а зго-

дом на юридичному факультеті Петербурзького університету, однак не зміг його закінчити, бо страждав уродженим сифілісом, безсонням, епілепсією (істероепілепсією). Можливо, насправді Павло хворів не на вроджений сифіліс, а на остеомієліт. Постійні думки про уроджений сифіліс, якому провиною «батьків гріх», переслідували Михайла Скоропадського, він відмовився від одруження й став релігійним фанатиком. Часті випадки, думки про самогубство, ненависть до батька та підвищена вразливість призвели до різкої зміни особистості Михайла.

Михайло Скоропадський страждав на нескінченні епілептичні напади. Він постійно лікувався у європейських невропатологів та психіатрів у Страсбурзі, Дрездені, Мілані, Парижі. Лікувався ртуттю, електрикою, душами, гіпнозом, але нічого так і не допомогло. Михайло став автором унікальної книги «Сімнадцять років неосяжних страждань, перенесених таємно і не зі своєї вини від істероепілепсії при костоїді з раннього дитинства», що була надрукована у твердій обкладинці з барвистим форзацем у кількості 12 примірників. Цю книгу Михайло присвятив своєму лікарю та другу — В. М. Бехтереву, адресату його нескінченних листів... Можливо, епілепсія була родинною хворобою Скоропадських, від неї все життя страждав і син Павла Петровича — Петро.

Марія Андріївна Скоропадська, через світські зв'язки своєї сестри Олександри — дружини генерала графа Олексія Васильовича Олсуф'єва, дістала дозвіл імператора Олександра III (коли той відвідував Київ) на зарахування свого сина Павла до Пажеського корпусу в Санкт-Петербурзі 1886 року. Павло став одразу третьокласником корпусу як сирота. Річ у тому, що до Пажеського корпусу приймалися тільки діти або онуки генералів і вищих придворних, а ні дід, ні батько Павла не дослужилися до вищих рангів.

Навчання давалося юнакові з великими труднощами, і за дванадцятибальною шкалою оцінок він мав «сімку» та інколи повторно складав іспити з окремих предметів. Так, після третього класу він мав переекзаменування з арифметики та природничої історії, а після четвертого класу — з усіх дисциплін, посідаючи останнє місце серед учнів. Пізніше у листі до дружини Скоропадський згадує «...той

шар пошлості, що був нанесений Пажеським корпусом». Через десять років у далекій од столиці Полтаві семінарист Симон Петлюра також мав переекзаменування, його навіть було залишено на повторний курс. Але Скоропадський і Петлюра згодом підтяглися і завдяки своїй наполегливості увійшли до числа кращих учнів. Звиклий до невибагливості приватних учителів, Павло важко сприймав жорсткі порядки корпусу, режим, завищені вимоги. Він був змушений додатково й постійно займатися з репетиторами, щоб наздоганяти товаришів по класу.

Через два роки Павло впав у таку депресію, що мати змушена була взяти академічну відпустку для свого сина «заради оздоровлення» і повезти його розвіятися до Західної Європи. Вдача роду Миклашевських була притаманна і Марії Андріївні. Мати й син подорожували Німеччиною, Бельгією, Францією, Англією, Швейцарією, Італією, Грецією, Туреччиною. Після такої подорожі на кілька місяців Скоропадські оселяються у Франції. На все життя Павло запам'ятає незбагнений шарм Парижа, давні пам'ятки Греції. Закінчилася подорож матері та сина у Стамбулі (Константинополі), звідкіля пароплавом вони дісталися Одеси...

Після закордонної подорожі навчання в юнака пішло краще. Він почав багато читати, захопився кавалерійською їздою. Останній рік навчання в Скоропадського вже були оцінки за першим розрядом. Ще в останньому класі корпусу Павло Скоропадський отримав свій перший чин камер-пажа, його було представлено царській родині.

Від корнета до генерала

(1893—1916)

1893 року Павло Скоропадський закінчив Пажеський корпус, ставши корнетом. Після закінчення корпусу Павло, взявши відпустку, подався до Західної Європи. Гроші в нього були, і він відвідав Італію, Францію, Англію, Бельгію, Німеччину, завітав до численних музеїв і навіть прослухав кілька лекцій у Сорбонні. В Англії він шукав новітніх технологій для розвитку своєї фабрики в Полошках, яка виробляла порцеляну.

По закінченні відпустки корнета Скоропадського було направлено служити до лейб-гвардії кавалергардського полку, де він став незабаром командиром ескадрону. У цьому полку служив і його батько у 1851—1865 роках. Полком командував генерал-майор А. Грюнвальд, а серед офіцерів були К. Г. Маннергейм (майбутній диктатор Фінляндії) та граф О. Ігнат'єв (майбутній радянський дипломат). Про направлення Павла Скоропадського до престижного кінного полку клопотали перед військовим міністром та імператрицею княгиня Оболенська та графиня Олсуф'єва. Тоді Михайло Петрович Скоропадський жив у Санкт-Петербурзі по вулиці Лопухінській, у будинку № 4, а Павло Петрович — по вулиці Пантелеймонівській, у будинку № 25.

Влітку 1894 року Скоропадський виконує обов'язки ад'ютанта командуючого російською армією генерала Костанді під час Смоленських армійських маневрів. 1895 року Скоропадський уже полковий ад'ютант командира кавалергардського полку, а з 1897 року — поручик. Шість років прослужив Павло Петрович полковим ад'ютантом, запевняючи свою наречену, що полк фактично під його керівництвом. Він вів усю канцелярію, формував архів, брав

участь у написанні історії полку. У листі до матері 1894 року Павло Петрович бідкався: «...довелося писати цілу купу паперів, а ти знаєш, як я це не люблю». Нудна робота канцеляриста спонукала Скоропадського 1900 року до пошуків шляхів до відставки, він відверто висловлювався, що роки ад'ютантства — «марна праця», що така служба не має сенсу, але його дружина була категорично проти відставки чоловіка, вже бачачи себе генеральшею. Треба сказати, що Павло Петрович іще кілька разів мав наміри звільнитися від служби (у 1905 та 1909 рр.), але вплив Олександри Скоропадської змінював ці наміри. Скоропадський зарекомендував себе вправним офіцером, штабістом, добрим педагогом, солдати якого показували гарні результати на маневрах та оглядах. 1895 року Павло Петрович дістав свою першу нагороду — австрійський орден Кавалерського хреста Франца-Йосифа III ступеня. Перші роки у кавалергардському полку були відзначені парадями, офіцерськими гульбами та зв'язком із таємничою дамою, набагато старшою за корнета.

У столицю переїхала і сестра Павла Єлизавета — Лілі, що наймала з матір'ю великий будинок на Англійській набережній Неви. Єлизавета подружилася зі своєю сусідкою Олександрою Дурново, що жила в палаці свого батька на набережній. Олександра часто відвідувала будинок Скоропадських, де інколи зустрічала молодого корнета — брата Лілі. Але спершу між Павлом і Олександрою не спалахнули почуття, їхній роман не був коханням з першого погляду, адже Олександра була ще дівчинкою, 1893 року їй виповнилося тільки п'ятнадцять років.

Олександра навіть жартувала над корнетом — «...молодий Скоропадський для свого віку має дуже мало волосся». Дійсно, до свого повноліття, а повноліття тоді починалося з 21 року, Павло значно облісів.

Але вже 1895 року, коли Олександрі Дурново виповнилося сімнадцять, Павло Скоропадський був зачарований подругою своєї сестри і почав активно домагатись уваги Олександри. Їй також почав подобатися молодий, підтягнутий, світський кавалергард із гарними манерами та карбованим профілем переможця... Лілі Скоропадська й Олександра Дурново тоді щойно стали фрейлінами цариці та

окрасою світських балів. Павло й Олександра почали таємно зустрічатися з листопада 1895-го, часто разом відвідували ковзанку та молодіжні вечірки.

Родина Дурново належала до столичної еліти і була ще більш заможною та знаною, ніж рід Скоропадських. Для Павла поріднитися з Дурново було великою честю.

Батько сімейства — Петро Павлович Дурново (1835—1919) — був генерал-ад'ютантом почту його імператорської величності, гофмаршалом, генерал-губернатором Харкова та Москви, керував Департаментом управління царськими маєтками і був прийнятий при дворі Олександра III. Петру Дурново належали величезні землі в Росії та в Україні, фабрики, млини, палаци, будинки... Серед предків Петра Дурново були славетні прізвища імперії: Волконські, Оболенські, Репніни.

Його двоюрідний брат Павло Дурново був міністром внутрішніх справ Росії у 1905—1906 роках. Вважалося, що рід Дурново, як і єдинокровний рід графів Толстих, походить від напівлегендарного графа Андрес, що у XIV столітті виїхав із Фландрії на Русь, на службу до князя Чернігівського.

Мати Олександри, що померла 1894 року від раку, належала до багатого й впливового в Російській імперії роду князів Кочубеїв, до якого у XIX столітті належали видатні міністри, генерали та дипломати.

Крім Олександри, в родині Дурново був іще син Павло, що через дружину поріднився з князями Волконськими. Брат Олександри Дурново — Павло, морський офіцер, був цілком на боці закоханих і умовляв свого батька дати згоду на одруження сестри. Павло Дурново під час Російсько-японської війни був капітаном торпедного човна «Бравий» і брав участь у бою при Цусимі. Але 1909 року він захворів і помер під час плавання біля берегів Греції. Дружиною Олександра Дурново була гофмейстериня великої княгині Вікторії Федорівни, дочки герцога Альфреда Заксен-Кобург-Готського, дружини великого князя Кирила Володимировича Романова (майбутнього претендента на престол Росії). Між імператором Миколою II та його троюрідним братом Кирилом була ворожнеча з приводу не узгодженого та не затвердженого імператором одруження Кирила.

У травні 1896 року Павло Петрович Скоропадський брав участь у святкуваннях з нагоди коронації імператора Миколи II у Москві. Розповідаючи про цю подію, Б. Енгельгардт зазначив, що під час коронаційного проходу Миколи II по кремлівській площі «...нерухливі, як статуї, стояли красені кавалергарди... і серед них виділялися поручик барон Маннергейм, майбутній фельдмаршал Фінляндії, і корнет Скоропадський...»

Барон Карл Густав Маннергейм — майбутній диктатор і президент Фінляндії — був тоді поручиком драгунського полку її величності імператриці Марії Федорівни. Пізніше Скоропадського та Маннергейма знову зведе доля на Російсько-японській і Першій світовій війнах та у буремному 1919 році в Гельсінкі.

Паралельно з участю в імператорських святах Павло Скоропадський улаштував і для себе маленьке свято — таємні від Петра Дурново заручини з його донькою Олександрою, яка також, як фрейліна, супроводжувала царський кортеж до Москви.

Чотирнадцять незабутніх весняних днів Павло та Олександра провели у Москві в царському почті, відвідуючи урочисті обіди, бали, театри... Павло та Олександра пронесли почуття любові, поваги, взаємної прихильності, що зародилися поміж них 1895 року, через усе своє життя.

Треба сказати, що спершу батько нареченої відраджував її від партії зі Скоропадським. Петро Дурново вважав Скоропадського, одного з найбагатших людей в Україні, авантюристом, вискочкою і бідняком, що хоче поправити свої фінансові справи за рахунок Олександри Дурново. Петро Дурново був категорично проти шлюбу своєї дочки з підозрілим малоросом, не відомим у світі, вважаючи, що корнетові потрібні були тільки великі гроші нареченої. Дурново категорично відмовився приймати Скоропадського й не давав згоди на одруження дочки. Знаючи про це, Павло написав великого листа батькові нареченої, в якому зізнався у своїх почуттях і наполегливо просив руки дівчини. Йому довелося чекати вінчання майже рік.

Батько Олександри замолоду, так само як і Павло Скоропадський, вчився у Пажеському корпусі і служив у полку кавалергардів. У свої шістдесят Петро Дурново, таємно

від світу, жив зі своєю цивільною дружиною — якоюсь акторкою, від неї мав двох дітей, яким, втім, не передав свого прізвища.

У кавалергардів існувала така традиція — раз на рік Петро Дурново запрошував офіцерів-кавалергардів до свого палацу на святковий обід. 1895 року господарю довелося прийняти і Скоропадського. Можливо, саме цей обід остаточно примирив Петра Дурново зі своїм майбутнім зятем.

Весілля Павла та Олександри все-таки відбулося на початку січня 1898 року у придворній каплиці. Молоді оселилися у Санкт-Петербурзі на центральній Фурштатській вулиці в розкішному помешканні в одинадцять кімнат. Для Скоропадського почалося щасливе родинне життя в багатстві та у світі, наближеному до Зимового палацу. Кавалергарди заздрили Павлові в його удачі «схопити багату наречену».

За три роки родинного життя у Скоропадських народилося троє діточок, і всі в середині листопада: Марія — 1898 року, Єлизавета — 1899 року, Петро — 1900 року. Найменший, Петро, вже змалку страждав на епілепсію. Але доля і далі випробовувала родину Скоропадських. 1899 року, у двадцять років, зненацька, від запалення легенів, померла Єлизавета Скоропадська, тоді ж загострюється страшна хвороба Михайла. Не витримавши усіх випробувань, що випали на долю її дітей, у листопаді 1901 року в Петербурзі помирає від раку Марія Андріївна. У той же рік Павло Скоропадський падає з коня і надовго стає пацієнтом лікарів.

Олександрі Дурново, що свої молоді роки також прожила у маєтку на Полтавщині і по материнській лінії походила з української козацької аристократії, був близький український романтизм, який сповідував її чоловік. У будинку родини Скоропадських відчувався своєрідний український дух, який тоді дивував світські кола північної столиці.

1901 року до Павла Скоропадського перейшли всі родинні землі, палаци та будинки Скоропадських, що становило великий капітал. До величезного майна Скоропадських шлюб Павла Петровича з Олександрєю Дурново додав три маєтності у Вятській, Костромській та Нижегородській губерніях.

родській губерніях із землями та лісами, що мали вартість до 400 тисяч рублів золотом. Родина Скоропадських стала родиною мільйонерів.

Місцеві земці обирають Павла Петровича куратором народних училищ Чернігівської губернії. Того ж року подружжя Скоропадських вирушає на відпочинок до Німеччини та Франції, на курорт Біарріц (Атлантичне узбережжя). Однією з цілей подорожі було обстежити та вилікувати свого маленького сина, що хворів на психічний розлад та епілепсію. Коли Петро був дитиною, він мало відрізнявся від своїх однолітків, хоча окремі ознаки хвороби і виявлялися у його поведінці. Але з 12 років хвороба почала швидко прогресувати і призвела хлопчика до розумової відсталості, що різко позначилося на його зовнішньому вигляді.

Молода дружина Скоропадського чудово малювала, збирала антикваріат, моделювала та шила костюми для балів-маскарадів. Одного разу, коли Олександра дізналася про костюмований бал у Зимовому палаці на честь 290-річчя дому Романових, вона пошила для себе та чоловіка для балу розкішні костюми київських князя та княгині XII століття. Костюм княгині Ольги коштував Олександрі цілого маєтку. Це був певний виклик великим князям дому Романових, які обурювалися пихатістю вискочок. У придворних колах пішли розмови, і від начальства Павлу Скоропадському було висловлено зауваження за недоречність такої демонстрації владних історичних претензій... Але, за твердженням доньки гетьмана Олени, її батько на тому балі не був у костюмі київського князя, а позичив у одного зі світських офіцерів костюм польського шляхтича XVI століття.

Існувала ще одна легенда... Скоропадський був черговим офіцером у Зимовому палаці. Проходячи по залі з експонатами зброї Зимового палацу, він побачив серед інших експонатів гетьманську булаву. Павло Петрович узяв булаву до рук, але вона зненацька з гуркотом упала на підлогу. І саме в цей момент із сусідньої кімнати вийшов імператор. Побачивши збентеженого офіцера, що підняв з підлоги гетьманську булаву, Микола II, жартуючи, звернувся до нього: «Ти, Скоропадський, напевно бажаєш бути гетьманом!»

Цей інцидент став відомий при дворі, й молоді фрейліни цариці жартівливо окликали молодого корнета: «наш гетьман!» У «Щоденнику» царя за 1905 рік є прізвище Скоропадського, але цей казус не наводиться. Тоді Павло Петрович чекав... він був переконаний, що ще стане монархом.

* * *

Коли у січні 1904 року почалася Російсько-японська війна, Скоропадський написав рапорт з проханням про відправлення на Маньчжурський фронт. Родина намагалася відрадити Павла Петровича від фронтового героїзму. Тітка Олсуф'єва домовилася про «тепленьке» місце ад'ютанта у московського губернатора великого князя Сергія Олександровича. Та Скоропадський відмовився від цього престижного призначення. У квітні 1904 року Павло вирушив до Маньчжурії як офіцер супроводу потяга-лазарету № 755, який був створений царицею-матір'ю Марією Федорівною. Після приїзду потяга до Маньчжурії Скоропадський отримав від імператриці телеграму зі словами вдячності. А перше призначення, яке дістав Павло у Маньчжурії, було призначення ординарцем до намісника імператора на Далекому Сході віце-адмірала Є. Алексєєва.

З книги до книги про гетьмана Скоропадського кочує яскрава легенда про те, що віддана Олександра поспішила за Павлом на Далекий Схід, до Мукдена, на фронт і служила там сестрою милосердя у санітарному потязі, хоча в неї на той час було вже троє малих діточок. Насправді Олександра таки була в Маньчжурії, але приїхала до Мукдена тільки на зустріч із чоловіком, якому в штабі фронту надали відпустку.

Павло Скоропадський взяв участь у Російсько-японській війні 1904—1905 років, воював у чині осавула 3-го Верхньоудинського козацького полку 2-ї Забайкальської козацької дивізії Сибірського корпусу, командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козацького полку, ад'ютантом командуючого російським Східним військовим загоном графа Артура Келлера, ад'ютантом головнокомандуючого російськими військами на Далекому Сході генерала М. Ліневича (з березня по вересень 1905 р.). У штабі головнокоман-

дуючого Скоропадський відповідав за розробку операцій на Корейському театрі військових дій. На очах у свого ад'ютанта загинув командувач Артур Келлер. Про нього у Павла Петровича залишилися найкращі спомини, але, захоплюючись його відчайдушною хоробрістю, ад'ютант вказував на неврівноваженість і нервовість Келлера. Як командир сотні козацького полку Скоропадський часто-густо брав участь у запеклих боях.

Восени 1905 року Павло повернувся з фронту до столиці вже ротмістром, кавалером золотої Георгіївської зброї і орденів Святого Володимира IV ступеня з мечами та бантом, Святого Станіслава II ступеня, Святої Анни IV та III ступенів. О. Ігнат'єв писав, що Скоропадський хватав ордени, не маючи для цього підстав. З грудня 1905 року Скоропадський служить флігель-ад'ютантом у палаці Царського Села, ставши командиром лейб-ескадрону кавалергардів. У той же час князь Фелікс Феліксович Юсупов командує полком кавалергардів. Він чергує при особі імператора Миколи II, бере участь в офіційних прийомах та обідах, часто спілкується з вінченосною родиною, заводить дружбу з великим князем Дмитром Павловичем та Іваном Костянтиновичем. У грудні 1906 року Скоропадський отримав погони полковника, у 33 роки ставши одним з наймолодших полковників російської армії. Він обласканий милостями та чинами, службова характеристика його бездоганна: «Видатний, здібний до найвищих військових посад, також поза чергою».

Влітку 1909 року Павла Петровича як нащадка українського гетьмана, що воював на боці Росії, було запрошено на урочистості, що проходили у Полтаві з нагоди 200-річчя битви зі шведами. Свято, що дуже нагадувало костюмований бал, було проведене на найвищому рівні з участю імператора та представників вінченосної родини. Хоча сам Скоропадський напише про цей маскарад — «дурня». Того ж літа подружжя Скоропадських домовилося проїхати по всіх володіннях в Україні та в Росії, але сам Павло Петрович не зміг завершити цей круїз. У зв'язку з небезпекою заворушень у Фінляндії його було викликано до військової частини, де він служив. Уже влітку 1910 року родина Скоропадських відпочивала у Тростянці.

Павло та Михайло Скоропадські продовжили традиції меценатства своїх предків, ставши одними з головних спонсорів (пожертвували 25 тисяч рублів) будівництва Санкт-Петербурзької клініки для епілептиків і Психоневрологічного інституту, що був створений 1907 року видатним психоневрологом Володимиром Михайловичем Бехтеревим. Павло Петрович так само пожертвував велику суму на відновлення російського флоту після загибелі його під Цусимою. У той же час перед Першою світовою війною Павло Скоропадський стає завзятим автомобілістом, придбавши за величезні гроші автомобілі виробництва фірм «Бенц» і «Паккард».

У червні 1910 року полковник Скоропадський одержав свій перший полк — 20-й Фінляндський драгунський полк — і переїхав із родиною з Царського Села до Фінляндії. У квітні 1911 року Павло став командиром лейб-гвардії кінного полку, що ніс службу з охорони імператорської родини у Санкт-Петербурзі. Ця посада відкривала полковникові Скоропадському блискучу кар'єру, бо полк був найбільш близьким до імператора. Тут служили розбещені сини найбагатших та найзначніших титулованих осіб імперії, і Павлу Петровичу спочатку було важко закликати до порядку своїх блискучих офіцерів: барони фон Валь, Врангель, Торнау, граф Потоцький... Скоропадський зумів підтягнути дисципліну в полку, заборонив уживання спиртних напоїв. Офіцери почали займатися спортом і навіть узяли участь у 5-х Олімпійських іграх у Стокгольмі 1912 року. Великий князь Дмитро Павлович Романов патронував збірну Росії й виступав у кінному змаганні разом зі спортсменами військової частини Скоропадського. 1911 року Скоропадський дістав придворний чин флігель-ад'ютанта імператора, а з квітня 1912 року стає генерал-майором почту його імператорської величності. Павло Петрович претендував на генеральську посаду коменданта імператорського палацу, але його випередив В. Воейков.

Серед близьких знайомих Павла Петровича — еліта імперського офіцерства — вузьке коло друзів — колишніх кавалергардів: князь Долгоруков, брати Безаки, граф Ржевуський (Жевуський), а також молоді нащадки титулованих родичів Скоропадського: графи Олсуф'єви, князі Ко-

чубеї... Скоропадський забуває про Україну й ототожнює свою особу з вищим прошарком російської знаті — аристократією, що робить свою кар'єру навколо палацу Романових. Інколи відомості з України приносили листи письменників та етнографів із Чернігівщини Петра Дорошенка та Василя Горленка, з якими Павло Петрович підтримував «інтелектуальне» листування. Першу світову війну Скоропадський починає виконуючим обов'язки командира 1-ї кавалерійської бригади.

* * *

Павло Петрович Скоропадський між 1909 і 1912 роками стає ще й «братом»-масоном, причому до 1914 року доходить до 4-го ступеня «таємного майстра» масонства. Можливо, до масонства його привів великий князь і олімпієць Дмитро Павлович Романов, майбутній убивця Григорія Распутіна. Цікаво, що на схилі віку, визнавши своє спілкування з масонами, Скоропадський збреше, заявивши, що він «...був у ложах, але присягу не приймав». Адже у масонстві не є можливим відвідування таємних лож без прийняття присяги, а Скоропадський дійшов у «масонській роботі» мінімум до 6-го градусу-ступеня і приймав 6 присяг на вірність масонському ордену.

Павло Скоропадський «засвітився» у київській масонській ложі Святого Андрія Первозваного (шотландського обряду) і як член капітулу «Нарцис», куди входили масони високого рангу, та зі своїм стажем «масонських робіт», мав більше трьох років. Капітул «Нарцис» (шотландського обряду), в якому «достойним майстром» (главою ложі) був Сергій Моркотун («братами»: Артемій Галіп, Юрій Терапіано... до інших «масонських уставів» уже тоді належали Симон Петлюра (майбутній диктатор України 1918—1920), Володимир Чеховський (прем'єр Української республіки 1918—1919)...), був заснований у 1914 році під кураторством Великої ложі Італії «для робіт 4—6 ступенів містичного ордена мартиністів-розенкрейцерів». Цей капітул керував декількома ложами, що вели відлік своїх «робіт» іще з кінця ХІХ століття: ложа Володимира Рівноапостольного (її заснував легендарний француз-містик Папюс), Кирила і Мефодія, «Північне сяйво», «Йордан», «Данте», «З'єднаних

слов'ян» і, можливо, інші. Капітул «Нарцис» перебував трохи осторонь від інших масонських лож України, що були засновані за підтримкою Великого Сходу Франції і Великої ложі Франції.

Багато блискучих інтелігентів початку ХХ століття були таємничими «вільними мулярами» — «братами»-масонами. Масонство, що сформувалося ще у шістнадцятому столітті в Західній Європі, висувало своїми завданнями: забезпечення свободи, рівності та братерства людей у процесі самопізнання, самовдосконалення та пізнання таємниць світобудови, формування нових відносин взаємної терпимості, поваги прав особистості та релігійних переконань.

Завданням кожного масона була постійна праця морального самовдосконалення — «обтісування каміння» і пізнання закодованих символів світобудови. У ХХ столітті масонство набуло надзвичайної політичної, економічної, культурної сили. Розроблена протягом століть конспіративна таємна організаційна структура дозволяла масонам Російської імперії маніпулювати партіями, організаціями, науковими товариствами, містичними гуртками, фінансовими структурами, залишаючись при цьому в глибокій тіні, інкогніто, невідомими не тільки активістам підконтрольних їм партій, але й всюдисущій царській поліції.

Серед масонства України не було помітних обмежень у національному та політичному планах, але все-таки більшість масонерії в Україні становили кадети та українські поступовці з ТУП, з партії соціалістів-федералістів. Певні обмеження в політичному сенсі під час вступу до масонерії були тільки для більшовиків і членів чорносотенних організацій «Союза Русского народа», «Союза Михаила Архангела»...

Російські та українські масони прагнули до встановлення буржуазного демократичного суспільства, до обмеження або ліквідації монархії. З перших кроків відродженого на початку ХХ століття російського масонства воно набуло опозиційного, стосовно царського режиму, політичного характеру. Масонами України велася постійна кампанія критики імператора Миколи II, Распутіна та царських фаворитів Трепова, Протопопова, Сухомлинова...

Масонство не зв'язане єдиним керівництвом, твердими рамками, конкретним віровченням... Це не релігійна ор-

ганізація, не політична партія, не клуб за інтересами... Одночасно це синтез безлічі суспільних ідей і структур, починаючи від піфагорійців і закінчуючи корпораціями будівельників. Масонство є наднаціональним і дотримується абсолютної таємниці внутрішнього життя та обрядів. Однак загальні цілі, завдання, символи, традиції поєднують масонів усього світу, перетворюючи їх у «братів» по «королівському мистецтву», у братів, які зобов'язані простягнути руку допомоги у важку хвилину навіть незнайомому й іншомовному братові-масону. Велика система протекції мала використовуватися лише для блага соціального, культурного, політичного, економічного, наукового прогресу суспільства. У Росії та в Україні масони були революційними та постійно будували план раптового удару по монархії.

Промисловці, банкіри, адвокати, журналісти, професори, суспільно-політичні діячі, земці становили основний контингент лож. Тоді по всій Росії приблизно 50 масонів було обрано до 1—4-ї Державних дум, 5 масонів засідали у Державній Раді, 8 масонів були у числі царських міністрів. Навіть директор департаменту поліції О. Лопухін був масоном високих ступенів, зі стародавнього роду «вільних мулярів». У Росії (без українських та польських губерній) налічувалося близько 50 масонських лож, в Україні — 28.

В Україні перед революцією 1917 року масонські ложі були впливові, як ніде в Російській імперії. Вони поєднували вищі прошарки місцевої буржуазії, чиновництва та інтелігенції, що були незадоволені монархією, всевладдям центральної влади. Тільки у Києві до 1917 року масонських лож було 12—13... Ще близько 15 лож було по містах України. Як відзначали сучасники, київські масонські ложі були найбільш політизовані і найбільш ліві серед лож Російської імперії. Незважаючи на розширення масонського впливу, раптово осліплі жандармські полковники з Києва, посилаючи до столиці звіти, твердили: «Що стосується ордену масонів, то спроб його організації у Києві не виявлено», хоча тільки у Києві на той час уже було приблизно 200 масонів. Київ стояв на другому місці після Петербурга за кількістю масонів і за їхнім впливом у суспільстві.

Одним із перших масонів України став Михайло Грушевський — ідеолог українського національного відродження і «батько» української історії, що стане у березні 1917-го лідером Центральної Ради («батька нації» Грушевського скине відставний генерал Павло Скоропадський, коли Грушевський почне руйнувати єдність масонства в Україні і відійде від масонерії). Грушевський потрапив до масонських лож, відвідуючи Париж 1903 року. У братстві масонів України перебували: Лорис-Меликов — генерал-губернатор, барон Федір Штейнгель — промисловець-мільйонер, член Державної думи. Близький друг Скоропадського барон Штейнгель був керівником загальноросійського масштабу у Верховній масонській Раді, главою ложі і керівником Малої масонської Ради (провінції).

Грошові потоки та політичний вплив київські масони прагнули перехопити за допомогою підконтрольного їм Земського союзу, Союзу міст, «Земгора», що особливо підсилилися після початку світової війни. «Земгор» контролював військове постачання на фронтах Першої світової війни (Симон Петлюра та частина міністрів Скоропадського під час війни були чиновниками «Земгора», Союзу міст).

У Верховну Раду масонських організацій Росії входила більшість масонських лож українських губерній. Контроль над діяльністю українських лож у 1913—1916 роках здійснював Олександр Федорович Керенський — куратор масонерії України. Він багаторазово відвідував Київ, Одесу, Харків, Катеринослав, де відкривав нові ложі, знайомився зі станом справ, з особливостями місцевого політичного життя. Розуміючи важливість і складність українського питання, Керенський допускав у ці роки автономний устрій для України, але серед масонерії імперії домінували інші погляди на українське питання. Єдину масонську організацію Російської імперії руйнувало національне питання. Російські брати здебільшого були непохитними прихильниками «єдиної і неподільної Росії» і не уявляли собі української автономної державності, а впливова група українських масонів бачила можливість існування демократичної Росії тільки як рівноправної федерації усіх народів,

що входили до неї, відводячи при цьому Україні права конфедеративної держави.

Вже 1911 року «група Грушевського» (частина масонів київських і катеринославських лож) викликала невдоволення російських масонів, які стали називати Грушевського «українським фанатиком». 1912 року на масонському Конвенті у Москві 3 депутати від України (група Грушевського) активно виступили проти затвердження запропонованої назви для загальноросійської масонської організації — «Великий Схід Росії», тому що в ньому, як їм здавалося, було присутнє «російське великодержавство». Група запропонувала вилучити слово «Росія» з назви головної масонської структури через прагнення народів Росії до політичного самовизначення. Тоді Конвент пішов на компроміс — було вирішено назвати головну масонську структуру імперії «Великий Схід народів Росії».

Масонство початку ХХ століття, особливо «Шотландського обряду», зберігаючи відданість духовному християнству, вважало за необхідне реформування Російської православної церкви. Вже 1919 року Скоропадський запише: «Особисто я — глибоко віруючий православний християнин... не можу без щирого жалю дивитися на те, у що перетворилася наша Церква завдяки обурливій політиці, що вела стара урядова Росія стосовно неї. Віру задушено, вбито все живе, святе в нашій релігії, загублено, а залишився якийсь мертвущий, холодний обрядовий бік. На чолі Церкви стояли й стоять дотепер службовці... Церкві потрібна децентралізація і децентралізація широка... потрібно воскресити православ'я, розпалити серця наші любов'ю до віри...»

* * *

Українські історики часто-густо замовчують політичні переконання й особливості кар'єрного злету генерала Скоропадського, вказуючи, що політикою він почав займатися тільки з осені 1917 року. Але це не зовсім вірно. Маючи у числі своїх найближчих знайомих таких діячів, як масон Моркотун, дуже складно було зберегти «політичну невинність». У сорок три роки Скоропадський уже був сформованою людиною з ліберальним колом спілкування.

Першу світову війну Скоропадський починає командиром лейб-гвардії кінного полку. Особливо відзначився генерал Скоропадський у серпневих 1914 року боях російської армії у Східній Пруссії, коли кінна група генерала від кавалерії Хана Гусейна Нахічеванського (командувача гвардійського кавалерійського корпусу) 3—8 серпня повела зухвалий наступ у напрямку столиці Східної Пруссії Кенігсберга. У бою під Краупішкеном (Краушеном) генерал Скоропадський тимчасово командував 1-ю бригадою кінної гвардії, що брала участь у наступі на Кенігсберг разом з бригадою кавалергардів. Тоді, в бою за Краушен, особливо відзначився командир кавалергардського полку генерал-майор князь Долгоруков. Колись Долгоруков разом із Скоропадським починав службу у кавалергардському полку, а в 1914—1915 роках він був уже командиром цього славетного полку. На довгі роки між Скоропадським і Долгоруковим встановляться приятельські стосунки. Саме князь Олександр Михайлович Долгоруков стане останнім військовим міністром в уряді гетьмана Скоропадського. Князь Долгоруков 1917 року дослужився до посади командира 1-го кавалерійського корпусу і звання генерала від кавалерії.

У тім же бою за Краушен виявив героїзм півескадрон на чолі з ротмістром бароном Петром Миколайовичем Врангелем, який захопив німецьку батарею і вирішив результат бою.

Генерал Скоропадський повів кінну гвардію на Верксюпенен на зміну кавалергардам, які вели тривалий бій проти німецьких військ. Тоді кіннота Скоропадського захопила німецьку батарею. Павло Петрович напише дружині: «...офіцери просто краса, можливо їм докорити за надмірну хоробрість». Успіх російської кавалерії був оплачений великими втратами: 103 вбитих та зниклих безвісти, 293 — поранено, полки кавалергардський і кінно-гвардійський втратили більше половини своїх офіцерів. Після цього бою Скоропадський приймає командування 1-ю бригадою кінної гвардії. За відчайдушну атаку біля Краушена полковник кінної гвардії князь Ерістов, генерал Скоропадський, а також ротмістр Врангель були нагороджені орденами Святого Георгія 4-го

ступеня, а Врангель дістав іще чин полковника. З цим Георгіївським хрестом Павло Петрович не розлучався до 1919 року. Скоропадський увійшов до Георгіївської думи, члени якої визначали тих військових, хто був гідний Георгіївського хреста.

У вересні 1914 року генерал Скоропадський дістав подяку командувача 10-ї армії генерала Флуга за організацію оборони переправи на ріці Німан від німецьких військ. Тимчасово Павлові Петровичу довелося покомандувати кінною дивізією. Начальником штабу дивізії Скоропадський призначає барона П. Врангеля. Той у 1914—1915 роках стає його найближчим товаришем.

Згодом Павло Петрович повернувся до командування кінною бригадою, а потім знову командує лейб-гвардії кірасирською дивізією. Незабаром Павло Петрович став командувачем Першої бригади Першої Кінної гвардійської дивізії, до якої входили кавалергарди та кінно-гвардійці; командир Кінної дивізії генерал-лейтенант Казанков призначив Скоропадського своїм заступником. Але Павло Петрович вважав себе скривдженим і нервувався через це... Він характеризував М. Казанкова як нудного та грубого інтригана.

У 1915—1916 роках генерал Скоропадський тимчасово командував 1-ю кавалерійською дивізією, 5-ю гвардійською кавалерійською дивізією, а в липні 1915-го навіть якийсь час командує всім гвардійським корпусом 5-ї армії генерала В. Ромейка-Гурка. З літа 1916 року Скоропадський уже генерал-лейтенант.

Скоропадський згадував, що коли його дивізія тримала фронт на Дубіссі (річка у Литві, притока Німану), «...мої частини, стоячи на фланзі загального бойового порядку, захитались. Я перейшов з одним полком у контратаку, деякі частини пішли за мною, становище зміцнилось і дало нам можливість перейти в наступ».

У березні 1916 року Скоропадський став уже командувачем Першої гвардійської кавалерійської дивізії, що воювала у Прибалтиці, а в травні—липні та в жовтні—листопаді він тимчасово виконував обов'язки командувача Гвардійського кавалерійського корпусу на Західному фронті. Того ж року вже генерал-лейтенант Скоропадський

тимчасово командує 8-м армійським корпусом. У квітні 1916 року гвардійський кінний корпус, у якому воював Скоропадський, було переведено зі складу Західного до Південно-Західного фронту й перебазовано із Прибалтики до України, на Волинь.

Барон Врангель писав про нього: «Генерала Скоропадського я знав винятково близько. Ми служили в одній бригаді — я в Кінній гвардії, він — у Кавалергардському полку, де довго був полковим ад'ютантом. Під час японської війни ми служили разом у 2-й Забайкальській козацькій дивізії... Послідовно він командував нашою бригадою, а потім 1-ю гвардійською кавалерійською дивізією. Під час серпневих боїв, восени 1914 року я протягом місяця виконував обов'язки начальника штабу Зведеної дивізії, якою командував генерал Скоропадський... Середнього зросту, пропорційно складений, блондин із правильними рисами обличчя, завжди ретельно, з точним дотриманням форми одягнений, Скоропадський зовнішнім виглядом своїм зовсім не виділявся із загального середовища гвардійського кавалерійського офіцерства... Він дуже добре служив і відзначався великою справністю, рідкісною сумлінністю і великою працьовитістю. Дуже обережний, відмінно вихований, він уже молодшим старшиною був призначений полковим ад'ютантом і тривалий час займав цю посаду. Начальники були завжди ним дуже задоволені й охоче висували його на кращі посади, але багато хто з товаришів його не любили. Йому ставилися в провину сухість і замкнутість. Згодом на ролі начальника він виявив ті ж основні риси свого характеру: велику сумлінність, працездатність і наполегливість у досягненні наміченої мети. Порив, розмах, рішучість — ці якості були йому чужі».

Товариш по полку С. Панчулідзев намагався вказати Павлові Петровичу на його вади ще 1900 року. Той писав: «Ти не тільки витончений, але разом з тим палкий і навіть іноді шалений. До того ж чорне ти вважаєш чорним, але крім того, будеш казати і горлати, що то чорне, а не біле. Цього цілком достатньо для скандалу. Долучи до цього, що ти, коли не став власнолюбцем, то звик до влади...»

Вже у 1918 році міністр гетьманського уряду Василь Зеньківський додасть до опису Скоропадського ще такі риси: «Гетьман був високою, стрункою людиною, із рвучкими рухами, із частою усмішкою на обличчі. Обличчя розумом не дихало, хоча на ньому не раз можна було побачити «розумні» вирази. Усмішка здавалася часом таємницею, насмішкою над чимось, над становищем, над усім — ніби він грав роль і сам над собою іронізував. Але обличчя було сміливим, рішучим, в очах була відвага; простота та доброта світилися на обличчі».

У вирі революції

(лютий—липень 1917 р.)

Новий 1917 рік починався для Павла Петровича Скоропадського успішно. Молодий генерал стрімко піднімався кар'єрними сходами, здобувши славу досвідченого бойового офіцера. Він не дуже замислювався про своє майбутнє й був упевнений, що обов'язок перед Батьківщиною він виконує із честю і його місце саме на фронті. Хоча у розмовах із близькими друзями або у листах до дружини він виявляв свою «фронду» — співчував убивцям Распутіна та насміхався з імператриці Олександри Федорівни, критично натякав на військові та державні таланти імператора. Представник аристократії Скоропадський у вузькому колі довірених осіб часто висловлювався як кадет-професор.

Масонські «брати» підготовляли свою таємну військову «колонну» до можливості швидких глобальних змін в імперії. У зв'язку з поразкою російської армії на фронтах і чутками про підготовку сепаратного миру між Росією й Німеччиною масонством Російської імперії було вирішено змінити державний лад Росії шляхом перевороту.

Масонський Конвент 1916 року поставив за головну мету негайну революцію в Росії. До кінця 1916 року серед масонського братства були розподілені основні портфелі у майбутньому революційному уряді, у столичній і місцевій адміністраціях. На Конвенті були присутні й делегати з України: Штейнгель, Чебаков та Зарубін. Новий курс на державний військовий переворот, спираючись на масонське офіцерство, привів до активізації суспільно-політичного життя. По країні колесили масонські емісари, проводячи у середовищі масонів і їх «дочірніх фірм» збір

коштів на переворот. В Україну негайно виїхали масони Керенський і Комісаров. Військові ложі в російській армії особливо активізувалися на початку 1917-го, коли масонський центр у Петрограді вже намітив «безкровну» революцію на першу половину березня 1917 року.

До початку 1917 року масонські ложі були вкрай політизовані. Велика кількість «партійців», що склали кістяк масонських лож, штовхали рух до вирішення складних і глобальних соціальних і політичних проблем за допомогою насильницької зміни влади в країні. Більшість лож у Росії та Україні належала структурі «Великого Сходу», але були і ложі регулярної «Шотландського обряду Великої ложі», ложі мартиністів, тамплієрів, ложі італійських каббалістів.

Слід відзначити, що Павло Скоропадський був шанувальником великого князя Миколи Миколайовича Романова-молодшого (Верховного головнокомандуючого російською армією з 20 липня 1914 по 23 серпня 1915-го, генерала від кавалерії), якого він хотів бачити на престолі імперії. Скоропадський був з ним знайомий по мартиністсько-масонській структурі. Микола Миколайович Романов, як ніхто інший, приклав свою руку до перемоги революції. У жовтні 1905 року він з револьвером у руках вибив у свого кузена — імператора Миколи Олександровича — підписання ліберального Маніфесту, а наприкінці лютого 1917 року настійно радив Миколі II відійти від влади «заради порятунку Росії». Після Лютневої революції, у березні 1917-го, Микола Миколайович серйозно претендував на пост головнокомандуючого російською армією при Тимчасовому уряді й був призначений главкомом, хоча тільки на дев'ять вирішальних днів (2—11 березня 1917-го).

Можна припустити, що зі Скоропадським «працювали» і його «готували до історичної ролі». Так, у січні 1917 року виконувачем обов'язків начальника штабу верховного головнокомандувача став генерал від кавалерії В. І. Ромейко-Гурко, що був одним із лідерів «Військової ложі» масонів. Він або інший масон — начштабу царської армії і майбутній організатор Білої армії Михайло Алексєєв могли «перетягнути» Скоропадського з дивізії на корпус.

Не випадкові рядки у листі Павла Скоропадського дружині від 9 квітня 1917 року, вже після революції: «...новий

уряд, що погнав масу начальників, мене затвердив». У березні—квітні 1917-го Тимчасовий уряд провів в армії заміну 143 вищих військових начальників за підозрою у їхній відданості «старому режиму». Цікаво, що ця зміна не торкнулася представника вищої аристократії та великого землевласника, що у своєму «відкритому» житті був на 100 відсотків «представником реакції», — Павла Скоропадського. Кавалергард і генерал, найбагатший поміщик, плоть від плоті вищого світу Петербурга, що успішно робив кар'єру в найелітніших підрозділах імперської гвардії й особисто знав імператора, він, здавалося, не міг викликати сумнівів у своїй відданості «реакційному» монархічному режиму. Але Павло Петрович уже давно жив подвійним життям... і розраховував на службовий злет.

Події 23—28 лютого 1917 року привели до перемоги революції в Петрограді. Через кілька днів уся велика імперія опинилась у руках учорашніх опозиціонерів, а імператор Микола II відрікся від престолу. І хоча революція почалася на тиждень раніше, ніж її підготовляли масони, російським масонським організаціям удалось очолити її й почати перебудову величезної імперії. Вже у березні 1917-го українські масони зайняли найважливіші посади в українських губерніях, що залишилися від «старого режиму», відсотків на 20 захопивши політичний олімп України. Важливим завданням масонства було втримати керівництво у своїх руках і не дозволити стихії спровокувати кровопролиття й анархію. Масони стали революційними губернськими комісарами, керівниками судових палат в українських губерніях... «Братами»-масонами» були і революційний комісар Києва, і новий командуючий Київським військовим округом.

До 22 січня 1917-го генерал-лейтенант Скоропадський був командиром 5-ї гвардійської кавалерійської дивізії, що базувалася на Волині на Південно-Західному фронті. Наприкінці січня 1917-го на фронті поширилися чутки про переведення гвардійської кавалерії (5-ї дивізії) до Петрограда для боротьби з можливими революційними виступами робітників. Скоропадський переживав, що йому буде дано наказ «йти на Пітер», і шукав причин для невиконання цього наказу. Але оточення імператора відрадило того вводити фронтіві частини до столиці і не дражнити опозиційну Думу.

19 січня 1917-го Скоропадський одержав телеграму від командуючого Особливою армією (у складі якої перебував Гвардійський кавалерійський та 34-й армійський корпуси) генерала Балуєва, у якій йому наказувалося негайно виїхати до штабу армії. Приїхавши до штабу, Скоропадський був тимчасово призначений командуючим 34-го армійського корпусу, що базувався у Подільській губернії в Україні й займав позиції на Стоході.

Генерал від інфантерії Петро Семенович Балуєв (з 18 березня по 9 липня 1917 р. — командуючий Особливою армією, потім — із серпня 1917 р. — командуючий Західного фронту, а з 1918 р. — в Червоній армії) був так само пов'язаний із масонським центром «Військових лож» через генерала Гурко. Він почав розставляти довірені кадри на ключові посади. Колишній командуючий 34-го корпусу генерал Шатилов був відсторонений за те, що не зміг погасити заворушення солдатів Одоєвського полку, які відмовилися йти на фронтові позиції.

У ті дні Скоропадський пише своїй дружині: «...уночі ж їду до корпусу. Приїхав у дивізію, цілковита розгубленість, їду до Одоєвського полку, проморочився цілий день, зрештою домігся того, що розосередив батальйони полку і тепер наказав заарештовувати призвідників. 3/4 полку вірні, офіцери теж, 1/4 якихось мерзотників, яких завтра відправлять до польового суду» (у листах Скоропадського практично відсутні коми, у цьому уривку й далі у текстах Скоропадського коми будуть розставлені перекладачем).

До 26 лютого 1917-го Скоропадському вдалося встановити дисципліну в корпусі й вгамувати незадоволення солдатських мас, вживши достатньо жорстких дисциплінарних заходів. У той же час він стримував остаточну розправу над бунтарями... Вже тоді він одержав відомості про те, що революцію почато і радикальні члени Державної думи, здебільшого масони, створили її політичний центр.

Події не змусили себе довго чекати — за кілька днів імперія і монархія розпалися: захоплення столиці революціонерами, проголошення революційного Тимчасового уряду, підтримка командувачами фронтів, армій і штабом революції, зречення імператора, зречення Михайла Романова, блискавичний перехід влади до революціонерів у провінції...

Тривалий час корпус Скоропадського перебував на формуванні, у резерві, і завдяки цьому спочатку можна було ще втримувати дисципліну. Генерал повідомляв дружині: «Я тут у корпусі підібрав собі гарних начальників дивізій і гарні в мене командири... У мене в корпусі все надійно. Поки ще дисципліну я тримаю...»

Скоропадський був у захваті від блискавичної революції, від демократичного масонського уряду Росії. Він, нащадок князів та гетьмана, миттєво став завзятим критиком монархічного принципу державного устрою Росії. Царя Скоропадський називає безхарактерним, а Олександрю Федорівну, «...про яку, я зізнаюся, не можу тепер без відрази згадувати, головною причиною наших нещасть» (з листа дружині). На початку березня 1917-го Скоропадський пришпилів до своєї генеральської шинелі червоний революційний бант.

12 березня 1917 року Павло Петрович написав дружині: «...у таку важку хвилину не можу без розчулення згадати новий наш уряд, так розумно він діє, і коли государ звільнив мене від присяги, я йому, новому уряду, прихильний усією душею, що енергійно проводжу у довірених мені частинах. Всі ці добродії: Родзянко, Львов, Гучков, Керенський і компанія — розсудливі люди, і ми, і вся Росія мусимо дякувати долі, що влада захоплена ними, і дай Боже нашій багатостраждальній Батьківщині, щоб вони втрималися при владі... у нас не буде конституційної монархії, найімовірніше в нас буде республіка, і дуже ліберальна, головна причина цього — відсутність кандидата на престол. Романови всім осточортіли, навряд чи буде Дмитро Павлович; я думаю: буде республіка, до цього слід бути готовими. Якщо втримається теперішній уряд, усе піде еволюційним шляхом на славу та благоденство Росії, якщо ж уряд провалиться, влада перейде до рук юрби і почнеться анархія, що швидко виродиться в яку-небудь форму диктатури найдеспотичнішої... на чолі Росії дійсно стоять кращі люди, і за ними треба йти... по-моєму, монархії не буде, а буде республіка».

«Мені уряд подобається ще своєю шляхетністю, — запевняв дружину генерал. — Все це люди, які страждали від колишнього режиму, а вони захищають бідного госу-

даря від юрби. Це показує їхню високу душу. Колишній уряд не так би ставився до них... із моменту зречення я відчув себе вільним... тепер дихаю повними грудьми та щасливий, що, хоча ми переживаємо час як ніколи важкий, все-таки є впевненість, що нами правлять люди, а не якісь там невідомі темні особистості, що безсумнівно довели б нас до повної загибелі, тепер є, завдяки розуму уряду, ще можливість вивести Росію на щасливий шлях».

Своїй дружині майбутній гетьман-монарх радить: «...іди не з юрбою, але із кращими розумними людьми держави...»

Свою роль у революції та військову кар'єру Павло Петрович тоді коментував так: «Я тут увесь час проповідую офіцерам бути в цьому розумінні на висоті становища, а то, якщо стояти на місці, життя їх зачисне і командування піде з рук, і ми опинимося в руках анархії, та ще солдатської... Я в корпусі поки почувуюся добре, війська мені підкоряються, але їжджу, агітую, говорю, говорю без кінця і сподіваюся цим утримати війська у розумінні про обов'язки перед Батьківщиною. Нам, офіцерам, випала надзвичайно важка, відповідальна честь, і невдячна, що доводить інших до розпачу, що ж робити, сподіваюся, нас коли-небудь оцінять, згодом... я умовляннями, переконаннями, залякуваннями, завжди в курсі руху, тримаю поки війська у порядку».

Ці рядки свідчать про те, що у березні 1917-го Скоропадський — революційний генерал — умовляв і переконував солдатів підтримувати Тимчасовий уряд і революційну оборонну війну, таврував «похмуре минуле». У руслі нової політики Скоропадський доводив, що революція мусить себе захистити від реакційного монархічного квартету Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії. Але пройде всього рік, і Скоропадський буде просити германців допомогти приборкати революцію.

Майбутній гетьман писав дружині, що дуже хоче взяти «...живу участь у суспільному житті, звичайно, важко сказати тепер, де і у якій формі». Він мріяв про політичну кар'єру, і в цьому ж листі коханій дружині він відкриває таємницю своїх потаємних сподівань: «Данилкові потрібно вчитися по-малоросійськи (українськи), я теж купив

собі книгу і збираюся, можливо, зробитись українцем, але мушу сказати по честі, не дуже переконаним». Фраза «зробитись українцем» і намагання вивчити українську мову свідчать як про зміни у національній самоідентифікації генерала, так і про наміри взяти активну участь в українському політичному житті.

У «Споминах» Скоропадського слово «українці» завжди носитиме політичний характер, вказуючи на соціалістичність та національні вимоги частини політичного бомонду України. Зазначимо, що в березні 1917-го Скоропадський тільки думає стати «українцем», зазвичай вважаючи себе людиною російської культури та ліберальних переконань. У споминах він вкаже, що в березні 1917-го «...вперше довідався з «Киевской мысли» про українську демонстрацію... подумав у той час, що це робота ворогів з метою завести розбрат у нашім тилу».

У той же час у листах до дружини Павло Петрович висловлює стурбованість становищем у революційній країні та у війську: «...становище його (уряду. — В. С.) хистке через Ради робітничих і особливо солдатських депутатів, особливо беручи до уваги, що війна, невдачі на фронті та німці дуже хочуть використати нашу слабкість і розрізненість; якщо будуть серйозні невдачі, у Петрограді можуть спалахнути знову заворушення і тоді в що вони виллються, я не знаю, небезпечний також надзвичайно момент скликання Установчих зборів...»

«Тимчасовий уряд, до якого я маю симпатії, безсумнівно є просто ширмою, фікцією, за ним виступає Рада робітничих і солдатських депутатів. Армія в нас тільки тримається, трохи ще, близькістю супротивника, але розвал дуже швидко прогресує, наш корпус перебуває далеко від центрів і трохи краще, але це лише справа часу, я роблю все, що можу, і думаю, у мене нічого огидного не буде, але в армії будуть сумні картини, і чим далі, тим більше. Центром усього є Петроград, Тимчасовий уряд буде зметено, і тоді настане анархія, взагалі в нас революція йде ходом Французької великої революції. У нас два, три уряди, у цьому жах. Я більш ніж будь-коли переконаний, що нинішній уряд не всидить, а після нього буде анархія. Візьме гору партія більшовиків або інша, що проповідує

чим гірше, тим краще». Дивне прозріння Скоропадського середини березня 1917 року! Ще більш дивним воно видається для людини, що всю революцію перебувала на провінційному Поділлі.

Скоропадський побачив те, чого не змогли побачити не тільки прем'єр Львов, міністри Гучков та Керенський, але про що навіть не мріяли у своїх «пломбованих вагонах» лідери більшовиків. А от що писав Павло Петрович у 1918 році: «...далі буде гірше, більшовизм залле всю Україну. Не буде ні України, ні Росії».

24—28 березня 1917-го Павло та Олександра Скоропадські зустрілись у Києві у кращому готелі міста — «Континенталь» на Хрещатику. П'ять днів відпустки з коханою після нескінченних солдатських мітингів здалися Скоропадському раєм. Але й у любовному хмелі генерал устигав багато чого довідатися про політичне «київське життя».

На цей час у Києві стало широко відомо про малозрозумілу діяльність Української Центральної Ради, що вимагала від нового революційного уряду чи автономії, чи незалежності України. 19 березня 1917-го у Києві, під час багатолюдної маніфестації, частина революційних мас уже виступала під жовто-синім національним українським прапором із гаслами, що закликали до автономії, а по місту ходили звернення Центральної Ради «До українського народу». У цьому зверненні особливо різала око Скоропадському вимога ввести українську мову в урядових і неурядових установах українських губерній.

У березні 1917-го спалахнула зірка Михайла Сергійовича Грушевського (1866—1934), що тільки-но приїхав із «московського заслання» до Києва і став головою Центральної Ради, він уже рекламувався як славетний революційний лідер і «батько української нації». Народився Грушевський на Холмщині (нинішня Польща) в українській родині викладача гімназії. Михайло Грушевський закінчив Київський університет і став професійним істориком, що написав досить спірну багатотомну «Історію України-Руси». З 1890 року він увійшов до «Київської громади», а 1894 року став професором Львівського університету. Жив Грушевський у Львові, де сформувався як ліберальний український політик, засновник Національно-демократичної

партії. Можна казати, що Грушевський склався як людина у ХІХ столітті. У 1905—1907 роках він перебрався до Києва та Петербурга, а у 1907—1914 роках знову жив у Львові, де викладав в університеті. 1914 року був заарештований російською владою за «австрофільство».

Інший лідер Центральної Ради — Володимир Кирилович Винниченко (1880—1951) — був іншої генерації й іншого походження — з найбідніших селян Херсонської губернії. З 1900 року він став активістом Революційної української партії. 1902 року потрапив до в'язниці, його було виключено з першого курсу юридичного факультету Київського університету. 1902 року на з'їзді РУП Винниченко обирається до керівництва партії, а через рік опиняється під арештом, у дисциплінарному батальйоні. Далі — втеча за кордон, у Галичину, де він стає членом Закордонного комітету РУП, співредактором партійної газети, засновником Української соціал-демократичної робітничої партії. Винниченко бере участь у революції, але 1907 року ховається на еміграції в Європі. З 1902 року Винниченко почав активно видаватись як прозаїк і драматург і незабаром став найбільш відомим українським письменником. 1917 року Винниченко — лідер Центральної Ради, редактор центрального органу УСДРП.

Скоропадський тоді передчуває, що революція не зупиниться на півзаходах, що постане «чорний переділ» і селянський погром садиб, що незабаром із мільйонера він може перетворитися на жебрака, обтяженого великою родиною.

4 квітня 1917 року Павло Петрович письмово наказує дружині: «...я наполягаю категорично на заставі маєтків». Генерал пише: «Скоріше ми підемо по шляху всіляких соціальних експериментів, зрештою життя, можливо, поліпшиться, але 50 років ми і наші діти будемо приречені на важке життя». Він уже побоюється за життя дружини та своїх дітей, попереджаючи, що «...буде ще в Петрограді кривава боротьба». Він радить дружині на час революції виїхати з Петрограда, подалі від насильства, хоча б до... Японії.

Наприкінці квітня 1917-го Скоропадський поїхав до штабу командуючого Особливою армією Балуєва і по дорозі зупинився у Сарнах, де провів кілька годин серед

офіцерів рідної кінної гвардії. Майбутньому гетьманові запам'ятався гвардійський офіцер-поляк Ходкевич, який переконував Скоропадського у тім, що генерал «...мусив би взяти участь в українському русі, що... міг би бути видатним українським діячем, гетьманом». Скоропадському ця розмова виявилася пророчною, він описав її у споминах, щоправда, приправивши її брехливим кокетством — «...все це мені здавалося малоцікавим». Ні, Павло Петрович уже мріяв про особливу роль в історії і сподівався вирватись із провінційної Коломиї, де перебував штаб 34-го корпусу, у велику політику...

* * *

Тим часом у Києві Центральна Рада, успішно провівши Національний конгрес, зміцнила свої позиції, заявляючи про себе як про політичне представництво всього українського народу. 5 травня 1917-го у Києві відкрився Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, що зібрав близько 700 представників від солдатів-українців усіх фронтів, тилу, матросів Чорноморського та Балтійського флотів. Найбільш радикальні патріоти-«самостійники» (група М. Міхновського) пропонували з'їзду провести військовий переворот — заарештувати начальника Київського військового округу й оголосити Україну незалежною державою. Але більшість з'їзду виступила тільки за автономію України та за переформування армії за національно-територіальним принципом, за українізацію бойових частин армії та Чорноморського флоту.

З'їзд створив Український Генеральний військовий комітет при Центральній Раді, що взявся за організацію українського війська та українізацію «старих» регулярних частин армії. До Генерального комітету ввійшли: літератор Володимир Винниченко, журналіст Симон Петлюра, юрист Микола Міхновський, доктор Іван Луценко, генерал-майор Михайло Іванов, підполковники Юрій Капкан і Віктор Павленко та інші. Надалі ці лідери почали відігравати головну роль у справі формування нової української армії. Незабаром Петлюра став головою Генерального комітету, поручик Василь Кедровський — його заступником у справах армії, моряк Письменний — у справах флоту, а капітан

Аполлон Певний — у справах Вільного козацтва. Генеральний комітет сподівався поширити свій вплив і на вояків Південно-Західного та Румунського фронтів, однак із «українізацією» військових частин там були ще великі проблеми.

Цікаво, що генерал Скоропадський іще до з'їзду зустрічався із солдатом-депутатом Всеукраїнського військового з'їзду. Солдат цей був висунутий українським комітетом корпусу, і Скоропадський переконував делегата у тім, що небезпечно і несвоечасно організовувати окремі українські частини «під вогнем ворога». Тоді ще Скоропадський вважав, що українізація зруйнує армію і підштовхне до розпаду Росії.

У травні 1917-го Тимчасовий уряд іще побоювався розвитку українського руху в армії. У відповідь на резолюції київського військового з'їзду структури Тимчасового уряду, не визнавши його рішень, назвали Генеральний військовий комітет «повністю приватною самостійною організацією». Тимчасовий уряд категорично не підпускав Генеральний комітет до армійських структур. У російській армії, як у калейдоскопі, постійно мінялися головнокомандуючі, командуючі фронтами й арміями. Тільки на Південно-Західному фронті, до якого відносився корпус Скоропадського, за травень—грудень 1917-го змінилося 8 головнокомандуючих-генералів: легендарний О. Брусилов командував фронтом до 21 травня, О. Гутор — до 10 липня, Л. Корнілов — до 18 липня, П. С. Балусев — до 31 липня, О. І. Денікін — до 29 серпня, Ф. Є. Огородников — до 9 вересня, М. Г. Володченко — до 24 листопада, М. Стогов — до 25 грудня.

Військовий міністр Тимчасового уряду Олександр Керенський, прибувши до Києва 20 травня 1917-го, заявив, що перегрупування військ за національним принципом у сучасних умовах війни є неможливим. Керенський вказав, що всі вимоги «українців» будуть вирішуватися тільки під час Всеросійських Установчих зборів, які були намічені на осінь 1917 року.

Командуючим Київського військового округу був революційний полковник Костянтин Оберучев — масон і есер «з підпільним стажем». Однак цей революціонер від-

кидав наявність «українського питання» і вважав ідею українізації армії за диверсію. Оберучев був переконаний у тому, що Всеукраїнський військовий з'їзд хоче провести переворот у Києві, й погрожував арештом його організаторам.

Генерал Денікін згадував: «...київська Рада робітничих і солдатських депутатів у середині квітня у різких і обурливих висловах охарактеризувала явище українізації як просте дезертирство та шкурництво і більшістю 264 голосів проти 4 зажадала скасування створення українських полків».

26 травня 1917-го Центральна Рада звернулася до Тимчасового уряду із пропозицією визнати автономію України в складі Росії. Але вже через три дні з Петрограда було отримано категоричну відмову визнати автономію... а на початку червня 1917-го Генеральний військовий комітет одержав від Керенського розпорядження із заборонаю проведення Другого українського військового з'їзду. Але така заборона розглядалася солдатами-українцями як замах на завоювання революції.

Незважаючи на заборону, Другий Всеукраїнський військовий з'їзд відкрився 7 червня 1917 року в Києві. «Самостійники» на з'їзді вимагали «розмовляти кулаком» із Тимчасовим урядом, штовхали до конфлікту з владою. З'їзд зажадав від Петрограда визнання Генерального військового комітету та ухвалив вважати накази Генерального військового комітету обов'язковими для всіх воїнів-українців і українських військових організацій.

10 червня 1917-го року П'ята сесія Центральної Ради, без погодження з Тимчасовим урядом, прийняла свій Перший Універсал (Маніфест), що проголошував автономію України. Майбутньою вищою владою в Україні оголошувалися Всенародні українські збори — Сейм. В Універсалі йшлося про швидкий переділ землі поміщиків, про перевибори місцевої адміністрації. Тоді ж в Україні виникає свій автономний уряд — Генеральний Секретаріат, який, утім, поки не мав ніякої влади. Письменник Володимир Винниченко очолив Генеральний Секретаріат і став у ньому ще й секретарем (міністром) внутрішніх справ. Іще 7 секретарювань (міністерств) очолили представники укра-

їнських партій есерів, соціал-демократів, федералістів. Симона Петлюру було обрано генеральним секретарем (міністром) військових справ автономної України.

Створення українських міністерств і сам Універсал викликали в Петрограді вибух обурення та обвинувачення у «нелояльності» на адресу Центральної Ради. А преса вже дзвонила про те, що цей крок Центральної Ради — «ніж у спину революції», що «народ України обрусів і не хоче автономії»... Лунали заклики «зброєю покарати зрадників і австрійських шпигунів».

Чиновники Тимчасового уряду розглядали діяльність Генерального комітету як «самозванство», що тягне кримінальну відповідальність, «комітетчикам» погрожували арештами. Загальноросійське військове командування відмовлялося від контактів з Генеральним комітетом, незважаючи на те, що процес самочинної та стихійної українізації вже почався в 10-му, 39-му і 26-му армійських корпусах. Командування, не звертаючи уваги на демарші Центральної Ради, не видавало грошей на їжу та платню для солдатів українських частин.

У червні 1917-го Тимчасовий уряд вирішив провести широкомасштабний наступ на фронті. Військовий міністр Керенський, розраховуючи на перемогу, бачив у наступі єдину можливість зміцнення влади... Центральна Рада повністю підтримала ідею наступу, та й французькі союзники ждали від Росії термінового рішучого наступу, яке б підтримало наступ Антанти в Шампані та Фландрії.

34-й корпус Скоропадського в той час перебував у складі військ Південно-Західного фронту й знаходився на території Київського військового округу (округ у складі Київської, Полтавської, Чернігівської та Подільської губерній). Південно-Західний фронт розтягся на 615 кілометрів і складався з 4 армій, чисельністю в 2 мільйони 700 тисяч людей, причому українці становили 1/3 чисельності всіх військ фронту. 34-й корпус Скоропадського зі складу Особливої армії було передано 7-й армії (більше півмільйона багнетів і шабель) Південно-Західного фронту.

Командувачами 7-ї армії в другій половині 1917 року були: до 20 червня — генерал Л. М. Белькович, до 9 вересня — генерал В. І. Селівачов, до 3 грудня — генерал

Я. К. Ціхович, до 30 грудня — штабс-капітан В. К. Триандофілов.

Червневий наступ російських військ почався на Південно-Західному фронті у напрямках Тернопіль—Львів і Коломия—Станіслав—Стрий силами трьох російських армій, маючи на меті повернути Галичину під владу Росії та розгромити австро-угорську армію. Наступ було почато 18 червня 1917 року, але вже через три дні стало зрозуміло, що він провалився.

Дивізії 34-го корпусу Скоропадського: 104-а, 153-я, 23-я, 19-а Сибірська стрілецька — були призначені для наступу. Однак частина корпусу взагалі відмовлялася брати участь у боях. Два полки 104-ї дивізії категорично відмовилися виконувати накази і постійно мітингували. Генерал Скоропадський разом з комісаром 7-ї армії (до якої входив 34-й корпус) Борисом Савинковим постійно виступав перед вояками, переконуючи солдатів узяти участь у наступі. Але тільки кілька полків 104-ї дивізії погодилися виконувати наказ. Юрби солдатів інколи проводжали агітаторів Скоропадського та Савинкова гиком і свистом.

І все-таки 34-й корпус кинувся в атаку й захопив три лінії ворожих окопів, але далі справа не пішла — солдати почали обшукувати вбитих німців і далі наступати не захотіли. А через кілька годин вони вже були вибиті із захоплених позицій. Великі втрати понесла 23-я піхотна дивізія корпусу Скоропадського. Після невдач червневого наступу 34-й корпус було відведено у резерв, а штаб перемістився до містечка Мужилова.

Наприкінці червня 1917-го російський наступ закінчився нищівним контрударом австро-німецьких військ, проривом російського фронту, захопленням ворогом Чернівців, Коломиї, Тернополя. Втрати російської армії у ході невдалого наступу та відступу сягнули 150 тисяч людей.

* * *

Провал червневого наступу російських військ призвів до гострої загальноросійської кризи, зробив Тимчасовий уряд більш реалістичним, змусив його шукати підтримки своєї політики у Києві. Наприкінці червня 1917-го до Києва для врегулювання відносин із Центральною Радою прибу-

ли міністри Тимчасового уряду. Цей приїзд став початком зближення між Петроградом і українськими автономістами. 29 червня на честь приїзду Керенського у Києві відбувся парад 8 тисяч солдатів-українців під жовто-блакитними прапорами. Тоді Петлюра запропонував Керенському провести українізацію всіх тилових частин в Україні та перевести солдатів-українців із інших фронтів на Південно-Західний і Румунський fronti.

Керенський наполягав не квапитись із українізацією військ у період «загострення війни». Він не хотів і чути про надання Генеральному комітету прерогатив офіційного військового органу. Тимчасовим урядом було заборонено проводити українізацію частин на фронті під час боїв...

І все-таки Керенський пішов на значні поступки — дав згоду комплектувати нові окремі тилові частини переважно з українців, а Генеральний комітет отримав деякий вплив при формуванні резервних частин шляхом добровільного набору. У питанні про автономію України Керенський, погодившись з ідеєю автономії «у принципі», закликав Центральну Раду відкласти рішення про автономію до скликання Всеросійських Установчих зборів.

Серед генералітету тоді утвердилася думка про те, що українізація деяких частин приведе до зростання їхньої боєздатності та дисципліни, що вона допоможе відтягнути солдатів-українців од більшовицької пропаганди.

В останніх числах червня 1917-го поручник Скрипчинський — український комісар при штабі Південно-Західного фронту — запропонував Скоропадському негайно почати українізувати корпус. Скрипчинський заявляв, що на українізацію корпусу дав згоду головнокомандуючий Гутор і петроградське військово начальство. Але Скоропадський тоді ще вагався, вказавши Скрипчинському, що він побоюється «...як би українізація остаточно не зруйнувала... корпусу». Скоропадський запевняв, що він не співчуває українському соціалістичному руху, тому що «...сам “пан”, а весь цей рух іде проти панів», і що «в такий спосіб я ніколи не зможу об'єднатись із провідниками цього руху».

У той же час Скоропадський вирішив особисто довідатися про думку командування та військового міністра

з питань українізації. Скоропадський виїхав автомобілем до головнокомандувача Гутора та командуючого армією Селівачова у містечко Федорів. Треба відзначити, що Скоропадський був у дружніх стосунках із генерал-лейтенантом Володимиром Івановичем Селівачовим, ветераном Російсько-японської війни. Цей генерал у розпал червневого 1917 року наступу змінив командуючого 7-ю армією генерала Бельковича. Під час заколотницького виступу генерала Корнілова Селівачов виступив на його підтримку, та у вересні 1917 був заарештований і відсторонений від посади «за причетність до заколоту», що не перешкодило йому 1918 року вступити до Червоної армії, а 1919 року стати помічником командувача Південного червоного фронту та командуючим «червоною» групою військ.

При зустрічі з генералом Скоропадським головком Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Олексій Євгенович Гутор наполягав на тому, що питання про українізацію 34-го корпусу вже остаточно вирішене. Цікаво, що Гутор після Жовтневого перевороту теж перейшов на бік більшовиків і тривалий час викладав у військової академії РСЧА.

У Києві Скоропадський зустрівся з генеральним секретарем із військових справ Симоном Петлюрою: «З Петлюрою я дуже мало розмовляв, він зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався київською політикою... Був привітний, тоді ще розмовляв зі мною по-російськи, а не українською, взагалі тоді українська мова ще не накидалася силоміць».

Симон Васильович Петлюра (1879—1926) в українському русі був уже 20 років, іще з часів свого навчання у Полтавській духовній семінарії. З утворенням Революційної української партії 1900 року Петлюра стає її активним членом, за що його ще 1903 року було вперше заарештовано. В еміграції у Львові Симон став редактором друкованого органу РУПу. Повернувшись до України восени 1905 року, Петлюра бере активну участь у діяльності Української соціал-демократичної робітничої партії, працює у газетах і журналах як журналіст та літературний секретар. 1909 року Симон переїздить до Петербурга, а потім до Москви, де протягом 1912—1917 років редагує російсько-

мовний журнал «Украинская жизнь». У роки Першої світової війни Петлюра працював у «Союзі земств і міст», був заступником уповноваженого «Земгору» у справах Західного фронту. З травня 1917-го Петлюра став лідером, а згодом і офіційним головою Українського Генерального військового комітету, що почав українізацію армії. 25 червня 1917 року було створено Генеральний Секретаріат, який намагався стати урядом автономної України. У цьому першому уряді Петлюра мав посаду голови військового секретаріату.

У своїх украї суб'єктивних «Споминах» Скоропадський загадує: «Потрібно сказати, що Петлюра завжди мені малювався як надзвичайно честолюбна людина демагогічного штибу з великою авантюристичною жилкою, але щирий у своєму ставленні до України і потім чесний у грошових відносинах. Це ідеаліст, що сентиментальничає, з дуже легким культурним вантажем. Його політичні переконання далеко не крайні настільки, що мені спадало навіть на думку залучити його до складу уряду, і, якби українці не відмовилися спочатку піти в уряд, можливо, це й сталося б... Петлюра міг би бути одним із надзвичайно корисних діячів часів гетьманства...»

Своє відвідування українського військового секретаріату-«міністерства» Скоропадський, уже після свого гетьманування, змалює так: «Усі робили враження неуків у своїй справі. Власне кажучи, ніякого діловодства ще не було, й, здається, вся їхня увага була звернена на боротьбу з командуючим військами Київського військового округу соціал-революціонером Оберучевим. Настрій у них тоді був поміркований щодо політичних і соціальних реформ; головним чином проводилася національна ідея... Взагалі типовий революційний штаб, які пізніше доводилося мені часто зустрічати. У помешканні був великий непорядок і бруд. Було ясно, що справи в Центральній Раді йшли ще не дуже добре».

Відвідини Скоропадським українського військового секретаріату-«міністерства» його вкрай розчарували. Він, що звик до шляхетності палаців і лиску імперських міністерств, не міг терпіти, коли «кухарчини діти» керують політикою. Побувавши у Петлюри, Скоропадський вирушив

до його конкурента і супротивника українізації — командуючого Київського військового округу генерала Оберучева. Оберучев запропонував Скоропадському відмовитися від українізації корпусу, переконуючи його, що згода Петрограда на українізацію окремих частин армії — тільки тимчасове явище.

Зустрівся генерал Скоропадський і з вічним змовником — юристом та політиком Миколою Міхновським, який розгорнув перед ним таємні перспективи військового перевороту в Україні. Міхновський планував підняти у Києві повстання українізованих полків, заарештувати Оберучева і негайно проголосити незалежність України.

У своєму листі до генерал-квартирмейстера Південно-Західного фронту Миколи Йосиповича Раттеля (згодом одного з перших генералів, що перейшли на бік червоних) Скоропадський напише, що якщо українізація його корпусу це «...влиття поповнення тільки з українців, то я думаю, із цього, крім руйнації корпусу, нічого не буде. Українці під проводом прапорщиків почнуть висувати всілякі вимоги, корінне населення корпусу буде цьому противитися, незважаючи на свою нечисленність, начальство, починаючи з начальника дивізії, що неукраїнці будуть підтримувати меншість — вийде дурниця... що стосується мене, то я особисто, носячи прізвище українця, досить відоме в країні, для такої українізації годжуся, але я ні в які авантюри пускатися не збираюся... мене можуть обвинуватити у політичній авантурі, що мені зовсім не личить... хочу знати ясно, чого від мене хочуть, щоб не потрапити в брудну історію через обвинувачення мене, українця, у проведенні явочним порядком українізації частин російської армії».

Звернемося до спогадів генерала Денікіна — відвертого супротивника українізації армії: «Командний елемент двояко ставився до питання націоналізації. Більша частина — зовсім негативно, менша — з деякою надією, що, пориваючи зв'язок з Радою робітничих і солдатських депутатів, створювані заново національні частини можуть уникнути помилок, захоплень демократизації і стати здоровим ядром для зміцнення фронту та створення армії. Генерал Алексеев рішуче протидіяв усім спробам націо-

налізації... Генерал Брусилов самовільно дозволив перше українське формування, просячи потім Верховного головнокомандуючого “не скасовувати і не підривати тим його авторитету”. Полк залишили... Уряд недовго зберігав своє початкове тверде рішення проти націоналізації. Декларація 2 липня, поряд із наданням Україні автономії, дозволила і питання націоналізації військ: “уряд вважає за можливе продовжувати сприяти більш тісному національному об’єднанню українців у рядах самої армії або комплектуванню окремих частин винятково українцями, наскільки такий захід не порушить боєздатності армії... і визнає можливим залучити до здійснення цього завдання самих вояків-українців, що направляються Центральною Радою у військове міністерство, Генеральний штаб та Ставку”».

«Мир з українцями», що привіз Керенський до Петрограда, викликав внутрішню кризу Тимчасового уряду — чотири міністри-кадети на знак протесту проти претензій Центральної Ради 3 червня 1917-го вийшли з уряду. А вже наступного дня — 4 червня — почалося більшовицько-анархістське повстання у Петербурзі. І хоча це повстання було швидко придушене, Тимчасовий уряд став катастрофічно втрачати народну підтримку.

3 липня 1917-го Центральна Рада видала свій Другий Універсал, у якому трохи відступила від своїх радикальних вимог. Було вирішено утриматися від проголошення автономії України до рішення Всеросійських Установчих зборів (приблизно до жовтня 1917-го) в обмін на визнання Тимчасовим урядом «Тимчасового крайового уряду України» — Генерального Секретаріату. В Універсалі вказувалося, що Центральна Рада буде мати своїх представників при військовому міністрі Росії, у Ставці Верховного головнокомандуючого та у Генеральному російському штабі. Петлюра оголосив свій наказ «законного військового міністра крайового уряду» про негайне відправлення на фронт Першого українського полку ім. Богдана Хмельницького.

Але полк ім. Богдана Хмельницького (до 2600 багнетів) взагалі відмовився йти на фронт. Солдати заявили, що вони бажають «захищати революцію» в тилу та охороняти Центральну Раду. Таке поведження українського полку ставило під сумнів усі спроби українізувати армію.

На ранок 5 липня 1917-го під впливом групи Міхновського стався безглуздий бунт Другого українського полку ім. гетьмана Полуботка (4600 багнетів). Солдати-«полуботківці» так само не мали бажання виїжджати на фронт, заявляючи про свою «місію» — «охороняти волю України». Полуботківці залишили свої казарми і кинулися до центру Києва з неясними цілями змінити весь хід історії України. Вони захопили штаб міліції, пошту, телеграф, «Арсенал», інтендантські склади, розгромили будинок командуючого округом, поставили свою варту біля стратегічних об'єктів... Солдати заарештували десятки офіцерів, зривали з них погони... А далі вони не знали що робити... Солдатам було обіцяне приєднання до повстання всіх українських частин і головне — перехід Центральної Ради на бік повсталих. Але Генеральний Секретаріат, Генеральний військовий комітет, Центральна Рада виступили проти повстання як «дискредитації ідеї». Варту полку ім. Полуботка було замінено на варту полку ім. Хмельницького. Солдати бунтівного полку, побоюючись покарань, погодилися негайно вирушити на захист Батьківщини і вже через тиждень були вислані на фронт.

Під час цих драматичних подій Скоропадський перебував у штабі Київського військового округу і був готовий виступити проти бунтівників... або на їхню підтримку. У залежності від переможців... Якби Центральна Рада підтримала повстання полуботківців, можливо, Скоропадський виступив би вже тоді одним із «ліквідаторів» Центральної Ради та «української комедії», як уявляв процеси в Україні генерал Оберучев.

Після провалу заколоту полку ім. Полуботка Скоропадський засудив заколот, а Міхновський, за наказом Оберучева, був висланий із Києва на Румунський фронт.

З революцією чи проти?

(СЕРЕДИНА ЛИПНЯ — ПОЧАТОК ЖОВТНЯ 1917 Р.)

19 липня 1917-го Верховним головнокомандувачем російської армії стає генерал Лавр Корнілов. Він вважався прихильником українізації і негайно поставив свій підпис під наказом про українізацію десяти дивізій і про створення окремих 1-го та 2-го українських піхотних корпусів, кінної дивізії, Київської школи прапорщиків. Корнілов дозволив солдатам і офіцерам українського походження подавати клопотання на їхнє переведення до українізованих частин. Генерал Брусилів пообіцяв не протидіяти українізації, не забороняти діяльність українських військових комітетів у частинах, а Петлюра видав наказ, за яким в українізованих полках російські офіцери замінялися на офіцерів українського походження.

Скоропадський відвідав штаб Південно-Західного фронту у Кам'янці-Подільському якраз у той час, коли колишній головнокомандуючий генерал Гутор прощався зі своїм штабом, а Лавр Корнілов приймав справи. Скоропадського та Корнілова тоді зв'язувала взаємна симпатія, майбутній гетьман знав майбутнього диктатора ще у пору свого командування гвардійським кавалерійським корпусом, коли Корнілов був на чолі 25-го корпусу. Скоропадський тоді завітав іще до Бучача — до командуючого 7-ю армією генерала Селівачова, в якого він також шукав важливих порад щодо українізації своїх частин.

Ще у липні 1917-го Корнілов кликав Скоропадського до себе — у 8-у армію, пропонуючи Павлу Петровичу очолити 23-й корпус. Тоді Скоропадський не пристав на цю пропозицію, бо довідався, що генерал Корнілов розсварився зі своїм солдатським комітетом і має намір здати

командування армією. Скоропадський писав, що «...бажав служити під командою Корнілова» і сприймав Корнілова як «пряму та сильну людину», але вважав його «романтиком». Можна припустити, що в середині 1917 року Скоропадський поділяв і політичні погляди майбутнього заколотника, вважаючи, що Тимчасовий уряд є приреченим у разі його відмови від «рішучих дій». Тоді Скоропадський був «прихованим корніловцем» і вже тоді прихованим ворогом соціалістичної Центральної Ради.

При зустрічі у Кам'янці Корнілов сказав Скоропадському: «Я од вас вимагаю українізації вашого корпусу. Я бачив вашу 56-у дивізію, яка у 8-й армії частково вже українізована, вона чудово билася в останньому наступі. Ви українізуйте ваші останні дивізії, я вам поверну 56-у, й у вас буде чудовий корпус... Корпус ваш буде українізуватись, а зараз поспішайте до нього; він сьогодні, мабуть, рушив у бій».

У 20-х числах липня 1917 року німці прорвали фронт, і цей прорив призвів до Тернопільського відходу російських частин Південно-Західного фронту. Тоді корпус Скоропадського був виведений із резерву і зайняв позиції на околицях Баракова та Лясковець. Частини 34-го корпусу було негайно введено у бій без необхідного зв'язку з іншими корпусами. Усі полки 34-го корпусу ще не підійшли на фронт із нічного маршу або не були повністю розгорнуті.

Наступ німецької армії Скоропадський намагався зупинити частинами 153-ї та 104-ї дивізій, двома полками 174-ї дивізії та полком 3-ї дивізії. Бій був настільки запеклим, що командири дивізій генерал Ольшевський (153-ї) та генерал Гандзюк (104-ї) були тяжко поранені. Бачачи складність оборони, частина полків 34-го корпусу відмовилася виходити на позиції, окремі полки тільки вдавали з себе, що вони йдуть до бою, але під натиском ворога вони негайно відходили. Така поведінка окремих частин призвела до тотального відступу корпусу, що його прикривали англійські панцерники з командами з англійських військових.

Обози кількох корпусів, перемішані між собою, утворили суцільний хаос. Цей хаос посилювався тим, що у ма-

ленькому містечку Лясковці розгорнулися штаби 34-го корпусу Скоропадського, 1-го корпусу генерала Мельгунова, 6-го корпусу генерала Нотбека.

Австро-німецькі війська тоді форсували Збруч у районі Гусятина, але російські частини зуміли створити оборону на рубежі цієї річки. 23 липня частини Скоропадського, не витримавши ворожих атак, відійшли через Косів до Яблунева. Скоропадський дістав наказ одірватися від ворога та нічним маршем пересунутися до Збруча, де зайняти позицію на захід від річки, розташувавши у Сатанові свій штаб.

Незабаром до Скоропадського надійшли накази головнокомандувача Лавра Корнілова про українізацію 34-го корпусу та про виведення з фронту в тил 153-ї та 104-ї дивізій корпусу. З цих двох дивізій усіх офіцерів і солдатів, росіян за походженням, було запропоновано передати до 41-го корпусу. Скоропадський трошки змінив застосування наказу, передавши до 41-го корпусу не тільки росіян, але й євреїв та українців — членів «лівих» солдатських комітетів. На українізацію 34-го корпусу головнокомандувач Корнілов відводив лише один місяць. У той же час 41-й корпус зайняв фронтові позиції корпусу Скоропадського, а 34-й відійшов у тил на 150 км — до подільського містечка Меджибожа. Скоропадський зі своїм штабом корпусу розташувався у славетному Меджибозькому замку.

Початок українізації військових частин обірвала провокація. 26 липня 1917-го з Києва на фронт урочисто проводжали полк ім. Богдана Хмельницького. Солдатів полку було посаджено в ешелон, і вони вирушили на Захід. Але при виїзді з Києва цей ешелон був обстріляний із 30 гвинтівок і двох кулеметів... Потяг було зупинено, оточено загоном донських козаків і кірасирів, а солдатів українського полку було вигнано з вагонів, роззброєно, офіцерів полку заарештовано. Під час обстрілу ешелону загинуло 16 вояків, близько 30 було поранено...

Головнокомандувач Корнілов і генерал Денікін (тоді командуючий Південно-Західним фронтом) вирішили, що в цих подіях винуваті самі «українці». Лунали пропозиції зовсім призупинити українізацію, командуючим арміями та корпусами було наказано припинити всілякі ділові відносини з українським Генеральним Секретаріатом.

Головком Корнілов заявив: якщо слідство покаже, що полк ім. Хмельницького першим почав стрілянину по військах, то він узагалі припинить українізацію і розформує вже українізовані частини. Генерал Денікін миттєво загальмував українізацію на Південно-Західному фронті, заборонив діяльність українських Рад у військах. Корпус Скоропадського став недоодержувати продовольство, одяг та взуття. Скоропадський писав про стан своїх частин у серпні 1917-го: «Цілі батальйони швендяли в якихось шматтях замість штанів».

Генерал Денікін обурювався: «Петлюра розіслав своїх агентів, на жаль, російських офіцерів, по всіх фронтах як військових представників комітету. Пам'ятаю, такий полковник, чи то Павленко, чи то Василенко, був і в Ставці і неодноразово звертався до мене, приховуючи своє офіційне призначення, за дорученням українських формувань... Інші агенти роз'їжджали по фронту з метою організувати у військах українські громади та комітети, проводячи постанови, резолюції про перехід в українські частини, про небажання йти на фронт під приводом «удушення України» і т. д. До жовтня український комітет Західного фронту вже закликав до збройного впливу на уряд для негайного підписання миру... Як головнокомандуючий Західним та Південно-Західним фронтами (червень—вересень) я категорично заборонив керівним особам входити в будь-які зносини з «військовим генеральним комітетом» і його агентами...

У серпні, коли я командував Південно-Західним фронтом, з 34-го корпусу до мене почали приходити погані звістки. Корпус якимось став виходити із прямого підпорядкування, дістаючи безпосередньо від «генерального секретаря Петлюри» і вказівки, і комплектування. Комісар його перебував при штабі корпусу, над приміщенням якого майорів жовто-блакитний прапор. Старі російські офіцери та унтер-офіцери, що були залишені у полках через брак українського командного складу, піддавалися нарузі з боку поставлених над ними, найчастіше неосвічених, українських прапорщиків і солдатів. У частинах створювалася вкрай нездорова атмосфера взаємної ненависті й відчуження. Я викликав до себе генерала Скоропадського і запропонував йому стримати різкий хід українізації та, зокрема,

відновити права командного складу або відпустити його з корпусу. Майбутній гетьман заявив, що про його діяльність склалася мінлива думка, імовірно, за історичним минулим роду Скоропадських; що він істинно російська людина, гвардійський офіцер і зовсім далекий од самостійності, якій сам не співчуває... Але слідом за цим Скоропадський поїхав до Ставки, звідки моєму штабу зазначено було... сприяти якнайшвидшій українізації 34-го корпусу».

4 серпня 1917-го Тимчасовий уряд видає «Тимчасову інструкцію», за якою український Генеральний Секретаріат (уряд автономної України) підпадає під безпосереднє керівництво Тимчасового уряду і виводиться з-під контролю Центральної Ради. «Інструкція» так само ліквідувала військове секретарювання (міністерство) України. Тимчасовий уряд вимагав замінити прем'єра Винниченка на дворянина, масона, федераліста Дмитра Дорошенка. Винниченко склав із себе повноваження... але Дорошенко невчасно зробив заяву про те, що буде підкорятися тільки наказам Тимчасового уряду. За цю заяву Центральна Рада не затвердила прем'єрство Дорошенка і підтвердила повноваження Винниченка. Грушевський писав, що на початку серпня 1917-го у свідомості багатьох «радівців» була присутня «...можливість несподіваної катастрофи: арештів, збройного нападу або чогось подібного. Ми постійно відчували очі контррозвідки».

25 серпня 1917-го Скоропадський дістав наказ перебазувати свій корпус на Ларгу—Ліпкін. Павло Петрович вирішив податися до Бердичева до штабу головнокомандувача фронту з метою змінити цей наказ, на час переформування та українізації не чіпати корпусу та допомогти йому з пошуком українського офіцерського складу для корпусу. У штабі фронту його зустріло «надзвичайно недоброзичливе... ставлення» генерала Маркова, що «скаженів од злості», та «цілковите недовір'я» генерала Денікіна. Обидва вважали Скоропадського «українським авантюристом», «самозваним хохлом».

* * *

Наприкінці серпня 1917 року Росію потряс «заколот генералів», який очолив головком Лавр Корнілов. Українські соціалісти «радівці» у цьому конфлікті підтримали

Тимчасовий уряд у його боротьбі проти заколотників. Центральна Рада стала одним із засновників київського Комітету охорони революції, що почав збирати сили для придушення заколоту.

У той же час Скоропадський, не вирішивши свого питання у штабі фронту і не маючи відомостей про заколот (за твердженням його самого), подався до головнокомандувача Корнілова, до Могильова, за допомогою у справах корпусу. Коли Павло Петрович виїхав до Ставки, вже було оприлюднено телеграму з маніфестом Корнілова, яким той сповіщав, що бере всю владу на себе та не підкоряється Тимчасовому уряду. Цілком можливо, що тоді Скоропадський вирушив до Могильова, щоб приєднатися до заколотників.

Про досить «праві» переконання Скоропадського влітку 1917 року свідчить той факт, що гоноровий генерал погодився з пропозицією «правого» та ворожого до українства Всеросійського союзу земельних власників (російського спрямування) про внесення своєї кандидатури у виборчий список цієї політичної організації на виборах до Всеросійських Установчих зборів. Скоропадський, скоріш за все, грав подвійну гру: генерала — прихильника Центральної Ради та прихованого лідера «правих», майже «корніловців». Недарма знана аристократка — графиня Браницька запропонувала Скоропадському оселитися в її палаці, в Олександрії. З фронтових окопів Павло Петрович потрапив на світський бал, на якому «всі жінки були в декольте з коштовностями, чоловіки у фраках і смокінгах...» Генерал не зрікався свого старого оточення, і «праві» політичні групи пов'язували свої сподівання з майбутнім гетьманом Скоропадським.

Але до нього не мали довіри головні радники Корнілова — генерали Денікін та Марков. До того ж Скоропадському вже не судилося поспілкуватися з Корніловим. Приїхавши до Могильова, він тільки зміг побачити того на мітингу, коли головком звертався до вояків із промовою, в якій лунав заклик до повалення Тимчасового уряду.

У Могильові Скоропадського прийняв лише начальник штабу Корнілова — генерал Лукомський, що пообіцяв Павлові Петровичу з'ясувати всі корпусні питання. Луком-

ському теж не було справи до Скоропадського — в ці хвилини вирішувалася доля Росії.

Павло Петрович і сам відчув, що не на часі його вимоги та пропозиції. Варто вказати на те, що про час свого перебування у Могильові Скоропадський дає у «Споминах» досить непевні відомості. Можливо, він усе-таки вагався, вичікував і не поспішав виїжджати з лігвища змовників. Можливо, Павло Петрович пристав би до заколотників, але з ним не встигли провести необхідну «роботу», та й події розгорталися так швидко, що він вирішив зачекати. З часом генерал зрозумів, що справа Корнілова вже програна...

Наступного дня Скоропадського було заарештовано тільки за те, що він їхав до Києва у штабному вагоні з Могильова. Можливо, Павла Петровича визнали ключовою персоною змови. «Комітетчики», що рятували революцію «від генералів», вирішили відправити Скоропадського до Гомеля, вагон, у якому їхав той, відчепили, біля нього поставили вартових... було вирішено не розстрілювати генерала, а зачекати на розпорядження Керенського стосовно долі Скоропадського. По станції Гомель пройшли чутки, що заарештовано якогось значного змовника, і революціонери могли в будь-яку мить убити генерала. Зважаючи на це, гомельський комітет вислав Скоропадського під конвоем до Києва. Його привезли на допит до Генерального Секретаріату, але там він був негайно звільнений. Скоропадський згадає: «У Секретаріаті я побачив, що там скаженіли проти Корнілова».

В останніх числах серпня 1917-го були арештовані змовники — генерали: Лавр Корнілов (головнокомандуючий російською армією), Антон Денікін (командуючий Південно-Західним фронтом), Сергій Марков (начальник штабу фронту), командувачі чотирьох армій Південно-Західного фронту. Командувач 7-ї армії, до якої ще входив 34-й корпус, генерал Селівачов, що гальмував процеси українізації, був заарештований і усунений із посади, а замість нього командуючим армією став генерал Ціхович. Познайомившись із новим командармом, Скоропадський подався до Бердичева, до нового командуючого Південно-Західним фронтом генерала Миколи Володченка, від яко-

го дістав наказ прискорити українізацію корпусу. Володченко запропонував Скоропадському негайно поїхати до Києва й у Генеральному Секретаріаті вибрати собі офіцерів, що відповідали б усім вимогам українізації.

Треба зазначити, що генерал Микола Герасимович Володченко, походженням із Чернігівщини, генштабіст та ветеран Російсько-японської та Першої світової війн, схвально ставився до українізації корпусів Південно-Західного фронту і симпатизував Скоропадському. Влітку 1917-го генерал Володченко став відвертим прихильником Центральної Ради, а вже у вересні 1917-го він звернувся до прем'єра Винниченка з пропозицією повністю підпорядкувати Південно-Західний і Румунський фронти Центральної Раді. Тоді Винниченко не підтримав цього проекту й відмовився прийняти генерала. Вже у листопаді 1917-го Володченко перевів війська Південно-Західного фронту в підпорядкування Центральної Ради.

Перебуваючи у Бердичеві, Скоропадський на запрошення представників 34-го корпусу завітав на фронтовий Український військовий з'їзд. На засіданні, на якому він був присутній, розглядалося питання українізації 34-го корпусу. Головував на з'їзді поки що мало відомий штабс-капітан Микола Шинкар. Павло Петрович пригадував: «Мене це зібрання «соціалістів» привітало тому, що я командував українським корпусом».

Цілковита підтримка Центральною Радою позиції Тимчасового уряду під час заколоту Корнілова змінила ставлення Петрограда до «українського питання». Українізацію як противагу впливу реакційних «корніловських» офіцерів та посиленню впливу більшовиків в армії було нарешті офіційно дозволено. Генерали Брусилов і Щербачов висловилися за повну українізацію окремих частин.

12 вересня 1917-го до нового Верховного головнокомандуючого приїхала українська делегація на чолі з Петлюрою. Керенський та Верховний головнокомандуючий генерал Духонін підписали наказ про українізацію 20 дивізій і кількох десятків запасних полків. Було визнано українські військові організації, в українізовані частини почали направляти українських комісарів.

На Південно-Західному фронті (7-а, 8-а, 11-а, Особлива армії, що склалися з 24 армійських та 3 кавалерійських корпусів) п'ять корпусів (6-й, 11-й, 32-й, 34-й, 41-й) були призначені до тотальної українізації. На Галичині тримав фронт Шостий корпус (2-й український, він же Запорізький) генерал-лейтенанта Мандрика, що українізувався за активної участі генералів В. Кирея та О. Грекова. Вони змогли українізувати тільки 4-у дивізію 6-го корпусу. Одинадцятий корпус генерал-майора П. Єрошевича, що тримав фронт у Буковині, почав українізуватися тільки у грудні 1917-го, коли українізувалася лише 12-а дивізія, інші дивізії прийняли бік більшовиків. У листопаді—грудні 1917-го 32-й та 41-й корпуси повністю були розкладені більшовиками і вже не згадувались як корпуси для українізації.

На кінець вересня 1917-го Скоропадський повернувся до свого корпусу в Меджибож. Він згадував: «За час моєї відсутності у всіх комітетах піднявся хаос у зв'язку з подіями у Ставці...», вояки вважали, що Перший український корпус «...буде розігнано, й ухвалили проти цього повстати».

Вересень 1917-го був для генерала щасливим — він «вийшов сухим» після могильовського арешту, до штабу в Меджибожі з Орла приїхали його дружина та старша дочка Марія. У жовтні 1917-го, коли навіть у штабі корпусу стало небезпечно, вони через Київ повернулися до Орла. З кінця жовтня 1917-го Павло Петрович про дружину та дітей «...не мав жодної звістки. Я не знав навіть, де моя дружина й діти: в Орлі, у Москві чи у Петербурзі... Це мене страшенно гнітило, я посилав людей, але тривалий час не міг одержати жодних вістей».

Саме в цей час — на початку жовтня 1917-го — Павло Петрович остаточно зробив свій головний вибір: вирішив стати не просто «українцем», а лідером українського не-соціалістичного табору, він збирався не тільки робити військову кар'єру в українському війську, а й реалізовувати себе в українській політиці.

Петлюра згадував, що восени 1917-го Скоропадський «... розмовляв зі мною по-російськи, а не по-українськи». Не знав ще тоді майбутній монарх — гетьман України — мови свого народу. З жовтня 1917-го він вирішив сісти за книги і почав своє навчання з мови.

Скоропадський згадував: «Біля мене були розмови ще у 1-му корпусі між старшинством, що треба відновити гетьманство та що я мав би бути гетьманом, але серйозно над цим я тоді не думав». Павло Петрович вводить читачів «Споминів» в оману... Він мріяв про гетьманство! Він мріяв про нього з перших днів революції, а може, й ще молодим офіцером!

Він бачив, що його статус командувача українізованого корпусу надає йому ознаки не тільки військового, але й політичного лідера, а ексклюзивне походження від «гетьмана козацької України» надає історичної легітимації. Навіть в очах «соціалістів» та «мужиків» він став розглядатись як одна з символічних постатей нової України. Звісно, йому ще не вистачало революційної харизми Винниченка та Петлюри, батьківської значущості добродія Грушевського, але він уже набирав ознак загальноукраїнського лідера.

Отаман козацтва — генерал Української республіки

(ЖОВТЕНЬ—ГРУДЕНЬ 1917 Р.)

У жовтні 1917-го Скоропадський знову приїхав до Києва, до Генерального Секретаріату та Українського Генерального військового комітету. В цей приїзд він репрезентував себе як лідера українізації армії, за яким стоїть справжнє українське військо у 20 тисяч багнетів. Полковник В. Кедровський згадував: «Це був перший випадок, коли генерал, який мав таку високу посаду в армії, запропонував свої послуги українській владі. Тим більше, що генерал Скоропадський, георгіївський кавалер, вважався в російській армії гарним, хоробрим генералом і корпус його був у числі ліпших».

Скоропадський з допомогою Петлюри зміг знайти значну кількість нових офіцерів для свого українізованого корпусу. На засіданні Генерального Секретаріату, за пропозицією Генерального військового комітету, було вирішено призначити Скоропадського командуючим Київським військовим округом, але Тимчасовий уряд не затвердив це рішення.

Командуючий Київським округом Оберучев, пояснюючи причину своєї відставки з посади, вказував: «...виступаючи силою проти порушників, що діють під прапором українським, ризикуєш заслужити докір, що ведеш боротьбу не з анархічними виступами... а борешся проти національної свободи та самовизначення народностей. А мені, соціалістові-революціонерові, заслужити такий докір, та ще на Україні, з якою я зв'язаний усім своїм життям, було неможливо. І я вирішив піти...»

Перебуваючи у Києві, генерал Скоропадський одержав телеграму, в якій йшлося про те, що 6 жовтня 1917-го на

Всеукраїнському козацькому з'їзді у Чигирині (гетьманська столиця XVII сторіччя) його було одногосно обрано Генеральним отаманом Вільного козацтва.

Про Вільне козацтво треба сказати окремо. Вільне козацтво — добровільні військово-міліцейські збройні формування, створені по селах і в містах Центральної України навесні — улітку 1917 року на засадах самоорганізації, виборності командирів, незалежності від державних інститутів. Вільне козацтво почало формуватись у березні 1917 року в Звенигородському повіті на Київщині, де у XV столітті зароджувалося українське козацтво.

Спочатку новосформоване козацтво вважалося чимось на зразок народної міліції й застосовувалося проти мародерів, банд дезертирів, що хлинули із Південно-Західного фронту після провалу червневого наступу. Вільне козацтво не дуже намагалося підтримати порядок у провінції, окремі козацькі сотні поступово самі набували характеру «розбишацьких» загонів.

Лідери Центральної Ради з великою недовірою ставилися до Вільного козацтва, вважаючи його або анархістською забавою, або «буржуазним утворенням». Тривалий час Центральна Рада та її інституції намагалися не помічати розбудову козацтва. Тільки восени 1917 року Генеральний Секретаріат та Генеральний військовий комітет узялися за реорганізацію козацьких організацій з підступною метою — ліквідувати незалежне територіальне управління козаків.

Невдалі спроби очолити козацький рух з боку київських інституцій викликали незадоволення у козацьких отаманів. Звенигородське вільнокозацьке керівництво виступило з ініціативою скликання Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва. Від Генерального військового комітету на з'їзд прибув співробітник інструкторського відділу Іван Полтавець-Остриця, який скоріше за все вже тоді був «агентом» Скоропадського (тривалий час він служив у корпусі генерала). Полтавець завчасно створив у Звенигородці своєрідне «лобі» Павла Петровича, до якого залучив лідера звенигородських вільних козаків Семена Гризла, який намагався приховати від своїх будь-які зв'язки із Скоропадським. Сам Полтавець теж приховав від делегатів

з'їзду те, що він є офіційним представником Генерального військового комітету.

Перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, що проходив 3—6 жовтня 1917 року, зібрав близько 200 делегатів від 60 тисяч українських козаків (скоріше козаків було в кілька разів менше). Організації Вільного козацтва повстали на Київщині, Херсонщині, Поділлі, Катеринославщині, Полтавщині, Чернігівщині, Слобожанщині, на Волині. Звенигородський кіш домінував на з'їзді, маючи 19 делегатів та високий авторитет серед козацтва.

Делегати визнали урядовий проект статуту козацтва помилковим і затвердили власну «Інструкцію до формування Вільного козацтва на Україні». Згідно з «Інструкцією» вільним козаком міг стати кожен, хто вважав себе українцем, виступав за перерозподіл землі, за федерацію. Завданнями козацтва вважалися: правоохоронна діяльність, боротьба з дезертирством і з контрреволюційними силами. Тоді Вільне козацтво підтримало як Тимчасовий уряд, так і Центральну Раду, вимагаючи фінансування своєї діяльності з державних фондів та негайного озброєння своїх сотень. У той же час козаки вимагали від Центральної Ради проголошення широкої національно-територіальної автономії України, українізації армії, освіти, виведення російських військ із українських губерній.

Громади Вільного козацтва могли формувати кінні та піші загони, що об'єднувались у сотні з обраними сотниками. Волость формувала козацький курінь, повіт — полк, губернія — кіш. Всю цю структуру очолювала Генеральна Рада, яка обиралася на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва. Керівником Генеральної Ради Вільного козацтва було затверджено Генерального (Наказного) отамана, резиденцією якого була Біла Церква.

На з'їзді до Генеральної Ради було обрано 11 провідників. Наказним, або генеральним, отаманом став генерал Скоропадський, першим генеральним осавулом — І. Полтавець-Острияниця (полковник корпусу Скоропадського, член УГВК), другим генеральним осавулом — С. Гризло (отаман Звенигородського коша), генеральним писарем — В. Кочубей (ротмістр, ад'ютант Скоропадського), генеральним скарбником — А. Шевченко (член ради при

Київському губернiальному комісарі), генеральним хорунжим — М. Смоктій (голова Звенигородської повітової управи).

Скоропадський та Кочубей не тільки не були присутні на з'їзді, а й взагалі не мали ніякого відношення до руху вільних козаків. Можлива причина того, що Скоропадський та Кочубей так і не з'явилися на з'їзді козаків, була зовсім банальною — ні Скоропадський, ні його ад'ютант восени 1917-го ще не вміли розмовляти українською і комплексували з цього. На українську Скоропадський зміг перейти тільки через півроку.

Делегати-козаки самі бажали потрапити в оману, позаяк мріяли про авторитетного репрезентанта ідеї відродження українського козацтва, про «лицаря на білому коні». На той час козаки бажали бачити лідером руху відому всій Україні людину — такого собі «весільного генерала». Цікаво, що інших кандидатів на отамана ніхто не виставляв, адже козаки вперше з'їхались з усієї України і ще не мали загальноукраїнських лідерів.

Отаман Яків Водяний — делегат з'їзду — згадував, що Полтавець, агітуючи за Скоропадського, робив із нього «...широкого демократа і народника, заявивши, що генерал Скоропадський іще в перших днях революції зрікся своїх маєтків на Чернігівщині на користь селян». За таким же сценарієм відбулося і обрання писаря Кочубея. Полтавець твердив, «...що цей нащадок Василя Кочубея змиє ганебну пам'ять свого прадіда своєю працею для нової України». Яків Водяний згадував, що за кандидатуру Скоропадського з трибуни з'їзду активно агітували отаман Гризло та Ананій Шевченко — голова з'їзду та онук брата великого поета. Шевченко ще на початку з'їзду запропонував на секретаря Полтавця-Остряницю, що обумовило його активне втручання у з'їздівські справи.

Після свого обрання Скоропадський і Кочубей зустрілися з Полтавцем і розробили стратегію використання козацтва для майбутньої боротьби за владу в Україні. Скоропадський згадує, що в жовтні 1917-го він тимчасово відмовився активно працювати над формуванням Вільного козацтва, віддавши всі повноваження та важелі влади Полтавцю, який виїхав до Білої Церкви. Скоропадський аргу-

ментував цей крок своєю заклопотаністю справами корпусу. Але це не зовсім так — Скоропадський не відмовився від посади отамана, офіційно не передав своїх повноважень, а зберіг своє отаманство як «запасний аеродром» та важливий політичний козир. Зрозуміло, що вже у жовтні 1917-го Скоропадський почав змагання за булаву гетьмана України. Вже на з'їзді Вільного козацтва Полтавець пропонував делегатам обрати гетьмана України, звісно, маючи на увазі кандидатуру Скоропадського. Тоді цей замах на всеукраїнську владу було відкинуто величезною більшістю козацьких делегатів.

Істориків інколи вводять в оману «щирі» зізнання Скоропадського у своїх «Споминах»: «Мене цей вибір (*обрання отаманом. — В. С.*) дуже здивував, бо до того часу, крім справ виключно військових і організаційних у своєму корпусі, я нічим іншим ближче не цікавився. Одначе цей вибір показав мені, що для українців праця моя над утворенням сильної регулярної української частини мала велике значення і сприяла популяризації мого імені». Це була не повна правда, довірені особи генерала вже кілька місяців спілкувались із лідерами козаків і нав'язували селянам думку про отамана — генерала.

Рішення козацького з'їзду роздратували лідерів Центральної Ради, та особливо занепокоїли Винниченка, який, вказуючи на небезпечність козацького автономного утворення, зробив заяву про те, що козаки наважилися формувати «державу у державі». Грушевський прохолодно сприйняв обрання Скоропадського, вирішивши, що Скоропадський мітить у його крісло. Генеральний Секретаріат так і не визнав повноваження Генеральної Ради Вільного козацтва і 13 листопада 1917-го затвердив свій «Статут Вільного козацтва України», який ставив козацькі загони у підпорядкування лише урядовим установам. Скоропадський згадував: «...у Генеральному Секретаріаті це моє обрання зробило надзвичайно неприємне враження... Скрипчинський відповів мені, що це так собі “почесна посада”».

* * *

У жовтні 1917-го серед лідерів Центральної Ради вже чулися пропозиції про негайне припинення війни та се-

паратний мир. Тоді ж виникає новий конфлікт українського Генерального Секретаріату з Тимчасовим урядом з приводу створення особливої Української армії, Українського фронту та призначень командування українізованих частин. Декларація Генерального Секретаріату про скликання окремих Українських Установчих зборів загострила конфлікт між Києвом та Петроградом.

24 жовтня 1917-го у Петрограді почалося збройне повстання більшовиків. Повідомлення зі столиці підштовхнули до консолідації суспільних сил у Києві. Вже 25 жовтня було створено «Крайовий комітет охорони революції» в Україні, що об'єднав «усі органи революційної демократії». У нього ввійшли: українські соціалісти, російські есери, єврейські соціалісти, більшовики, представники Ради військових депутатів... Комітет виступав за створення нового Загально-російського революційного соціалістичного уряду. Крайовий комітет проголосив себе надзвичайною владою в українських губерніях. Командуючий Південно-Західним фронтом генерал Володченко разом із «комісарами» від меншовиків і есерів так само створив фронтовий «Комітет порятунку революції». У той же час Генеральний Секретаріат звернувся з відозвою проти ленінського уряду та спроб повторення більшовицького перевороту в Україні, з пропозицією передати владу в Росії Установчим зборам. Обурені цим більшовики вийшли зі складу комітету, і він був розпущений.

У ці дні в Києві Третій військовий з'їзд зажадав, щоб Центральна Рада проголосила Українську республіку та провела негайну українізацію в армії. На з'їзді були присутні і члени Генеральної старшини Вільного козацтва, які теж закликали до негайного проголошення Української республіки, до негайної націоналізації землі. Скоропадський якийсь час був присутнім на з'їзді, але відмовчався. Перебуваючи у Києві, генерал з тривогою стежив за революційним вибухом і намагався знайти свій шлях у калейдоскопі подій.

Командуючий Київським військовим округом і комісар округу виступили проти більшовицької Ради і Центральної Ради. 29—30 жовтня 1917-го війська штабу округу розгромили більшовицьке повстання у Києві, в той же час Центральна Рада оголосила про свій нейтралітет.

Києву загрожував більшовизований 2-й армійський корпус. Його прибуття до міста на допомогу повсталим більшовикам означало б неминучу перемогу «жовтневої революції» в Україні. У таких складних умовах штаб округу вирішив передати владу в Києві Центральній Раді як силі, здатній захистити місто від більшовиків.

30 жовтня 1917-го Центральна Рада проголошує автономію України, а наступного дня українські військові сили взяли під охорону стратегічні об'єкти Києва. У ніч на 1 листопада штаб округу передав владу в Києві Центральній Раді й почав евакуацію своїх військ із Києва на Дон, до генерала Каледіна.

Вся повнота влади в Україні — Українській Народній Республіці — УНР (8 губерній і Північна Таврія) переходила до Центральної Ради як вищої законодавчої влади та до Генерального Секретаріату як вищої виконавчої влади. Центральна Рада, хоча і була ще владою автономною, не визнала уряд Леніна й наполягала на формуванні нового федеративного, демократичного уряду Росії. Представники Центральної Ради підписали угоду з генералом Духоніним про необмежену українізацію окремих частин армії. За УНР визнавалося право на військове майно на всій території України.

7 листопада 1917 року Центральна Рада проголошує Третій Універсал, у якому закріплювалося створення Української Народної Республіки (УНР) у складі поки ще не існуючої федеративної республіки Росія. З революційним і сепаратистським духом нового Універсалу не могли погодитися деякі секретарі-міністри Центральної Ради, які на знак протесту подали у відставку. Їх лякала можливість «аграрного терору», що міг початися після проголошення Третього Універсалу в українських селах.

Під впливом українізації і загострення національного питання в Україні восени 1917 року стали розвалюватися масонські ложі в Україні. Поглиблювався розрив між масонами, що відстоюють принцип «єдиної і неподільної Росії», та масонською групою Центральної Ради. Частина масонів була перелякана широкою програмою соціально-го реформування, хаосом народного бунту, прагнула про-

тостояти руйнації Російської імперії і вважала Центральну Раду дуже небезпечною «конструкцією».

Делегати масонської Верховної Ради, засідання якої проходило у Петрограді у жовтні 1917 року, засудили «український сепаратизм». Розрив став остаточним уже в січні 1918-го, після підписання Центральною Радою сепаратного миру з німцями. У середині 1917-го Михайло Грушевський був змушений повністю самоусунути з масонерії, адже більша частина масонів в Україні вже не визнавала його авторитету. Майстер київської масонської ложі «Світло правди» Сергій Чебаков (керівник Київської судової палати у 1917 році) у жовтні 1917-го вже погрожував Центральній Раді судовими карами за сепаратизм. Базові у масонських ложах, відносини «братерства і дружби» під впливом політичних факторів поступалися місцем відчуттям підозри, недовіри, суперництва та ворожості.

Ленінський уряд офіційно не визнав владу Центральної Ради й протестував проти приєднання до України Харківської, Катеринославської, Херсонської губерній. Петлюра закликав вояків не підкорятися наказам ленінського РНК, утримувати загальний германський фронт. Однак фронт до 1 січня 1918 року розвалився, переставши існувати як єдине ціле, солдатські маси повсюдно кинули окопи й вимагали негайного миру за всяку ціну.

В українізованих частинах Південно-Західного та Румунського фронтів налічувалося близько 300 тисяч вояків, але реально можна було говорити лише про 100 тисяч багнетів і шабель, розкиданих по всій Україні, на фронті та у тилкових частинах. На початок грудня 1917 року на Правобережжі України у частинах, вірних УНР, залишалося 20 тисяч вояків, на Лівобережжі України — до 23 тисяч, на півдні України — до 5 тисяч, на Українському фронті — близько 55 тисяч.

3 листопада 1917-го Петлюра повідомляє армію про об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів у єдиний і самостійний Український фронт, військо якого підкоряється тільки наказам української влади, ігноруючи накази петроградського РНК. Командувачем Українського фронту був призначений генерал-полковник Дмитро Щербачов (випускник Академії Генерального штабу, командир

частин імператорської гвардії, командарм, а з 1917 року — командувач Румунського фронту).

Начальником Київського військового округу був затверджений Віктор Павленко — полковник авіації, що був начальником протиповітряної оборони Ставки імператора Миколи II. Начальником Одеського округу — російський дворянин, генерал-лейтенант Андрій Єльчанінов.

Генеральний Секретаріат схвалив проект реорганізації військового міністерства УНР, що передбачав необхідність використання кадрових офіцерів російської армії у складі армії УНР. Близько 25 тисяч офіцерів російської армії виявили бажання служити в українській армії. Але лідери Центральної Ради Винниченко, Грушевський, Порш та інші «ліваки» відштовхували кадрових офіцерів, боячись «правого» офіцерського перевороту.

Особливу підозру українських «партійців» викликав створений Петлюрою Український Генеральний штаб на чолі з Борисом Бобровським — генерал-майором російської армії, випускником Академії Генерального штабу. Навколо Генерального штабу почали збиратися кадри воєнспеців-професіоналів: генерали Дельвіг і Омелянович-Павленко, полковники Пашенко, Пількевич, Сливинський, Кузьма... Петлюра залучив до служби в армії УНР генералів імперської армії, здебільшого неукраїнського походження та далеко не «революційної» біографії. Командуючими дивізіями та корпусами Українського фронту стали генерал-майори колишньої царської армії П. Скоропадський, О. Березовський, П. Васильєв-Чечель, І. Васильченко, М. Волховський, Я. Гандзюк, О. Дорошкевич, М. Іванов, В. Клименко, О. Лінгау, А. Натієв, О. Разгонов, О. Ревішин, Я. Сафонов, В. Яхонтов; генерал-лейтенант М. Мандрика, генерал від інфантерії П. Волкобой...

У ті дні Петлюра видав наказ про демобілізацію всіх російських вояків із частин Українського фронту, демобілізації підлягали також і офіцери, що відмовилися служити Центральній Раді. Петлюра пропонував перейти до повного роззброєння більшовицьки налаштованих частин, особливо 7-ї, 8-ї, 11-ї армій, однак уряд УНР його в цьому не підтримав.

Приблизно із середини листопада 1917-го Українська армія стала розглядатися представниками Антанти як сила, що здатна втримати хоча б ділянку Східного фронту і дати відсіч більшовикам. До Жовтневої революції французькі представники вважали, що у Києві засіла «банда фанатиків без усякого впливу, що руйнують державність в інтересах Німеччини». З листопада 1917-го представники Антанти почали виявляти відкриті «союзницькі почуття» до України.

Становище Антанти було не блискучим, особливо після осіннього 1917 року розгрому Італії, і блок шукав силу, що змогла б протистояти німцям на Східному фронті. Франція 5 грудня 1917-го визнала державність України де-факто. Французький посол у Росії Жорж Нуланс заявив, що Франція буде допомагати УНР у створенні збройних сил. Французький генерал Жорж Табуї (Табіус) — представник французької армії при штабі Південно-Західного фронту, а з грудня 1917 по лютий 1918 року — комісар Франції в Україні, сподівався, що Український фронт проіснує хоча б до весни 1918-го, коли у Францію прибудуть американські солдати. Французькі представники мали надію на чудо, на те, що Українська республіка зможе хоч би трошки допомогти Антанті. Українське командування вирішило направити на німецький фронт корпус Скоропадського з метою показати Антанті свою вірність союзницьким зобов'язанням.

У середині листопада 1917-го німецький уряд погодився на пропозицію більшовиків почати переговори про перемир'я... і з цього часу бойові дії на фронтах завмирають, а армія, позбавлена своїх військових завдань і цілей, розкладається та розбігається. Київ тоді засудив спроби підписання сепаратного миру та поспішну демобілізацію фронту, що проводили більшовики.

Солдати-українці не бажали воювати, і знову загнати їх до окопів було вже неможливо. Повний розвал армії був справою не надто далекого часу, тому Петлюра намагався формувати надійні частини на основі Першого українського корпусу Скоропадського. Соціалістів із Центральної Ради особливо непокоїв «бонапартизм» генерала, що міг являти реальну загрозу республіці. Багато хто вже тоді вважав генерала потенційним «правим» змовником. Цей

недавній шанувальник Лавра Корнілова та аристократ, що негативно ставився до перерозподілу панської землі, зосередив у своїх руках командування значною військовою силою: офіцерами, козаками, солдатами (за різними підрахунками, від 40 до 60 тисяч багнетів і шабель).

Скоропадський згадував: «Влада від Тимчасового уряду перейшла до рук українців, серед молодшого офіцераства йдуть розмови про те, що на фронт іти не треба і що необхідно рятувати Київ». Цікаво, що у листопаді 1917-го до корпусу Скоропадського почали навідуватися гості з Києва, котрі намагались умовляти офіцерів полишити фронт. Скоропадський писав: «...одна половина була за те, щоби виконати наказ і йти на фронт, друга — переважно молоді офіцери — не йти. Петлюра ж підсилав усяких агентів переконувати, щоби йшли до Києва, а мені Генеральний Секретар присилав офіційні накази цілком іншого змісту, аби спішно виступити на фронт».

Прибулий до корпусу прапорщик Біденко (новий український комісар корпусу) таємно переказував Скоропадському наказ Петлюри «негайно вести корпус пішим порядком на Київ». Скоропадський був проти того, щоби вести корпус на Київ 320 км пішки, вважаючи, що це остаточно дезорганізує частини корпусу. Він відмовився «підлягати незчислимим анонімним комітетам». Але коли сам Скоропадський приїхав до Києва, до Петлюри, то останній твердив, що він не посилав агітаторів, а «...навпаки, він прихильник того, щоби я йшов на фронт, на доказ чого він і надіслав мені телеграму з найліпшими побажаннями в моїй майбутній діяльності на фронті».

Коли сам Петлюра приїхав до Бердичева, до штабу фронту, було вирішено 153-ю дивізію корпусу Скоропадського послати на Київ, а 104-у дивізію зі штабом корпусу — на фронт. У той же час Скоропадському було запропоновано «...прийняти вищу команду над усіма українськими частинами, що формувалися на фронті, і йти з цими частинами боронити Київ».

Сталося так, що солдатські комітети 104-ї дивізії вирішили ігнорувати накази командирів і відмовилися виступати на фронт. У полках постійно проходили мітинги; деякі частини, вже перебуваючи в ешелонах, знаходили

порозуміння із залізничними комісарами й були направлені не на фронт, а у бік Києва. Скоропадський тоді їздив по полках, умовляв підкоритися наказам, силою розпускав солдатські комітети. У Меджибожі, де був розташований штаб корпусу, сталося солдатське заворушення, що закінчилось єврейським погромом. Не бачачи виходу з цього становища, Скоропадський телеграфував головнокомандуючому: «...Петлюра за моїми плечима продовжує свою пропаганду, а я, не маючи змоги це паралізувати, прошу звільнити мене з посади командувача корпусу». Головнокомандуючий спромігся умовити Скоропадського тимчасово залишитися комкором.

Скоропадський так змалював проблеми свого корпусу в доленосному жовтні 1917-го: «Звістки про масові безчинства, які творили частини цього корпусу, доходили до моїх полків, і головне, що їх у цьому приваблювало, — це пограбування горілчаних заводів... у деяких частинах був неспокій і намір розгромити винокурні, я, бажаючи попередити безчинства, наказав випустити спирт... спирт випускався — однаково чи в річку, чи в купу гною — все місцеве населення кидалося з відрами й умудрялося добувати той спирт, хоч і в невимовно поганому стані... єдиний спосіб врятувати корпус — швидше вивести його на фронт».

29 листопада 1917 року на засіданні підпільного Військово-революційного комітету більшовиків було прийнято план більшовицького повстання у Києві. Але українській владі стали відомі подробиці плану повстання, назви військових частин, що підтримають змовників. Уночі з 29-го на 30 листопада Перша сердюцька дивізія у Києві роззбрoїла до 7 тисяч вояків-більшовиків, у яких вилучила 10 батарей, 200 кулеметів, 2 броньовики, 6 літаків... У цей же час роззброювання заколотних частин відбувалося ще у 10 містах України, у чотирьох містах, за підозрою у змові, було розпущено Ради.

Наприкінці листопада 1917-го по Києву поповзли чутки про те, що на місто насуваються ешелони із солдатами, вірними лєнінському РНК, з метою розгромити Раду. Скоропадський — командувач Першого українського корпусу дізнався, що окремі частини сусіднього 2-го гвардійського корпусу, який базувався на Поділлі, повністю розклалися

й почали грабувати місцеве населення. Збільшовичені солдати палили садиби місцевих панів та багатих селян, грабували державні склади та установи.

Петлюра наказав українським частинам розібрати залізничну колію, блокувати вузлові станції, ввести суворі правила в'їзду до Києва, негайно роззброювати підозрілі військові частини.

Генерал Скоропадський, призначений командуючим усіма військами УНР на Правобережжі, прикрив Київ від наступу 2-го збільшовиченого корпусу. Його війська роззброїли і розігнали деморалізовані солдатські маси, що пробивалися до міста.

1-а дивізія генерала Якова Гандзюка (колишня 104-а: 8 тисяч багнетів, 36 гармат) корпусу Скоропадського була добре укомплектована й виявляла рішучість у боротьбі за Україну, але 2-а дивізія (колишня 153-я) корпусу виявилася непевною у своїх переконаннях захищати Центральну Раду. 1-а дивізія була розкидана між Білою Церквою, Старокостянтиновом та Бердичевом, 2-а дивізія була скупчена у Вінниці, де відчувався значний вплив більшовицької агітації.

На Південно-Західному фронті активно підтримали більшовиків: 1-й Туркестанський корпус, 16-й, 23-й, 32-й, 33-й, 46-й корпуси (більш ніж 100 тисяч багнетів). На Поділлі скупчилися частини збільшовичених військ та загони місцевих червоногвардійців — разом до 25 тисяч багнетів.

2-й гвардійський корпус 7-ї армії (16 тисяч багнетів) вийшов з підпорядкування своїм офіцерам і під проводом більшовички Євгенії Бош (майбутній прем'єр радянського уряду України) та комісара «Західного загону» Файсрбенда скупчився у Жмеринці. Цей корпус наприкінці листопада 1917-го було відведено з фронту в тил, а замість нього на фронт вирушив 2-й український Запорізький корпус. У Бердичеві каламутив воду Військово-революційний комітет Південно-Західного фронту, яким заволоділи більшовики та російські ліві есери. Вже 26 листопада 1917 року «комітетчики» проголосили свій комітет вищою владою фронту й видали наказ про те, що найвищою владою в Україні є влада ленінського уряду

Боротьба армії УНР проти більшовицьких військових частин на Правобережжі України у листопаді—грудні 1917 року

РНК, а в армії — більшовицького головкома Криленка. «Комітетчики» створили у кожній армії місцеві більшовицькі комітети й почали призначати своїх комісарів у всі частини фронту, назначати лояльних до більшовиків командирів. Так, командуючим Особливою армією став збільшовичений генерал В. Єгор'єв, а 11-ю армією — полковник О. Єгоров.

Від червоного головнокомандуючого російською армією прапорщика Криленка Скоропадському надійшла телеграма, з якої він дізнався, що його усунуто з посади командира корпусу і що він підпав під суд революційного трибуналу.

У відповідь Скоропадський, за наказом Петлюри та командуючого фронтом генерала Щербачова, розігнав Військово-революційний комітет Південно-Західного фронту. Для цього він використав надійні частини своєї 1-ї дивізії Першого українського корпусу, якими керували полковник М. Капустянський та голова ради корпусу прапорщик Золотаренко.

Українське військо захопило Шепетівку та Старокостянтинів, де було розігнано більшовицький комітет 11-ї армії та заарештовано полковника О. Єгорова. Після вступу Першої дивізії до Бердичева також було розігнано більшовицький комітет Південно-Західного фронту, а українським командувачем фронту було призначено прапорщика Кудрю.

Але на Поділлі ще існував більшовицький комітет 7-ї армії, що оголосив себе головним комітетом фронту і почав збирати навколо себе військові сили для боротьби проти київської влади.

Скоропадському було доручено всю оборону Правобережної України, і під його команду перейшли всі військові частини (українські та неукраїнські), у тому числі й Січовий корпус, виділений із 6-го корпусу (всього 22 тисячі бійців, з яких до 1-го українського корпусу належало 16 тисяч бійців, 84 гармати). Скоропадський вирішив розташувати своє військо від Гнівані до Козятина, а також зайняти лінію залізниці Шепетівка—Козятин—Христинівка—Вапнярка й не допустити 2-й гвардійський корпус до Києва.

Як зазначав Павло Петрович, «...частини, згадані у телеграмі Петлюри, фактично в моє розпорядження не надходили, здається, всі вони вже тоді існували тільки на папері».

На позиції Скоропадського повели наступ збільшовичені частини Волинського полку 2-го гвардійського корпусу. Поблизу Вінниці їх зустрів Український стрілецький дивізіон Скоропадського. Частини волинців майже без боротьби були миттєво роззброєні, повантажені до ешелонів і відіслані до Росії. Скоропадський провів роззброєння збільшовичених частин і в тилу Українського фронту. Так, у Козятині було роззброєно ешелони Кегсгольмського полку та два ескадрони полку кавалергардів, що грабували військові склади.

* * *

4 грудня 1917-го Центральна Рада одержала від лєнінського уряду ультиматум. У ньому від Центральної Ради під загрозою війни Петроградський РНК вимагав: припи-

нити дезорганізацію загального фронту, припинити пропуск ешелонів через Україну з козаками на Дон, припинити роззброювання більшовицьких частин на Україні, зобов'язатися «сприяти революційним військам». За невиконання цих вимог або при відсутності позитивної відповіді на них протягом 48 годин ленінський уряд погрожував, що «...буде вважати Раду у стані відкритої війни проти радянської влади на Україні і в Росії». Центральна Рада відмела всі звинувачення і поставила свої умови припинення політичного конфлікту: визнання УНР, невтручання в її внутрішні справи і у справи Українського фронту, вільний виїзд українізованих військ в Україну, розподіл фінансів колишньої імперії, участь делегації УНР у загальних переговорах про мир у Брест-Литовську...

Всеукраїнський з'їзд Рад, що проходив у Києві 4—6 грудня 1917 року, підтримав політику Центральної Ради й затвердив резолюцію — вважати ультиматум РНК замахом на Українську республіку.

5 грудня 1917 року ленінський РНК ухвалив нове рішення — «вважати Раду у стані війни з нами», а більшовика Володимира Антонова-Овсієнка було призначено головнокомандувачем військ для боротьби проти Центральної Ради та Каледіна. На кордоні з УНР почали концентруватися червоні війська. Одночасно командуючого Українським фронтом генерала Щербачова і його штаб червоні комісари оголосили поза законом.

Вже з 6 грудня 1917-го до Харкова почали просочуватися червоні загони з Росії. Саме Харків обрав Ленін базою для повстання проти білокозаків і петлюрівців. У Харків прибули червоні загони у 1600 багнетів при 6 гарматах, 3 панцерниках. До середини грудня до Харкова прибуло ще 4 тисячі бійців з Петрограда, Москви, Твері на чолі з командуючим В. Антоновим-Овсієнком та його заступником — колишнім полковником М. Муравйовим. Визнання ленінським РНК нового уряду Радянської України — Народного Секретаріату, що виник 13 грудня 1917 року, підштовхнуло Радянську Росію до стану війни з київським урядом.

Антонов-Овсієнко 14 грудня 1917-го проголосив першочергові завдання походу в Україну: «...захоплення вуз-

лових станцій Лозова, Синельникове, що забезпечує від проходження ворожих ешелонів із заходу... на Донецький басейн». Сили ворогів Центральної Ради в Україні були значними навіть без прибуття в Україну військ Антонова-Овсієнка. Чисельність загонів місцевої Червоної гвардії в Україні на грудень 1917 року становила приблизно 40 тисяч багнетів, до цього потрібно додати ще й до 100 тисяч багнетів фронтових військ і гарнізонів, розпропагованих більшовиками.

7 грудня 1917-го більшовикам удалося загітувати вояків 2-го гвардійського корпусу на похід проти Центральної Ради... Однак повсталі солдати змогли дійти тільки до околиць Вінниці, де розташовувалися війська Скоропадського. 14 грудня між більшовицькими, українськими та козацькими підрозділами почалися мирні переговори, під час яких українські частини оточили в Браїлові два батальйони та дві батареї 2-го корпусу й роззброїли їх. Це викликало шок у стані солдатів-більшовиків — і незабаром повсталі фронтові частини були знову відтиснуті до Жмеринки силами двох полків УНР. У тил 2-му червоному гвардійському корпусу вдарили полки УНР. Деморалізовані, небоездатні війська більшовиків змушені були відступити і тимчасово відмовитися від нових рішучих дій.

У той же час збільшовичені частини Окремої та 11-ї армій під керівництвом більшовика Чудновського вдарили із фронту, з району Проскурова, на Шепетівку. Цій групі поталанило більше — революційні вояки змогли зайняти Шепетівку та Жмеринку, але розвинути наступ на Київ уже були не в змозі. Більшість самодемобілізованих солдатів розбіглися по хатах або розчинилися в українській провінції. Солдатські групи, які ще вчора на мітингах виступали за «світову революцію», у грудні 1917-го перетворилися на банди мародерів.

Новий Військово-революційний комітет Південно-Західного фронту виявився деморалізований поразкою 2-го гвардійського корпусу під Вінницею... До кінця грудня 1917 року на Поділлі та на Волині встановився оманний затишок, солдатська вольниця втратила своє керівне ядро — були заарештовані більшовицькі ревкоми Румунського і Південно-Західного фронтів, революційні штаби декількох армій.

* * *

З середини листопада 1917-го П. Скоропадський та його група (І. Полтавець-Острияниця, О. Сахно-Устимович, В. Кочубей) стали більш активно займатися справами Вільного козацтва. На станції Козятин Скоропадський відвідав з'їзд вільних козаків Бердичівського повіту. Свій штаб Першого корпусу на чолі з генералом Сафоновим Скоропадський перевів до Білої Церкви, де перебувала Генеральна Рада Вільного козацтва, де, за висловом генерала, Полтавець «...завів там зовнішній порядок». У грудні 1917-го у Білій Церкві на гроші Скоропадського почав видаватися тижневик Генеральної козацької Ради «Вільний козак».

Скоропадський писав: «...коли мені довелося ближче придивитися до цього козацького руху, в мене запала думка про те, що козацька організація, коли зуміти її як слід направити, може стати такою міцною силою у національним русі, яка може та змогла б урятувати Україну від загального розкладу, що вже сильно давав себе відчувати не тільки серед війська, але й у різних верствах населення... Люди здебільшого ще не були поповнані пропагандою, і їх можна було направити у бажаному напрямку... у деяких українців, вихованих у старих традиціях, з'явилося бажання відновити українське козацтво... Селянська молодь, частково й старші селяни, охоче приставали до козацьких організацій — менш свідомі бажали шапок з «китицею» і «жупанів», більш свідомі захоплювалися романтичними малюнками минувшини... Було багато козацьких організацій хоч би на Полтавщині, що складались із хліборобів, на загаль заможних. Ці останні були цілком різко антисоціалістично та антиреволюційно налаштовані».

Рада Вільного козацтва з листопада 1917-го перебувала в перманентному конфлікті з Центральною Радою. Військові зіткнення вільних козаків з військами Центральної Ради вже спостерігались, у момент невдалих спроб роззброїти найбільш радикальні загони вільних козаків з допомогою регулярних загонів республіканцями. Козача фронда була реальною небезпекою для київських політиків тому, що значні сили вільних козаків перебували біля са-

мого Києва, на вузлових станціях і в районі Білої Церкви та Канева. Скоропадський намагався налаштувати козацьких лідерів проти Третього Універсалу Центральної Ради. Деякі дослідники, слідом за «фантазером» Полтавцем, твердять, що керівництво вільних козаків зайняло чітку антисоціалістичну позицію, а Третій Універсал викликав загальне обурення козацьких лідерів. Вони згадують слова Полтавця про те, що Скоропадський видав наказ із забороною вільним козакам рахуватися з Третім Універсалом і зазіхати на землю та на приватну власність. Але насправді все було по-іншому... не було ні козацького обурення, ні навіть гетьманського наказу. Вільне козацтво активно виступало за перерозподіл панської землі, за незалежність України, і лідери козаків не могли з цим не рахуватися.

Сам Скоропадський відкрито висловлював своє невдоволення соціалістичним керівництвом Української республіки та його «революційними реформами». Він дійсно вже готував переворот, і кроком до його реалізації стало обрання Скоропадського отаманом Вільного козацтва. Далі ставилося завдання — реалізувати план походу вільних козаків і солдатів Першого корпусу на Київ для скинення «лівого» уряду. Здавалося, військ у Скоропадського було цілком достатньо, щоб успішно провести ліквідацію Центральної Ради.

8 грудня 1917-го Скоропадський розраховував направити вільних козаків на Київ... уже був написаний маніфест гетьмана до народу про формування нової влади. Можливо, українська «корніловщина» готувалася з відома Петлюри, масонерії, агентів Антанти. Петлюра та Антанта були незадоволені не тільки «лівизною» нового курсу Центральної Ради, але й домінуванням у Раді есерів з їхнім прагненням швидше укласти мирну угоду з «німцем». Скоропадський розіслав відозву вільним козакам Звенигородського та Бердичівського повітів про добровільний призов козаків до лав Першого українського корпусу. Реалізації плану походу на Київ міг сприяти наказ Петлюри про мобілізацію Вільного козацтва по всій Україні для боротьби проти більшовиків.

Але в останню мить Скоропадський відмовився від проведення військового перевороту.

Звістка про вторгнення більшовиків в Україну відволікла змовників од реалізації плану походу отамана Скоропадського на Київ. Зіграла свою роль і нечисленність вільних козаків, що виявили бажання перейти під булаву Скоропадського — до Вінниці, до свого наказного отамана, прибуло тільки 300 черкаських козаків отамана Водяного, що були приєднані до 610-го Мензелінського полку. Вже у грудні 1917-го більшість місцевих козацьких лідерів уже розчарувалися в отамані-генералі.

Цікаво, що Петлюра (як повідомляє В. Шульгін), за посередництвом довіреної особи Скоропадського Сергія Моркотуна, прагнув організувати численних російських офіцерів для захисту Української республіки. Саме Моркотун свідчить про те, що Петлюра наприкінці 1917 року готовий був навіть порвати «...з більшовизмом Винниченка й з австрофільством Грушевського» і твердив, що «має тільки двох ворогів — німців і більшовиків і тільки одного друга — Росію». Петлюра дозволив виїзд із України збройним російським козакам, офіцерам, юнкерам «на Дон! До Корнілова!», що коштувало йому кар'єри військового міністра у «лівому» кабінеті Винниченка.

Петлюра звернувся по допомогу у справі оборони УНР до російських солдатів і офіцерів, що визнали Центральну Раду як головну владу в краї. Їм було наказано негайно виділитись із більшовицьких частин і нести службу на Українському фронті на загальних підставах.

Міфом або перебільшенням виявилися твердження козацьких ватажків про багатотисячні централізовані вільнокозачі підрозділи (вказувалося на 40, 80 і навіть 100 тисяч вільних козаків), якими по всій Україні керувала Генеральна Рада. У вирішальний час за Скоропадським пішло тільки 800—1000 козаків. Скоропадський згодом зізнався: «Деякі мої помічники, особливо Полтавець, страшенно блефували, намагаючись показати, ніби вони керують величезною і сильною організацією. Здається, й сам уряд вважав вільних козаків небезпечною контрреволюційною силою. У грудні 1917-го року, коли більшовики вже наступали на Київ, Капкан, що командував тоді військами на лівім березі та у Києві і мав за собою дуже мало сили, прохав козацьку Раду надіслати допомогу. Несподівано для Кап-

кана козацька Рада вислала кілька тисяч, для яких не було обладнано приміщення. Це викликало багато непорозумінь, але у Києві запанувало перебільшене уявлення про організацію козацтва. Насправді це було зовсім інакше і це було джерелом великого смутку для мене...»

Як згадує Скоропадський, «...урядові агенти агітували проти старшинства, проти всякої дисципліни, намовляли козаків не слухати наказів Генеральної козацької Ради. Розвалюючи організацію Вільного козацтва, уряд разом з тим паралельно намагається створити урядову козацьку організацію, для чого створює при військовому міністерстві Особливий козацький відділ із прапорщиком Певним на чолі», а Генеральний військовий комітет «...роздавав зброю без пуття всякому зброду», щоб скомпрометувати Вільне козацтво та відірвати частину козаків від наказного отамана.

«У своїй формі вільні козаки стали дотримуватися традиції козацької старовини, що мала у ХХ столітті вигляд опереткової романтики: жупани, сірі та сині, стародавні криві шаблі, козацькі шапки зі «смушків» (овечі шкурки), чуби (оселедці) на виголених головах. Зізнаюся, мене не раз тягло запитати кого-небудь із них: “З якого ви театру?”».

* * *

У першій половині грудня 1917-го на таємній зустрічі з французькими представниками військовий міністр УНР Симон Петлюра ще стверджував, що Українська республіка має 500-тисячну армію. Хоча міністр знав, що надійних вояків у республіці набереться не більше ніж 80 тисяч багнетів і шабель, розкиданих по всій Україні. Петлюра хотів подати справу французам так, що тільки на фронті Генеральний Секретаріат контролює до 220 тисяч солдатів, 150 тисяч — у тилкових гарнізонах, 60 тисяч — вільних козаків по селах. Пізніше Петлюра розповість про міфічний мільйон українських багнетів, які «станули немов сніг у грудні 17-го».

Спочатку союзники з Антанти сприймали запевнення Петлюри, сподіваючись на те, що «небачене» українське військо зможе стримувати німців на Східному фронті. Цей фактор був головним для зовнішньої політики Франції та

Англії в роки світової війни. Із втратою такого союзника, як Росія, Франція почала піклуватися про збереження України як свого військового союзника. Представники Антанти ждали, щоб Україна не входила ні в які перемовини з німецьким і австрійським командуванням, і пропонували за допомогою країн Антанти організувати українську армію для боротьби на німецькому фронті, серйозну фінансову та технічну підтримку.

11 грудня 1917-го між Англією та Францією було досягнуто таємної згоди з «російського питання». Результатом його було виділення «французької зони впливу». У цю зону потрапили Україна, Крим, Бессарабія. З цього часу і до листопада 1920 року Франція розраховувала на реалізацію своїх «особливих інтересів» у цьому регіоні. Французькі емісари в Україні тоді вважали Петлюру найбільш імовірним претендентом на керівництво країною, але і Скоропадський в той час був як «джокер у кишені». З генералом Скоропадським проводилися таємні зустрічі, на яких розглядалося становище в Україні і можливість силової зміни есерівського уряду в УНР.

Українські політики вважали, що Антанта допоможе направити проти більшовиків Чехословацький корпус, польські та сербські частини (до 70 тисяч багнетів), що базувалися в Україні. 13 грудня 1917-го командування чехословаків погодилося на те, щоби корпус «служив Україні», але тільки на німецькому фронті й за умов збереження «проантантівської» спрямованості у зовнішній політиці УНР.

Партія українських есерів, тоді ще найбільш впливова у Центральній Раді, у грудні 1917-го почала активно вимагати негайного миру з німецьким військовим блоком, соціалізації землі, конфіскації приватних капіталів... Лідер есерів В'ячеслав Голубович — голова української місії на переговорах з німцями у Брест-Литовську, повернувшись із Бреста, умовляв Центральну Раду піти на негайний мир. Частина політиків Центральної Ради вже схилилася до проголошення повної незалежності УНР як до «заходу змушеного», що здатна зупинити наступ більшовиків на Україну тільки одним ефектом «суверенітету». У той же час із проголошенням незалежності з'являлася надія розі-

грати карту «неучасті незалежної України у світовій війні», заявивши, що «незалежна Україна війни у 1914 році не починала і тому не буде її продовжувати».

Представники Антанти, інформовані про можливий поворот подій щодо підписання Україною сепаратного миру, не на жарт захвилювалися. Комісар уряду Франції в УНР генерал Табуї на зустрічі 22 грудня 1917-го з прем'єром УНР Винниченком застеріг український уряд від такого кроку. Від імені Франції він запропонував позику Україні на суму до 800 мільйонів золотих рублів. У відповідь Винниченко надіслав представникам країн Антанти ноту, в якій пропонував загальний мир, сподіваючись у такий спосіб виправдатися перед союзниками за переговори з німцями у Бресті.

* * *

18 грудня 1917 року Скоропадський знову виїхав на внутрішній фронт: Шепетівка—Козятин—Вапнярка. Він носився в ешелоні залізничними шляхами і керував роззброєнням напливаючих з фронту збільшовичених частин. Завітав генерал і до Бердичева, до штабу головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Стогова, та до Києва — до військового міністерства.

У Києві Скоропадський довідався, що 18 грудня Петлюру було відправлено у відставку з поста військового секретаря-міністра та виведено зі складу Генерального Секретаріату, що місце його успадкував етнічний німець Микола Порш, якого багато хто з генералів вважав лівим, соціалістом, майже більшовиком (раніше М. Порш — міністр праці в уряді УНР).

Новий військовий міністр уже в перші тижні свого керівництва показав цілковиту розгубленість і нездатність у керуванні військом. У першій його доповіді відчувалася паніка: «...армії в нас немає... вона розвалюється та поспішає додому!» За два наступні тижні Порш не видав необхідних наказів щодо оборони території України. Йому бракувало твердої волі, рішучості, елементарних військових знань і досвіду... не був він ознайомлений і з ситуацією у провінції... не знав про дійсну надійність того чи іншого полку армії УНР. 23 грудня 1917-го військовий міністр

Порш заявляв, що не треба вступати ні в які переговори з ленінським РНК, тому що «...із Західного фронту рухається добре збита українська армія у 100 тисяч...» Це був міф, тому що ніякої української армії на Західному фронті ніколи не було. Солдати розбігалися по хатах, а надійні українські частини миттєво припиняли своє існування після переїзду із фронту до Центральної України.

Головною турботою Порша на посаді військового міністра стала несвоєчасна організація нової армії УНР на добровільній, платній основі. Він вважав, що для цього досить вивести штаби із фронту та зберегти їх як «командний кадр нової армії», і вже через два місяці на основі цих штабів можливо сформувати дієздатну українську армію у 100 тисяч бійців. Але до штурму Києва більшовицькою армією залишалося три тижні...

Відставка Петлюри та призначення військовим міністром Миколи Порша викликали роздратування Скоропадського. Обурило його й призначення головнокомандуючим військовими силами в Україні полковника Юрія Капкана. Скоропадський писав: «...на цей пост був намічений генерал Кирей, талановитий гарматний інспектор 6-го корпусу, видатний бойовий генерал, молодший від мене рангом та за командуванням великими частинами. Але Капкан... з цим призначенням я примиритись не міг, з причин і службового і особистого характеру... Мої враження від Києва в цей приїзд загалом зводилися до того, що Центральна Рада не довіряє людям із вищого командного складу і розраховує спертися виключно на роботу в армії молодшого старшинства та отаманів-аматорів. Особисто до себе я відчував, з одного боку, також недовіру, з іншого — не було відваги, аби згори усунути мене від командування». Павло Скоропадський характеризував полковника Капкана як командира «...зовсім не придатного» до керівництва цілим фронтом у вирішальний час.

Прем'єр Винниченко та його прихильники виступали за перехід армії на міліційну систему, за створення нової української армії за зразком кантональної швейцарської міліції. «Ліваки» із Центральної Ради ініціювали гоніння на «підозрілих» офіцерів і генералів, що вже більше місяця служили вірою і правдою в армії УНР. У відставку

як «підозрілий офіцер» був відправлений командуючий Київським військовим округом полковник Віктор Павленко, а його місце зайняв штабс-капітан, соціаліст Микола Шинкар.

Скоропадський згадував, що Шинкар «...здався мені зі всіх революційних діячів того часу найбільш породним і здібним... Молодий, енергійний, добре вихований, він робив гарне враження, хоча, звичайно, був не придатний займати посаду головнокомандувача військового округу, бо не мав ні потрібної військової освіти, ні військового досвіду...» Начальником штабу Шинкаря став генерал Олександр Греков. За характеристикою Скоропадського, він «...людина безпринципна, але з великим бажанням відігравати роль, хоча для цього не мав потрібних вольових якостей».

Обійнявши високу посаду, Шинкар почав конфліктувати з начальником штабу Київського гарнізону, з комендантом Києва, з отаманом київського Вільного козацтва Ковенком, з командуючим Генеральним штабом генералом Бобровським, з військовим міністром Поршем.

Тоді ж Микола Шинкар у приватній розмові з Дмитром Дорошенком зізнався, що соціалістичний уряд не хоче використовувати корпус Скоропадського для оборони від наступу більшовиків: «Боїмося, що він схоче стати гетьманом!» Дорошенко після цієї розмови зробив висновок, що соціалісти з Центральної Ради «...замість того щоб використовувати корпус, постаралися швидко його розкласти та знищити...»

17 грудня 1917 року частини російських більшовиків захопили українську вузлову станцію Лозова, а далі «червоний маршал» Антонов-Овсієнко видав наказ: «...після захоплення Лозової наступати у напрямку Катеринослава, Олександрівська, Слов'янська». До 30 грудня 1917-го війська більшовиків захопили великі промислові центри: Луганськ, Маріуполь, Катеринослав. Генеральний Секретаріат УНР ніяк не відреагував на прямі воєнні дії і знову вирішив відмовчатися.

Будівництво нової народної армії України припускало «рятування» від «царського», апріорі «реакційного» офіцера. Острах «повторення корніловщини в Україні» викликав до життя новий наказ про зменшення офіцер-

ських резервів при штабах округів, про прийом до армії УНР лише тих офіцерів, які мали рекомендації від солдатських полкових рад, де вони служили.

Вже 4 січня 1918 року Порш, підтримуваний прем'єром Винниченком, віддав наказ про негайну демобілізацію українських частин регулярної армії, розпустивши частини «старої армії», і наказ про ліквідацію офіцерських чинів у армії УНР. Наказ про демобілізацію армії став авансом країнам німецького блоку і призвів до розриву відносин із країнами Антанти. В умовах війни цей наказ був рівнозначний повній капітуляції.

Після відставки Симона Петлюри генерал Скоропадський вирішив і сам піти у відставку. Він уже не міг співпрацювати з «ліваками». У своїх «Споминах» генерал дає досить суб'єктивну інтерпретацію причин свого вирішального кроку: «Люди (*солдати корпусу Скоропадського*. — В. С.) жили у неможливих умовах, у велику зиму холоднечу в неопалюваних вагонах. Мені ця байдужість здавалася підозрілою, й мимоволі спадало на думку, чи не хоче Секретаріат, побачивши, що справи в мене налагоджуються, псувати мені справи і добитися того, щоби і мій корпус при таких умовах почав розкладатися та бешкетувати... Я зрозумів, що отут на перешкоді моя особа та побоювання зростаючої ролі, яку я починав відігравати... Наслідком такого ставлення був певного роду саботаж мого корпусу з боку українського політичного центру. Я ясно бачив, що цей саботаж призведе до розвалу корпусу і до катастрофи...»

24 грудня 1917-го Скоропадський вирішив залишити командування Першим українським корпусом, передавши свою посаду генералові Гандзюкові. 29 грудня 1917-го штаб корпусу влаштував Скоропадському прощальну вечерю, після чого він назавжди залишив корпус. Його чекав Київ...

Однією з причин відставки генерала була обструкція офіцерів-українців Першого корпусу та лідерів вільних козаків після того, як вони дізналися, що українець Скоропадський балотувався до Установчих зборів від блоку реакційних російських земельних власників.

Про генерала Якова Гандзюка треба сказати особливо. Селянин Подільської губернії, що здобув дворянство бо-

йовими подвигами, Гандзюк був ветераном Російсько-японської війни 1904—1905 років, яку закінчив з трьома медалями та 4 орденами. Герой Першої світової війни, Гандзюк був двічі поранений, контужений та нагороджений іще 3 орденами. Рідний брат генерала був депутатом Державної думи у 1909—1917 роках. Генерал Гандзюк відзначався феноменальною хоробрістю, великою силою і величезним зростом — більше двох метрів.

Генерал-майор Сафонов залишався начальником штабу Першого корпусу. Скоропадський писав: «Я передчував, що з комбінації цих двох осіб нічого доброго не вийде. Обидва — чудесні люди. Гандзюк рідкісний бойовий командир, але обидва ці начальники звикли тільки виконувати накази і не вміли самі дати собі раду при складних обставинах». Скоропадський твердив, що полковник Сафонов «...не користувався довір'ям української маси». Але вибрати вже не було з кого...

Самовідставка Скоропадського поглибила самодемобілізацію солдатів і офіцерів, анархію та хаос в українських військах Правобережжя. Хворобливе честолюбство та особисті амбіції призвели Скоропадського до самоусунення від боротьби у страшні для України часи, коли зі сходу та заходу на Київ насувалися більшовицькі частини.

Заколотник у пошуках сили

(січень—квітень 1918 р.)

Пізніше Скоропадський напише: «...у Києві я оселився як приватна людина». Однак, зрікшись генеральських погонів, Павло Петрович залишався отаманом Вільного козацтва та лідером різномасштабних змовників, які гарячково готували скинення Центральної Ради. Але вже тоді до Києва приходять звістки про єврейські погроми, в яких беруть участь загони Вільного козацтва. Скоропадський згадує, що на початку 1918 року «вільні козаки стали ...найзатятішими захисниками українського націоналізму та шовінізму».

Павло Петрович намагався стати лідером для всіх незадоволених політикою Центральної Ради. «До мене приходило багато всякого люду: старшини, землевласники, громадські діячі...» — писав про свій січневий «відпочинок» у Києві майбутній гетьман. Відставний генерал активно спілкувався з організаторами козацтва на Полтавщині Олександром Сахном-Устимовичем та братами Милорадовичами, з отаманом вільних козаків Київського повіту Павлюком. Тоді радилися з відставним генералом: колишній головнокомандуючий Західним фронтом відставний генерал Валуєв, колишній князь Віктор Кочубей, колишній граф Олсуф'єв, організатор козаків Котов-Коношенко, «...який розповів... що він українець, дідич з Харківщини», подільський шляхтич Михайло Гіжицький. «Вони прохали в мене зброї для якихось козацьких частин, ними зорганізованих... обидва потім брали участь у підготовці перевороту 29-го квітня», — згадував Скоропадський.

У Києві Скоропадський створив офіцерське вербувальне бюро Вільного козацтва та інструкторську школу для старшин Вільного козацтва на чолі з капітаном Секретом.

Микола Чеботарьов згадує, що на початку січня 1918-го в приймальню до військового міністра Порша навідався Скоропадський у компанії ротмістра Кочубея та полковника Полтавця. Порш не хотів їх приймати, але після особистої протекції Чеботарьова усе-таки прийняв. У військового міністра Скоропадський настійно просив грошей на організацію нових підрозділів Вільного козацтва. Але Порш уважав Скоропадського «ворогом України» і не дав ні копійки. Чеботарьов згадує, що тоді Скоропадський переконував його, що має під своїм командуванням 40 тисяч вільних козаків. Насправді цифра ця була збільшена, приблизно у 30 разів.

На початку січня 1918-го Скоропадський встиг зустрітись із Симоном Петлюрою. Відставний військовий міністр Петлюра просив відставного генерала Скоропадського допомогти в організації незалежного від військового міністерства «партизанського» Гайдамацького коша Слобідської України. Вони обидва розуміли необхідність опору червоним військам, але Скоропадський не міг передати Петлюрі необхідних останнім сотень вільних козаків, позаяк уже втратив на них усякий вплив.

У своїх «Споминах» Скоропадський згадує про свого політичного суперника Петлюру. Він писав, що з усіх політичних соціалістичних діячів Петлюра залишився ледь не єдиною «чистою людиною... у грошових відносинах» і «щирим у своїх відносинах до України».

У той же час Скоропадський відзначив «надзвичайне честолюбство» і «демагогію» Симона Васильовича. Готуючи переворот, Скоропадський думав про Петлюру як про можливого союзника. У цей час Петлюра був так само «приватною особою» і так само, як і генерал, дуже критично ставився до міністерського кабінету есера Голубовича. Гетьман згадував, що з Петлюрою «...у той час у нас відносини були гарні». Гетьман навіть розкриває «секрет» Петлюри, вказуючи, що «...його політичні переконання не крайні настільки, що мені приходило навіть у голову залучити його в уряд, якби українці не відмовилися на перших порах піти в уряд, можливо, це й відбулося б...». Гетьман вказував, що, якби не його зв'язок із соціалістич-

ними партіями, «...Петлюра міг бути одним з надзвичайно корисних діячів часів гетьманства».

Скоропадський шукав контактів і з французькою військовою делегацією у Києві та її начальником генералом Табуї — «...у французькій місії я мав непогану репутацію». Французьких військових тоді цікавила можливість Скоропадського протидіяти планам Центральної Ради з підписання сепаратного миру УНР з німцями. Французьке командування вже мало дані про те, що українська делегація на переговорах у Бресті була визнана німцями за самостійну, і з нею з перших днів січня 1918-го велися таємні переговори про сепаратний мир. Можливо, французькі військові перші побачили у Скоропадському кандидатуру на можливого військового диктатора України, що має шанси підтримувати війну України проти країн німецького блоку.

Тоді Скоропадський мав кілька зустрічей з генералом Табуї та комендантом Суанье у канцелярії французької військової місії та у ресторані готелю «Континенталь». Керівники французької місії також запросили відставного генерала на таємну нараду французької місії з представниками польського корпусу «у конспіративній місці».

Скоропадський згадував, що французи «...обмежувалися загальними фразами, а я хотів перейти одразу до діла... нічого конкретного і це побачення не дало... Унаслідок такої поведінки французів я почав думати, що з цього нічого не вийде». Про яку справу Скоропадський як «приватна людина» розмовляв із французами — скоріше це була «справа державного заколоту» з метою зриву переговорів української делегації з німцями та повалення есерівського уряду. Скоропадський наполегливо пропонував французам підтримати його план військового перевороту. Можливо, генерал умовляв французів погодитися на використання підконтрольних Антанті Чехословацького та Польського корпусів для розгрому київських соціалістів... Ці іноземні військові корпуси розгорталися поблизу Києва і могли повністю блокувати столицю. Коли б Скоропадський та французи домовилися, заколот Чехословацького корпусу стався би в Україні у січні 1918-го, а не у Радянській Росії у червні 1918-го.

У Центральній Раді підозрювали Скоропадського у таємній змові проти республіки, у контактах із французькими агентами. Скоропадський констатував, що у січні 1918-го агенти українських спецслужб стали «...стежити за мною та французами».

До французької орієнтації відставного генерала підштовхували «брати»-масони граф Віктор Кочубей та близький до французької військової місії Сергій Моркотун. Моркотун, начальник залізничної міліції Південно-Західної залізниці та колишній адвокат, за свідченням Скоропадського, «...заявляв себе українцем поміркованих поглядів... організував тоді з молодих інтелігентних людей українську національну організацію під назвою «Молода Україна»... тоді в українських залізничних колах відігравав досить помітну роль». Павло Петрович твердив, що Моркотун «...був утаємничений і в наші плани притягнути до спільної акції проти більшовиків польський корпус і чехословаків».

Скоропадський вказує на Моркотуна як на творця організації «Молода Україна» (за аналогією з «младотурками»), але не вказує «профілю» цієї організації... Ту ж саму назву — «Молода Україна» — мала і київська парамасонська ложа (що була створена на основі лож «Володимира» та «Нарцис»), у якій перебували Моркотун, Скоропадський, Галіп, Шумицький та... Петлюра.

Взагалі Сергій Костянтинович Моркотун (Маркотун) (1890—1958) відіграв велику (не досить висвітлену) роль у житті Скоропадського. 1918 року Скоропадський вважав Моркотуна власним секретарем, але роль останнього була зовсім інша.

Син відомого масона, який був сімейним лікарем великого князя Григорія Олександровича Романова, другом генерала графа Олсуф'єва, Сергій Моркотун дуже рано опинився серед «братів». Вже у двадцятирічному віці ми бачимо Моркотуна в «офіцерському званні» у московській ложі «Кубічного каміння». Сергій у двадцять один став «майстром ложі» та закінчив столичний університет. Моркотун «працював» у ортодоксальній ложі, дійшовши до 18-го ступеня «лицаря розенкрейцера», та у масонському ордені мартиністів.

Моркотун як «достойний майстер» ложі Святого Володимира засудив Брестський мир, Четвертий Універсал Центральної Ради та запрошення австро-німецьких військ до України. Скоропадський твердив: «Його (*Моркотуна*. — *В. С.*) інформованість мене вразила...», він «...прекрасно знав французьку місію, постійно в них бував і, вірогідно, користувався в них довірою. Разом з цим він був заможною людиною, володів будинком з величезним садом на Великій Володимирській... багато мандрував». Саме Моркотун передавав Скоропадському запрошення з французької місії — «...французи просили мене зайти до них на конспіративну квартиру». Саме він зв'язав Скоропадського з масонством, підтримував найтісніші стосунки з масонськими центрами і впливовими постатями масонства: Миколою Миколайовичем Романовим, бароном Врангелем, Петлюрою. З грудня 1918-го Моркотун став іще й активним діячем організації Вільного козацтва — членом Генеральної Ради.

У другій половині 1918-го Моркотун став «великим майстром» Великої ложі України «Об'єднаних слов'ян». Після політичної смерті Центральної Ради цю ложу було створено як альтернативу «шовіністичним» тенденціям у масонстві. В цю ложу згуртувалися помірковані діячі, здебільшого кадети. Масони — прибічники української незалежності, переважно соціалісти, сформували Велику ложу України на основі ложі Святого Андрія Первозваного.

Поки Скоропадський готував змову, у Києві відбувалися доленосні події. Генеральний Секретаріат (уряд) УНР нарешті проголосив рішучі заходи боротьби проти більшовицької небезпеки, погрожуючи переслідуванням і застосуванням військового суду ворогам УНР. При таємничих обставинах був убитий лідер київських більшовиків Леонід П'ятаков, і потім відбулося роззброювання червоногвардійців механічних майстерень та київських заводів «Арсенал», «Ауто», суднобудівного, канатного... під час якого було вилучено тисячі гвинтівок і десятки кулеметів.

На Лівобережжі України війська більшовиків швидко рухалися на Київ по двох головних залізничних вітках — Полтавській та Чернігівській. До 11 січня 1918-го війська

УНР на Лівобережжі були розгромлені, Сердюцька дивізія полковника Капкана розпалася, частина вільних козаків Чернігівщини перейшла на бік червоних... столицю України залишилося захищати не більше 300 бійців. Кияни вже відкрито казали про неминучість здачі міста червоним частинам у найближчий час.

На Правобережжі України республіканців так само почали переслідувати невдачі... частинам 2-го більшовицького гвардійського корпусу до 10 січня 1918-го вдалося захопити Вінницю та Вапнярку. Генерали «із царських» працювали погано, іноді явно саботували накази, чекали на відновлення колишнього ладу, а соціалістичні партійні функціонери взагалі працювати не вміли.

У ніч на 12 січня 1918 року Центральна Рада під тиском фракції українських есерів прийняла Четвертий Універсал, за яким «Українська Народна Республіка стає самостійною, незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу... повинна бути очищена від насланих з Петрограда найманих загарбників...»

15 січня на станцію Крути для захисту столиці з боку Чернігівської залізниці від наступу червоних прибуло 420 київських юнаків-добровольців: сотня студентів і гімназистів, курінь «Смерті» і загін юнкерів, а наступного дня Петлюра зі своїм партизанським Гайдамацьким кошем Слобідської України і залишками інших українських з'єднань (усього 880 багнетів) встав на шляху червоних з боку Полтавської залізниці.

Дізнавшись про вихід з Києва петлюрівського війська, робітники заводу «Арсенал» підняли повстання у Києві. Вже 16 січня до 700 арсенальців приєдналися не тільки робітники багатьох підприємств, але й солдати трьох українських полків, що були розпропаговані більшовиками. В інших районах Києва: на Подолі, Шулявці, Деміївці, у районі залізничних майстерень повстання підтримало ще до тисячі робітників-червоногвардійців...

У розпорядженні Центральної Ради у Києві виявилось всього близько 2 тисяч багнетів, а 50% вояків української армії у Києві оголосили свій нейтралітет і апатично дивилися на перебіг подій. Рівністю військових сил супротивників пояснюється затяжне військове протистояння. Цент-

ральна Рада і її силові структури виявилися паралізовані повстанням. Охорону Києва Центральна Рада передала вільним козакам київського полку інженера Ковенка, що блокували «Арсенал». Скоропадський писав, що Ковенко «...енергійна і смілива людина... Ковенко виявляв багато особистої відваги, енергії і організаторської ініціативи, а його полк з київських заводських робітників був одною з кращих частин Вільного козацтва».

Більшовики намагалися посіяти паніку в місті, обстрілюючи центральні квартали з гармат, відключили у Києві водопостачання та електрику. «Головною прикметою тих боїв була повна неможливість чітко провести фронт, на якому йде бій. Бої розпалювалися зненацька там, де починали стріляти в українців повсталі, які прослизали дуже легко по всьому Києву, тому що Центральна Рада не мала у своєму розпорядженні достатніх сил, щоб надійно охороняти місто...» — згадував очевидець. Численні штурми «Арсеналу» українськими військами нічого не давали.

16 січня 130 червоногвардійців з Подолу ввірвалися у центральну частину міста і підійшли до самого будинку Центральної Ради, але були вибиті офіцерським загоном на Поділ. Наступного дня повстанці прорвалися на Хрещатик і знову наблизились до будинку Центральної Ради. І знову повсталі були заганані на Поділ, де через кілька днів були ліквідовані. Необхідно зазначити, що Скоропадський і його найближче оточення, що складалося з бойових офіцерів, не брали участі у доленосних боях проти повсталих 15—22 січня 1918 року, відмовилися вони і від участі в обороні Києва від військ російських більшовиків 22—25 січня... Скоропадський утік із Києва, де п'яту добу тривали вуличні сутички. Що це було? Небажання захищати ворожий режим? Апатія та безсилля? Чи очікування змін? Скоропадський не дає відповіді у своїх «Споминах».

18 січня прем'єр Винниченко розпустив свій кабінет, надавши право лідеру українських есерів інженеру Всеволоду Голубовичу формувати нову Раду міністрів. Тоді ж був прийнятий есерівський «Земельний закон», за яким ліквідовувалося право власності на землю, а земельним комітетам надавалося право зрівняльного розподілу всієї землі. Есери затвердили закони «про скликання Україн-

ських Установчих зборів 2 лютого 1918 року» і «про право підписання сепаратного миру з германцями у Бресті», Центральна Рада дала всі права українській делегації підписати цей мир.

У відповідь на ці кроки французький генерал Табуї у своїй ноті різко висловився проти Четвертого Універсалу як «акту, ворожого Франції», заодно і проти уряду Голубовича. Але розраховувати ні на Петлюру, ні на Скоропадського французи вже не могли. Петлюра зі своїми гайдамаками був на фронті, Скоропадський просто зник із поля зору...

«Я хотів їхати до Білої Церкви, побачивши, що тут однаково нічого не зробиш, але потяги з 19-го числа перестали ходити... — згадував Скоропадський. — З ранку 19-го січня по вулицях почали з'являтися барикади...» Під час повстання у Києві до Скоропадського завітав добродій Мартинович-Стракон — посланець з Білої Церкви від козацької Ради. Він розповів Павлу Петровичу, що за останній тиждень «козацька організація підпадає впливу загальної анархії».

Коли Скоропадський вирішив залишити Київ, Петлюра та його гайдамаки повернулися до Києва, щоб битися з повсталими. Симон Петлюра зміг організувати захоплення «Арсеналу» та остаточну ліквідацію повстання, причому на штурм «Арсеналу» йшов у першій колоні. Полковник Петро Болбочан організував «Офіцерський республіканський загін» із російських офіцерів у 150 чоловік і разом із загоном взяв активну участь у вуличних боях проти червоних.

Ще тривав останній штурм «Арсеналу» та бої української армії проти червоногвардійців у районі вокзалу, як Павло Скоропадський утік із Києва. Він вирішив тікати з небезпечного Києва, на який насувалась армія червоних. У колишнього бойового офіцера не вистачило мужності та відданості Батьківщині, щоб стати разом із Петлюрою або Болбочаном на оборону столиці.

23 або вже 24 січня 1918-го (у «Споминах» багато не зовсім певних дат) Скоропадський разом із Мартиновичем, де пішки, де на селянських возах, добралися з Києва до Білої Церкви. Скоропадський залишав Київ у пригні-

ченому стані, бо отримав звістку про те, що його родовий палац у Тростянці «...з усіма збірками рідкостей і малюнками» спалено повсталими селянами.

Вже у Білій Церкві Скоропадський побіг до штабу Першого українського корпусу, але знайшов там лише залишки штабу під командою капітана Андерсона. Він довідався, що «...командир корпусу зі штабом у той самий день виїхали у напрямку Києва».

Комкор Гандзюк та начальник штабу Сафонов вирішили їхати до Генерального Секретаріату за новими інструкціями з організації оборони столиці, не маючи інформації про те, що Київ з 23 січня 1918-го перебував у червоному оточенні.

Матроська варта за шість кілометрів од Києва зупинила автомобіль, в якому їхали генерали Гандзюк і Сафонов та полковник Гаєвський. Вони були заарештовані й передані до штабу червоного командарма Муравйова. Всім трьом офіцерам запропонували вступити до Червоної армії, але всі троє відмовилися рятувати життя зрадлиством, підписавши собі смертний вирок. Гандзюк і Сафонов були страчені на околиці Києва, а Гаєвському вдалося втекти з-під розстрілу.

Скоропадський уже не знайшов у Білій Церкві боєздатних та надійних частин Першої української дивізії свого колишнього корпусу. Корпус майже остаточно розклався... Хоча Центральна Рада і призначила 30 січня 1918-го новим командувачем корпусу прапорщика Біденка, частини корпусу вже були неспроможні утримати лінії залізниці Шепетівка—Бердичів—Фастів—Біла Церква від наступу 2-го більшовицького гвардійського корпусу. Залишки частин Першої української дивізії почали відходити на Житомир. Цим скористалися загони 2-го червоного корпусу, розгромивши штаб Першого українського корпусу та захопивши станцію Фастів.

Повне розчарування чекало на Скоропадського й у справі Вільного козацтва. У Білій Церкві ніяких вірних вільних козаків та козацької Ради він не знайшов. Очікуючи приходу до Білої Церкви загону більшовиків старшина козацької Ради Вільного козацтва втекла з Білої Церкви до містечка Звенигородки. Скоропадський вирішив

і сам їхати до Звенигородки на пошуки загубленої козацької структури. Десь на Білоцерківщині тоді перебували Сергій Моркотун і генерал Кедровський, що втекли з Києва, але Скоропадський їх не знайшов.

* * *

22 січня 1918-го червоні захопили вже околиці Києва: Дарницю, Труханів острів... Під Києвом зібралося до 7 тисяч «червоних» багнетів і шабель, яким могли протистояти тільки 1600 українських бійців. Населення Києва тоді становило близько 430 тисяч жителів, однак більшість людей і до 15 тисяч офіцерів-киян приречено дивилися на події, передавши своє майбутнє у руки купки пасіонаріїв, які ще не втомилися боротися.

24 січня 1918-го, у день загального штурму Києва, червоний загін Єгорова захопив Поділ і станцію Київ-Товарний. Червоні вже були за 3 кілометри від будинку Центральної Ради, а на її засіданні ще мріяли про швидкий підхід до Києва формувань Вільного козацтва з півдня Київщини та про контрнаступ. 25 січня бої за Київ розгорілися з новою силою. Червоний загін Єгорова, захопивши вокзал, наблизився до Хрещатика, де був зупинений офіцерським полком і загоном київських вільних козаків. Тоді ж лідери Центральної Ради ухвалили рішення щодо негайної евакуації з Києва армії та урядових закладів УНР. Частина міністрів і чиновників уже зненацька «зникли», і керувати містом, армією та «державою» не було ніякої можливості. До того ж урядовці вже дістали звістку про те, що Берлін вирішив підписати мирний договір з Україною і надати свою військову допомогу Центральній Раді.

По єдиному, що ще залишився в руках республіканців, шляху — по Брест-Литовському шосе у ніч з 25 на 26 січня 1918-го почали відходити з Києва пошматовані українські військові частини, чиновники та діячі Центральної Ради, обоз із пораненими і хворими...

Але наказ про повну евакуацію Києва не був вчасно доведений до всіх військових частин і установ УНР. Наказ поширювався приватно, серед вищих чиновників і їхніх знайомих, що призвело до того, що у Києві зали-

шилося тисячі чиновників і військових, вірних Центральній Раді. Навіть генерал Кирей (що з 23 січня 1918-го був начальником Українського Генерального штабу), генерал Остапура, полковники Пилькевич і Сальський, частина офіцерів військового міністерства нічого не чули про евакуацію. У Києві були «забуті»: Генеральний штаб, штаб Протибільшовицького фронту, штаб Київського округу, структура військового міністерства. В той же час військовий міністр Порш і командуючий округом Шинкар зникли, не повідомивши структури влади про свої дії.

До 26 січня 1918-го армія більшовиків повністю заволоділа Києвом, а більшовицький 2-й гвардійський корпус уже контролював Вінницю, Вапнярку, Шепетівку, Жмеринку, Фастів і так само підійшов до Києва.

* * *

Колишньому генералові судилося пройти пішки по льодових степах Київщини кілометрів з 20, одягнувшись робітником, аби дістатися до Звенигородки наприкінці січня 1918 року. Старшин Вільного козацтва Павло Петрович розшукав у невеличкому містечковому готелі «Англія», там же він знайшов і втікача з Києва генерала Шинкаря з кількома ад'ютантами. Шинкар уже мав новий фантастичний план «спасіння України» — зібрати на Звенигородщині козацькі частини та йти визволяти Київ.

Скоропадський свідчить: «Шинкар присвоїв собі владу, заарештував голову місцевої організації Вільного козацтва отамана Гризла, ніби за якісь негарні вчинки». Вже у Звенигородці Скоропадський зрозумів, що два «загальноукраїнські» лідери не вживуться в одному містечку, й разом з Мартиновичем вирішив їхати до Бердичева, де розраховував знайти залишки штабних установ Південно-Західного фронту та Центральної Ради. Але, коли мандрівники дісталися Бердичева, до цього міста вже входили більшовицькі частини.

Скоропадський ще не мав ніякої правдивої інформації про долю тих, що залишились у Києві: Центральної Ради, її міністерств та армії. А справи в українських республіканців були кепські...

Залишивши Київ, «державний центр» УНР та її армія отаборились у селі Ігнатівці, де було затверджено нового виконуючого обов'язки військового міністра УНР — підполковника О. Жуковського та нового начальника Генерального штабу — генерала О. Осецького. Тоді ж із рештків війська було демобілізовано нестійку частину — 510 вояків, а із залишків пошматованих частин скроєно боєздатну «Запорізьку бригаду» (армійська частина УНР) у 1400 багнетів і 100 шабель при 12 гарматах (командир — генерал К. А. Прісовський). Січові стрільці-галичани залишились окремою частиною — «Січовим куренем» (у 330 багнетів), а гайдамаки Петлюри та вільні козаки (400 багнетів і шабель) і взагалі відмовились увійти до військ УНР, заявивши, що вони взагалі незалежні «партизансько-добровольчі» частини, котрі перебувають у союзі з армією УНР.

Окремі дрібні частини УНР ще перебували в анклавів, одрізані від Києва: у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Сарнах, Старокостянтиніві, Балті (разом до 5 тисяч багнетів і шабель). Але ці частини виявились паралізованими відсутністю зв'язку, розвідки, інформації, єдиного командування. Загони вільних козаків були також ізольовані один від одного та розкидані по Київщині, Херсонщині, Поділлі. Але й їх не було організовано та притягнуто командуванням до вирішальних боїв.

28 січня республіканське військо та Центральна Рада вступили до Житомира, та вже через день були змушені залишити місто і просуватися на Коростень і далі — на Олевськ і Сарни. У районі Сарн біля німецько-українського фронту ще стояли залишки української республіканської бригади, і діячі Центральної Ради сподівалися, з'єднавшись із цими військами, протриматись у Сарнах до вступу на українську територію німецьких військ.

Ще 28 січня прем'єр Голубович оголосив українським військам про підписання миру між Україною та країнами німецького блоку, а 31 січня делегація УНР звернулася із меморандумом до Німеччини та Австро-Угорщини, в якому війська німецького блоку закликалися на допомогу УНР для бойових дій проти більшовиків. Дипломати блоку дали згоду на вступ своїх країн у війну за Україну, і його війська почали готуватися до походу на схід.

Українські політики тоді сподівалися, що допомога Німеччини зведеться до передачі під керівництвом українського командування галицьких Січових стрільців і частин Австрії з галицьких вояків, сформованої з військовополонених-українців у Німеччині та Австро-Угорщині «Синьої дивізії»... Але Німеччина та Австро-Угорщина поставили владу УНР перед фактом справжнього військового вторгнення своїх військ на територію України без усяких додаткових консультацій із Центральною Радою.

17 лютого 1918 року українські республіканські частини почали контрнаступ на червоних, що засіли у Бердичеві, а починаючи з 19 лютого 1918-го німецькі й австро-угорські частини чисельністю понад 300 тисяч почали переходити українську ділянку лінії фронту та просуватись у глиб України. На Волині з'явилися два німецьких корпуси, що по залізницях наступали на Коростень і на Бердичів. У хід громадянської війни в Україні втрутився новий «германсько-австрійський фактор», що відразу став визначальним.

23 лютого 1918-го війська Центральної Ради, відтиснувши більшовицькі загони з вояків 7-ї армії, захопили Житомир і висунулися в авангарді наступаючих німецьких військ на напрямку Козятин—Київ.

* * *

Не знайшовши у Бердичеві очікуваної підтримки та друзів, Скоропадський вирішив податися до «червоного» Києва і заховатись у підпіллі. Це був самовбивчий намір... Під час перебування червоних у Києві у січні—лютому 1918-го було розстріляно близько 3 тисяч офіцерів і громадян міста, серед яких: начальник Генерального штабу військ УНР генерал Бобровський, митрополит Київський Володимир, міністр УНР Зарудний, член Центральної Ради Бочковський, редактор Пугач, генерали УНР Разгонов, Іванов та інші.

Скоропадський не знав про це і, можливо, мав надію легалізуватися з допомогою різновекторних зв'язків за нової влади. Одягненому як робітник, з небритою тривалий час бородою, колишньому генералові-аристократові вдалося дістатися до Києва на холодній відкритій платформі,

переповненій солдатами. Але під час цього переїзду в Павла Петровича зникли три тисячі рублів, револьвер, годинник, паспорт...

Через кілька днів після повернення Скоропадського до Києва вільні козаки знищили більшовиків у районі Білої Церкви й обрали Юрія Тютюнника кошовим отаманом Білоцерківщини. У середині лютого 1918-го вільні козаки встановлюють свою отаманську владу (отамани: Водяний, Кульчицький, Безуглий, Тютюнник) по всій південній Київщині та північній Херсонщині.

У перші дні у «червоному» Києві «небезпечного контрреволюціонера» сховав у своїй оселі простий швець, що був баптистом. Більше тижня Скоропадський перебував на околицях Києва, не виходячи на вулицю з хати шевця. Незабаром Скоропадський зв'язався з Моркотуном, і його сестра Лідія знайшла для відставного генерала нову конспіративну квартиру в залізничного комісара, що працював на більшовиків, але співчував колишній владі. За тиждень Скоропадський полишить і цей будинок і сховається в оселі підстаркуватої киянки.

Скоропадський прожив у підпіллі у «червоному» Києві тільки два тижні.

У місті більшовики вже готувалися до оборони. На засіданні Народного Секретаріату Радянської України було створено Надзвичайний комітет оборони, який очолили Юрко Коцюбинський (син класика української літератури), Микола Скрипник та Віталій Примаков (надзвичайний комісар оборони Києва). У Києві було оголошено військовий стан. Але «комітет» не контролював ситуацію в місті, де гостро відчувався вакуум влади, а накази більшовиків майже ніким не виконувалися. Командир 1-ї Червоної армії Єгоров відмовився підкорятися командуючому військами Коцюбинському (вважаючи своїм командуючим М. Муравйова). За наказом Коцюбинського було заарештовано армійський комітет армії Єгорова, а Муравйов почав заарештовувати прихильників Коцюбинського у своїх військах.

Населення міста бойкотувало ці накази, зброю не здавало, не записувалося до революційної армії оборони, а очікувало швидкої зміни влади.

Солдати-фронтовики з колишніх збільшовичених армій розійшлися з Києва по своїх рідних оселях, на обороні Києва залишилося всього 2,5 тисячі відчайдухів. На оборонні позиції на захід од Києва вийшло тільки 1500 червоних бійців. Бойові загони йшли на фронт лише в тому випадку, якщо вони здебільшого складалися з ідейних членів революційних партій.

З 25 лютого Київ охопили паніка та розгубленість. На засіданні Народного Секретаріату Коцюбинський заявив, що втримати Київ неможливо.

«У ці три тижні радянської влади селяни припинили підвезення харчів у Київ, і ціни на них підвищилися. По ночах було неспокійно. Зграї грабіжників зустрічали на вулицях перехожих і нападали на хати і квартири. Обивателі формували загони самооборони. Зброю діставали у розгромлених складах на Печерську. В окремих будинках точилися справжні бої із грабіжниками. Вперше у під'їздах будинків і у дворах організували нічні чергування мешканців. Чергові зобов'язані були стріляти по грабіжниках (тоді ще не важко було купити зброю у солдатів) і викликати допомогу... Радянські війська реквізували всі вози та підводи у Києві і, навантаживши їх домашнім крамом — подушками, перинами, стільцями, самоварами та ін., — спішно втікали з Києва. В останній день перед відходом радянських військ народний комісар внутрішніх справ України Євгенія Бош, виступаючи на мітингу біля будинку Купецьких зборів, запевняла присутніх, що Київ не буде зданий. Через дві години вона та інші радянські сановники промчали на автомобілях уздовж Олександрівської вулиці, прямуючи в Дарницю», — свідчив сучасник тих подій.

27 лютого радянський Народний Секретаріат перебрався до Київського вокзалу і розмістився у вагонах на станції, боячись раптового падіння міста. Завчасно зникли з Києва всі управлінські структури...

27-й німецький корпус (2-а, 89-а, 92-а, 93-я, 95-а, 98-а ландверні дивізії), рухаючись залізницею від Ковеля, наблизвся до Києва. В той же час гайдамаки Петлюри прорвали оборону червоних на річці Ірпінь. Шлях на Київ був відкритий... Штаб оборони радянського Києва у ніч на 30 лютого 1918 року втік із міста, передавши владу мі-

ській Думі та охорону — грузинській дружині. 1 березня 1918 року передові загони гайдамаків Петлюри увійшли у спустілу столицю, а наступного дня, коли до Києва вступали німецькі війська, Петлюра влаштував парад українських військ на Софійській площі Києва, по якій маршем пройшли гайдамаки, галичани-січовики, запорожці...

* * *

Вже 1 березня Скоропадський вийшов із підпілля, приїхав у центр Києва до готелю «Кане», одягнувся в генеральську форму... але Павло Скоропадський був обережним і вже наступного дня: «...з огляду на прихід німців, я вирішив убраться в цивільний одяг».

Справа в тому, що німці та уряд Голубовича побоювалися виступу колишніх офіцерів, яких у місті лишилося ще до 10 тисяч, вважаючи, що такий виступ буде насамперед спрямований проти німецької присутності в Україні та проти Ради. Негайно було проведено роззброєння Києва і вийшов наказ Генерального Секретаріату — протягом чотирьох днів, під загрозою виселення з України, зареєструватись усім офіцерам. Влада пішла на виселення з України всіх підданих країн Антанти як потенційних шпигунів.

У перших числах березня 1918-го Скоропадський знову зголосився служити в українській армії, але вже через тиждень знову подав у відставку. Незабаром безробітний генерал переселився до шикарного київського «Гранд-отелю», а з нього — до «Петербурзького готелю».

«У цей час я жив у тісному гурті офіцерів, що були найближчими моїми помічниками при організації 1-го корпусу і Вільного козацтва... — писав Скоропадський. — У штабі корпусу був у мене капітан Богданович; він тепер теж мешкав з нами у тому самому готелі... У «Петербурзькому готелі» було дуже погано. Я послав Богдановича до генерала Цитовича умовити перевести нас у краще помешкання... унаслідок заходів Богдановича ми одержали чудове маленьке помешкання на Хрещатику. З переїздом туди ми могли працювати більш вільно».

Скоропадський згадує, що вже з перших чисел березня 1918-го він відновив свою діяльність щодо згуртування за-

колотників для боротьби проти соціалістів із «Центральної Зради». «Необхідно створити народну партію (бо кожен українець мусить бути народником), але не соціалістичну», — писав Павло Петрович. Він вважав, що така партія мала б повернутися до буржуазних цінностей, знайти компроміс у соціальних питаннях і повернути права приватної власності, притягувати до участі в управлінні державою спеціалістів, а не тільки соціалістів, проводити українську національну ідею без крайнього шовінізму... уникаючи всяких ексцесів шовінізму.

З перших кроків формування таємної «антирадівської» організації прихильники Скоропадського бачили в ньому майбутнього гетьмана — військового диктатора України, але сам він у «Споминах» намагається знову ввести читачів в оману: «Навіть у першій половині березня 18-го року я ще не мріяв про відновлення гетьманства, як не думав і про те, щоби взяти владу в свої руки... Я нудьгував через те, що нічого не робив, обурювався неробством інших. Бачив навкруги повну розгубленість або якийсь зовсім безпідставний оптимізм: усе, мовляв, німці прийшли, вони налагодять порядок, і все буде добре. Обурювався тим, що Україна все більше й більше наближалася до становища колонії, і то, головним чином, через невміння самого її населення собі самому дати раду... Я гадав, що організація розвіється, зміцниться, що голос її буде чути у всьому краї, а потім поволі ідея відновлення гетьманства завоює загальне визнання і втілиться в життя... Ніякого перевороту в той час я не хотів і не готував».

У пошуках політичних союзників Скоропадський почав консультуватись із самостійником Миколою Міхновським, який репрезентував дрібну Українську демократично-хліборобську партію, що «...мала успіх на Полтавщині, була нечисленна, але сильна своєю організованістю». Павло Петрович твердив: «...на мене Міхновський робив гарне враження», симпатії колишнього генерала виникли тому, що Міхновський був запеклим ворогом лідерів Центральної Ради. Скоропадський мав надію об'єднати під своїм керівництвом «хліборобську» партію, «Союз земельних собственников», офіцерські та буржуазні кола. Він вважав, що вказані угруповання єдині у своєму прагненні скасу-

вати закон Центральної Ради про соціалізацію землі. В той же час Скоропадський підкреслював, що цю партію «особливо ненавидів “Союз землевладельцев”».

Зі своїм партійним проектом Скоропадський звернувся до правого аристократичного «Союзу земельних собственников», в якому купчилися його старі друзі: батько та син графи Кочубеї, граф Мусін-Пушкін та інші. Павло Петрович зрозумів, що у «Союзі» вкрай вороже ставляться до самої ідеї української незалежності та до найпоміркованіших проектів аграрної реформи. У той же час до планів Скоропадського швидко пристали окремі великі поміщики: Котов-Коношенко, Гіжицький, Подгорський, граф Грохольський...

Незабаром Скоропадський уже презентував свою нову організацію «Українська громада» у помешканні Миколи Миколайовича Сахна-Устимовича. Про Устимовича Скоропадський сказав так: «Це був чудовий тип старого українця, що дійсно любив Україну, не за якісь вигоди, а як добрий син любить свою матір. В ідеалізмі та благородстві цієї людини я мав нагоду щоразу переконуватися».

Вже на першому зібранні «Української громади», після оприлюднення її програми, частина її потенційних членів — «членів правих російських партій» — відмовилася від участі в організації. У подальших засіданнях «Громади» брали участь як «свідомі українці» Шемет, Парчевський, Полтавець, так і ліберальні прихильники «єдиної Росії» — Гіжицький, Коношенко...

«Тим часом, — згадував Павло Петрович, — програма організації була надрукована, стали записуватися нові члени, відбувалися часті періодичні засідання. Зазвичай збиралися у доктора Любинського на Володимирській вулиці, бо він був одним із найдіяльніших членів організації».

За свідченням Павла Петровича, «громада... збільшувалася швидко, але всі ці люди були до політичної організації не здатні, а по справах партійних і зовсім недолугі. Власне справою організації «Громади» спочатку займалися мало, а потім і зовсім кинули нею займатися, бо всі зосередили всю свою увагу та енергію на одній конкретній, черговій цілі: позбутися соціалізуючого всіх і все та анархізуючого країну уряду Центральної Ради». Інакше кажучи,

з політичної організації «Громада» перетворилася на кубло заколотників, уже без чіткої політичної програми.

Скоропадський писав: «...моїх прихильників турбувало скликання Радою на 12 травня Українських Установчих зборів». Переворот Скоропадського вже тоді планувалося провести до 12 травня 1918-го, до того, як нові соціалістичні закони та новий-«старий» соціалістичний уряд отримують всенародну підтримку.

Майбутній гетьман запевняв себе та інших у тому, що в своїй політичній діяльності буде дотримуватися принципу «золотої середини», шукати класового та національного компромісів. Скоропадський підкреслював: «Були дві течії, як у соціальних, так і в національних питаннях, обидві крайні, з жодною я не міг погодитись і тримався середини... Я думав, що партія, котру я мав намір створити, повинна була якраз привести до певних компромісів як з правими, так з лівими, у соціальному відношенні та у великоруському і в українському питаннях у змісті націоналістичному...»

* * *

У той же час австро-німецькі війська (34 дивізії кількістю 350 тисяч багнетів і шабель), спільно з українською Запорізькою дивізією, громили більшовиків на всіх фронтах, швидко просуваючись на схід уздовж залізниць. Радянський уряд України спочатку втік із Києва до Полтави, а 10 березня переїхав до Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), але й там не протримався і 30 березня перебрався до Таганрога (тоді Таганрог вважався частиною України). Незначні радянські сили (близько 12 тисяч бійців) не були перешкодою на шляху австро-німецьких військ. Труднощі у вигнанні більшовиків із України насамперед полягали у подоланні великих просторів, а не у збройному опорі червоних частин. Командування 1-ю, 2-ю і 3-ю Червоними арміями, що обороняли підступи до Катеринослава, прийняв на себе командарм Єгоров.

Північна колона німців (27 корпус) рухалася на Бахмач, південна колона (22 корпус) рвалася до Катеринослава (останній був захоплений німцями 2 квітня 1918-го). Запорізька дивізія армії УНР (20 тисяч багнетів і шабель,

5 бронепоїздів, 12 панцерників, 64 гармати, 4 літаки) брала участь у боях за Яготин, Гребінку, Лубни, Полтаву, Харків, Лозову. Для боротьби на сході України та у Донбасі висувався Перший резервний німецький корпус, а до Криму наступала «Окрема» група з п'яти німецьких дивізій. 6 квітня 1918-го німецькі та українські війська виганяють червоних із Харкова, а через день уже виходять до західних кордонів Росії. 21 квітня 1918-го уряд Радянської України виїхав до Москви, вирішивши припинити боротьбу за Україну, а ЦВК Радянської України саморозпустився... Приблизно до 29 квітня 1918-го вся територія України була звільнена від більшовицьких військ.

У березні 1918-го повернулася до Києва Центральна Рада, підтримуючи свій режим за допомогою австро-німецької армії, відновила «соціалістичну політику». У перші дні по поверненні був затверджений соціалістичний закон про грошові реквізиції у заможних класів міст України. Найбільшу реквізицію наклали на «звільнені» міста: Харків — 50 мільйонів руб. і Одесу — 40 мільйонів руб., Київ мав зібрати 35 мільйонів руб.

Із поверненням Центральної Ради з мовним лібералізмом 1917 року було покінчено. Влада наказала всі вівіски, афіші, бланки, офіційні документи створювати тільки українською мовою. Для Києва, у якому 50% мешканців узагалі не знали української мови, це було значним випробуванням. Чиновники та офіцери скупили всі запаси українських словників, а службовці перекручували українську мову згідно зі своїми потребами. Скоропадський обурювався, але одночасно із цим прискорив своє самонавчання «рідній мові», намагаючись уже розмовляти українською.

З кожним днем Центральна Рада втрачала популярність, і головне, можливість активно впливати на події, що відбувалися в країні. Українська провінційна адміністрація ще у січні 1918-го була розігнана більшовиками, а нова не встигла сформуватися. Провінція втратила зв'язок із Києвом і повністю підпадала під владу австро-німецького військового командування. Влада перетікала до рук німецьких і австрійських військових комендантів, а Центральна Рада опинилася в ролі демократичної ширми для режиму оку-

пації. Командування іноземних армій вимагало від уряду України відновлення приватної власності на землю, підтримувало місцевих поміщиків у їхньому бажанні повернути собі землю в Україні.

Австрійці та німці поділили землі України на зони окупації. Австро-Угорщина контролювала Подільську, Херсонську, Катеринославську губернії та південь Волинської губернії, Німеччина — всі інші губернії УНР, Крим, Миколаїв, Таганрог і Ростов, вугільно-рудний район Донбасу опинивсь у «загальному користуванні» німецького та австро-угорського командування.

17 березня 1918-го Мала Рада ратифікувала мирний договір із Німеччиною, не відчуваючи того, що сама підписала собі смертний вирок. Військовий договір із Австро-Угорщиною не було схвалено ні Центральною Радою, ні Радою міністрів УНР, а міністри-есери виправдовувалися тим, що австро-угорські війська не були запрошені в Україну. Але в Україну вступили австрійські, польські та угорські частини австрійської армії, що запам'ятались українським селянам насильствами, самосудами, реквізиціями.

Німці вимагали від уряду України прискороного постачання продовольчих товарів як компенсації за військову допомогу. Але Україна могла надати тільки відсотків 30 від необхідного. Міністри УНР виправдовувалися, заявляючи, що раніше не було затверджено конкретної цифри постачання, а Україна може забезпечити тільки 60 млн пудів хліба, з авансом і твердою оплатою. Німці та австрійці, вважаючи, що постачання буде зірвано, перейшли до практики реквізиції продовольства, видаючи селянам замість грошей квитанції за захоплені продукти.

Із Центральною Радою в німецького та австрійського командування з перших днів «співробітництва» так і не склалося ділових відносин. Німці вимагали негайного скасування соціалістичного земельного закону і повернення до принципу непорушності приватної власності. Центральна Рада «зробила свою справу» і, на думку німців, уже «могла піти», передавши владу «діловому кабінету».

18 березня, вже через день після ратифікації Центральною Радою мирного договору, було видано директиву, за якою німецькі військові командири могли видавати будь-

які накази щодо охорони спокою у краї та стосовно забезпечення безпеки своїх військових.

У той же час, із середини березня 1918-го, у Раду міністрів УНР, у Центральну Раду починають надходити численні скарги на дії австро-угорських та німецьких військових в Україні, насамперед про самочинні страти мирних мешканців України, які розпочали військово-польові суди німецьких і австро-угорських військ.

Протести Центральної Ради проти незаконних дій іноземних військ привели до видання циркуляра Міністерством внутрішніх справ УНР, у якому вказувалося, що військово-польові суди німців і австро-угорців не мають ніякої сили над громадянами УНР, і громадяни України закликалися не допомагати воєнно-польовим судам та не виконувати вказівок військово-польових судів. Центральна Рада ухвалила, що будь-яке втручання військового командування у внутрішні справи України є неприпустимим, передала ноту протесту до Німеччини... Повідомлення з місць твердили про системний конфлікт представників німецької й австро-угорської армій із представниками соціалістичного уряду. Все частіше заможні верстви населення за власною ініціативою зверталися до німців із проханням захистити їх від дій соціалістів.

Професор Володимир Вернадський, що перебував тоді в Україні, у своєму щоденнику занотує: «Рада справляє гнітюче враження розгардіяшу, безграмотності, слабкості, вузькості. Вона абсолютно не має авторитету серед її службовців і серед населення. Німці ставляться до неї з неприхованим презирством».

Німецькі генерали розглядали кабінет Голубовича як «клуб політичних авантюристів», знаючи, що він не має ніякої підтримки у фінансово-промислових колах України та у населення. У своєму повідомленні у Відень граф Форгач писав, що він ретельно шукає серед керівництва України людей просто розумних, але не знаходить їх. «Всі вони, — твердить Форгач, — ...перебувають у сп'янінні своїми соціалістичними фантазіями, а тому вважати їх людьми тверезого розуму та здорової пам'яті, з якими б було можна розмовляти по важливих справах, не доводиться. Населення ставиться до них навіть не вороже, а пре-

зирливо». Німецький агент доносив своїм урядовцям: «...ніякої Української Республіки в дійсності немає, що це один фантом, що існує купка молодих політиків, досить радикального напрямку, якій вдалося якимось чином опинитись у ролі уряду». Микита Шаповал писав: «Апатія, безвільність, розкладання, реакція — такі головні риси тодішнього настрою як влади, так і суспільства... Не перемінити владу тоді було неможливо. Це було вимогою часу. Усі хотіли зміни влади, хоча ніхто не знав, на яку владу її міняти». Федераліст Дмитро Дорошенко додавав: «...присутність українського уряду відчувалася тільки в Києві».

Німці зрозуміли, що при наявності уряду Голубовича одержати те продовольство, заради якого вони йшли в Україну, немає ніякої надії. Особистий контакт німців із самовпевненими та малокультурними «діячами» уряду справляв на них тяжке враження. Фельдмаршал фон Ейхгорн — командуючий німецькими військами в Україні — органічно не виносив самовпевненого прем'єра Голубовича. Німецький генерал Гренер усе більше приставав до думки свого австрійського колеги, посол Австро-Угорщини граф Форґач вважав необхідним відмовитися від думки про яке-небудь співробітництво з групою соціалістів, що виступили від імені України. Німці бачили, що уряд, «перебуваючи у повній ізоляції», не має грошей і не може розплатитися навіть зі своїми чиновниками. У той же час сам прем'єр Голубович провокував німців, заявляючи, що «...давно настав час послати цю Раду (*Центральну Раду*. — В. С.) до чорта».

На початку квітня 1918 року німці провели декілька таємних консультацій з Голубовичем і Грушевським, переконуючи їх у тім, що вони мусили б бути більш поступливими, бо їхня влада тримається тільки на багнетах німецьких солдатів. Але українські лідери не мали бажання перетворюватися в повних маріонеток іноземних генералів.

Німеччина та Австро-Угорщина прагнули вистояти у світовій війні з «допомогою» українського хліба й сала. Тому 6 квітня 1918-го командуючий німецькою армією фельдмаршал фон Ейхгорн, ігноруючи український уряд,

видав наказ про прискорений засів ланів в Україні, про контроль над врожаєм, про встановлення твердих цін на продовольство. Наказ був зухвалим втручанням в економічну незалежність УНР і сильно обмежував діяльність «земельних комітетів».

У той же час наказ не відновлював поміщиків у їхніх правах, як це, перекручуючи факти, стверджували соціалісти. Він тільки вводив правила для більш раціонального використання землі. Головні пункти цього наказу були такі: врожай належить тому, хто його виростив, за врожай селянин одержував плату за встановленою ціною. Захоплення більшої кількості землі, ніж селянин здатний засіяти, — заборонялося та каралося. Там, де селяни не могли засіяти захопленої землі або де земля була ще не захоплена і збереглися поміщики, останні були зобов'язані організувати посів, а «земельні комітети» повернути реманент і насіння, якщо вони були розграбовані.

Німецькі коменданти на місцях проводили в життя цей наказ, незважаючи на протести «земельних комітетів», з якими вони спілкувалися без усякої шанобливості. Так, наприклад, у Конотопі німецький комендант пригрозив, що висіче весь комітет, якщо той своїми діями буде саботувати посів.

25 квітня фельдмаршал Ейхгорн видав новий наказ, в якому були такі слова: «Безвідповідальні особистості та союзи намагаються тероризувати населення. Проти всякого закону і права вони проводять арешти, щоб залякати тих, хто в інтересах рідного краю та новоствореної держави готові працювати разом із Німеччиною. Де перебувають німецькі війська, там я не допущу ніяких незаконних дій. Тому я наказую вжити особливих заходів для охорони міста Києва та негайно віддавати під суд усіх тих, хто робить протизаконні дії. Я наказую: всі провини проти громадського порядку, всі карні злочини проти німецьких і союзних військ, як і проти всіх осіб, які до них належать, підлягають винятково надзвичайному німецькому військовому суду. Усяке порушення суспільного спокою, особливо вуличні збіговиська — забороняються. Забороняється також усяка спроба порушити спокій або суспільну безпеку усною агітацією, у пресі або будь-яким іншим спосо-

бом. Газети, винні у таких вчинках, будуть негайно закриті. Українські судові установи продовжують свою діяльність, оскільки карні провини не підлягають покаранню за статтею 1-ю».

Міністр земельних справ заявив, що в таких умовах він не може керувати міністерством, і на знак протесту проти німецького тиску подав у відставку.

У середині квітня 1918-го німці виявляли обман «дружнього» уряду Голубовича — уряд, купуючи у селян цукор за встановленою державною ціною у 30 рублів за пуд, німцям встановив тверду ціну на той же цукор уже по 60 рублів за пуд. Частина збіжжя з того, що було зібрано для німців, приховувалася місцевими чиновниками, постійно затримувалося вивезення до Німеччини вагонів із уже оплаченим німцями збіжжям.

Різкий протест німецького командування викликали таємні спроби уряду УНР приєднати до України Крим і оголосити Чорноморський військовий флот власністю УНР. Четвертий Універсал не включав Крим до складу УНР, а при підписанні Брестського миру делегація УНР сама відмовилася від претензій на Крим і на Чорноморський флот. Але на зборах Центральної Ради 20 квітня 1918-го Чорноморський флот був проголошений флотом УНР, а уряд направив для захоплення півострова Окрему групу Запорізької дивізії під командуванням полковника Болбочана. Ця група прорвала Сиваський фронт червоних і 24 квітня захопила Сімферополь. Це сталося у той момент, коли на місто вже наступали німці, які вважали Крим і флот своїми трофеями. Німці зажадали негайного і повного виведення групи Болбочана із Криму... Тільки після загрози рішучих військових дій з боку німців 27 квітня група Болбочана була виведена із Криму, а військовий міністр УНР заговорив про «непорозуміння».

Німцям так само стало відомо, що окремі представники Центральної Ради розраховували вирішити «німецьке питання» шляхом організації в Україні загального селянського повстання та повстання Польського корпусу (що був розташований біля Черкас) проти німців. На думку організаторів повстання, це змусило б німецьке командування вивести війська з України. Відкрита агітація проти

німецького командування, навіть з трибуни Центральної Ради, дратувала союзників-окупантів. Наприкінці квітня 1918-го у Центральній Раді вже лунали вимоги «рішучого бою планам німецьких генералів» і «негайної відставки Ейхгорна». Серед командування німецької армії в Україні поширювалася думка вже не про новий уряд республіки, а про необхідність німецького військового генерал-губернатора українських губерній, про встановлення відкритого окупаційного режиму.

Німецьке командування вирішило відсторонити від влади в Україні кабінет Голубовича, про що консультувалося з Берліном. Залишалось дочекатися дозволу на переворот із Центру, розробити план перевороту та знайти гідного претендента на владу.

Німці у своїх планах орієнтувалися на групу царських генералів та офіцерів: Скоропадського, Сливинського, Рогозу. Їм здавалося, що саме військова диктатура здатна вчасно задовольнити їхні вимоги... На початку квітня 1918-го німці та австрійці почали консультації з претендентами на диктаторські повноваження в Україні.

Спочатку німці звернулися до цивільної людини — дворянина та мільйонера Євгена Чикаленка (1861—1929), що був поміркованим федералістом і мав великий авторитет в українських колах, як буржуазно-ліберальних, так і соціалістичних. З 1883 року, ще студентом, Чикаленко приєднався до українського руху, який згодом став фінансувати. Він був лідером кількох поміркованих українських партій та Товариства українських поступовців. Але старий масон Чикаленко відмовився виступати проти Центральної Ради та ставати маріонеткою в руках німців. Згодом він відмовився і від пропонованої посади міністра земельних справ в уряді Лизогуба—Скоропадського.

Є непевні свідчення про те, що німецькі агенти звертались і до Миколи Міхновського з пропозицією очолити заколот проти Центральної Ради та встановити диктатуру. Але і Міхновський відмовився від співпраці з німцями, вважаючи кабальними умови окупантів.

Німецьким командуванням на майбутнього диктатора розглядалася й особа генерала від інфантерії Олександра Францовича Рогози (1858—1919), що у 1917 році був ко-

мандуючим Четвертою російською армією на Румунському фронті. Рогоза походив із давнього роду українських шляхтичів та церковних діячів Рогоз, відомих з XV століття. Великий землевласник, що закінчив Академію Генерального штабу, Олександр Рогоза уславився бойовими подвигами ще в боях на Шипці під час Російсько-турецької війни 1877—1878 років, а 1904 року він став генерал-майором, згодом комдивом. Під час Першої світової війни Рогоза пройшов шлях від командира дивізії до командувача армії. Але бойовий генерал був «людиною XIX століття» похилого віку і мав майже 70 років.

Полковник Олександр Володимирович Сливинський (1886—1956) — полтавський поміщик і генштабіст у роки Першої світової у якості штабіста корпусу та штаб-офіцера у головкома Румунським фронтом — дослужився тільки до підполковника (шефа штабу), але під час революції зробив стрімку кар'єру як один з організаторів українізації військових частин на Румунському фронті. Як делегат Всеукраїнських військових з'їздів він увійшов до складу Генерального військового комітету. У листопаді 1917-го він став заступником, а в березні 1918-го — начальником Генерального штабу військ УНР і полковником. Але Сливинський не мав значного авторитету в армії та в «правих колах» суспільства.

Пізніше Скоропадський напише про нього так: «Цей полковник чомусь викликав загальну недовіру та озлоблення серед прошарку власників. Неодноразово до мене приходили та попереджали, що Сливинський — найнебезпечніша особа, що це людина, яка прагне сама зробитися гетьманом, що він навмисно гальмує створення армії, що він перебуває у зв'язку з усіма елементами, що готують повстання і т. д. Праві дійшли до того, що Бусло — начальник особливого відділу при штабі гетьмана — подав мені рапорт, у якому повідомляв, що Сливинський ледве чи не затятий більшовик, що він замірявся на вбивство генерала Щербачова, головнокомандуючого Румунським фронтом, і багато чого у такому дусі. Останній рапорт, звичайно, мені здався суцільною дурницею, тим більше, що я знав, що, навпаки, перебуваючи на Румунському фронті, Сливинський спромігся заарештувати якогось зна-

ного більшовика, здається, Рошалья, якщо не помиляюся... У цей самий час до мене з'явився мій начальник штабу і описав мені Сливинського зовсім не в тім світлі, як його мені змалювали раніше. Я став до нього придивлятися, і поступово в мене склалося переконання, що це надзвичайно честолобна, але одночасно з цим розумна та роботяща людина, що на українське питання він дивиться так само, як і я, а крім того, людина дуже працездатна... Він був молодий, звичайно, багато хто з його ж товаришів йому заздрили; але краще, по-моєму, мати молодого помічника, ніж старого рутинера».

Частина австрійських військових та українських національних кіл пропонували іншу кандидатуру на гетьмана або навіть українського монарха — Василя Вишиваного — Вільгельма фон Габсбурга (1896—1945) — архієпископа австрійського, родича імператорів Австро-Угорщини, католика. Батько Вільгельма-Василя — архієпископ і адмірал морського флоту Австро-Угорської імперії, а мати — княгиня Тосканська. Батько Вільгельма посварився зі своїми вінценосними родичами, зрікся командування флотом й оселився у своєму палаці в Галичині, де малий Вільгельм уперше зіткнувся з українським світом. 1913 року Вільгельм вступає до Військової академії у Вінер-Нойштадті, яку він скінчив 1915 року. Молодий лейтенант воював проти російських військ на фронті в уланських кавалерійських частинах 18 бригади 3-ї австрійської армії. Фронт проходив по українських землях, і Вільгельм Габсбург вивчив українську мову, почав читати українською і навіть складати українською вірші. 1917 року він перейшов до частин Українських Січових стрільців (УСС) — української добровільної військової формації у складі австро-угорського війська, яка повстала у Галичині. У цей час Вільгельм, взявши українське псевдо — Василь Вишиваний, почав мріяти про корону або гетьманську булаву України.

У лютому 1918-го разом з частинами УСС полковник Вільгельм Габсбург розпочав похід в Україну, а з 1 квітня 1918 року він прийняв команду над Українськими Січовими стрільцями. Він командував наступом УСС на Херсон, а після взяття Херсона повів свої частини до Нікополя та Олександрівська. Вільгельм-Василь керував Південною

групою австрійського війська і мав під своїм началом, крім УСС (2 тисячі багнетів), ще 3-й Тернопільський батальйон 115 полку, дві сотні батальйону 203 полку, дві батареї, одну роту мадярських стрільців і одну роту піонірів (усі, крім мадярської роти, українські частини з Галичини).

Згодом Скоропадський напише: «...існувала агітація проти мене... Ця пропаганда, джерелом якої були уніати та віденський двір, виставляла у гетьмани кандидатуру ерцгерцога Вільгельма, парубка, ґрунтовно підготовленого до своєї ролі, тому що він вивчив українську мову, ходив в українській сорочці та своїм поведженням заохочував на свій бік українців шовіністичного забарвлення».

Вже з середини березня 1918-го Скоропадський почав шукати контактів з німецьким командуванням в Україні і спочатку звернувся до полковника Фрайгера фон Штольценберга. «Прийняв мене полковник дуже ласкаво...» — запише Павло Петрович. На початок квітня 1918-го у Скоропадського з'явився новий знайомий — австрійський майор та військовий аташе Флейшман. Він скоріше за все слідкував за підозрілим відставним генералом, хоча й «...робив вигляд, ніби дуже цікавиться нашою козацькою організацією».

Німці зробили ставку на Павла Скоропадського, і однією з причин такого вибору були гетьманські предки Павла Петровича. Його родовід міг бути використаний для легітимації гетьманського режиму. Німці вважали, що Скоропадський як людина військова, генерал та землевласник, а не політик, беззастережно буде виконувати будь-які німецькі накази і зможе навести лад в «українському королівстві».

13 квітня 1918 року в телеграмі німецького імператора Вільгельма Другого до фельдмаршала Ейхгорна з'являється згадка про відставного генерала: «Передайте генералу Скоропадському, що я згодний на обрання гетьмана, якщо гетьман дасть зобов'язання неухильно виконувати наші поради». Розвідувальна організація білогвардійців Василя Шульгіна «Абетка» незабаром уже доповідала генералу Денікіну про телеграму німецького імператора та про згоду німецького керівництва «на владу гетьмана» в Україні.

У той час Скоропадський зустрівся з польським аристократом князем Карлом Радзивіллою, який запевнив Пав-

ла Петровича: «Ви будете відігравати велику роль в Україні». Скоропадський свідчить, що вже «...через 1—2 дні до мене приїхав офіцер у російській уніформі, виявився службовцем у якомусь відділі «Оберкоманди» і повідомив, що начальник розвідувального відділу Оберкоманди майор Гассе прохає дозволу приїхати до мене з дуже важливої справи. Того ж дня увечері я бачився з Гассе. Він виявив до мене надзвичайну прихильність. Розмова йшла головним чином про нашу організацію. Я висловив свій погляд на політичні відносини і на політичні угруповання в Україні. Пам'ятаю, що він чомусь дуже уважно розпитував про імператора і про попередню мою військову службу».

Можливо, під час переговорів із Гассе Скоропадський одержав згоду на підготовку військового перевороту від німецького командування в Україні. Гассе запевнив Скоропадського у тому, що німецькі частини у разі активного виступу «правих» заколотників будуть поводитися «нейтрально». Павло Петрович писав: «Після побачення з Гассе... я цілу ніч не спав, обдумуючи все це, а на ранок я вже був готовий приступити до діла рішуче і негайно».

Квітневий переворот

(12—29 квітня 1918 р.)

У середині квітня 1918 року Скоропадський увійшов у вирішальну фазу підготовки військового перевороту — «Зараз же я покликав до себе полковника Сахна-Устимовича і полковника Каракуца і доручив їм негайно набирати офіцерів, поки що не роз'яснюючи офіцерам конкретної цілі наших заходів, бо необхідно було зберегти наш план у повній таємниці, аби уникнути арештів і провалу цілої справи. Гіжицькому також було доручено вербувати офіцерів і зібрати відомості про всіх тодішніх видатних громадських діячів. Парчевський взявся переговорити зі школою прапорщиків. Вишневський, що енергійно працював у Союзі землевласників, взявся за необхідну підготовку до з'їзду хліборобів, який мав бути скликаний 29-го квітня».

Відставний генерал мріяв здійснити державний переворот, приблизно такий, який намагався зробити у все-російському масштабі Лавр Корнілов. Уроки та висновки з невдач Корнілова він зробив. На думку Скоропадського, Україні потрібна була бюрократично-військова диктатура, що необхідна для «заспокоєння країни» та відновлення приватної власності.

Скоропадський утаємничує читачів своїх «Споминів» у технологію заклоту: «...13-го та 15-го я знову бачився з німцями. Ці рази розмовляв з майорами: Гассе (начальником розвідувального відділу німецького командування в Україні) і Ярошем. Я їм одверто накреслив свій план, причому зазначив, що не зажадаю від них ніякої допомоги, тільки нейтралітету; коли ж вони настільки співчують моєму планові, що хочуть допомагати і своїми силами, то

я був би дуже вдячний, коли б ця допомога обмежилась тільки тим, щоби зробити непотрібним даремне пролиття крові, на випадок коли б галицькі Січові стрільці, що охороняли тоді Центральну Раду і були єдиною певною військовою силою, яку мав у розпорядженні уряд, захотіли цей уряд обороняти. Німці нічого певного мені не сказали, хоч досить одверто виявляли своє співчуття». Готуючи свій виступ, Павло Петрович мав координувати свої дії з військовим аташе капітаном Альвенслебеном, якого німецьке командування відрядило до штабу змовників для організації заколоту Скоропадського.

«Після 10-го квітня (скоріше — після 14 квітня, бо Скоропадський постійно плутається у датах. — В. С.) події вже розгорталися самі собою, чіпляючись одна за одну. Йшла енергійна підготовка до з'їзду хліборобів. Працювали паралельно дві хліборобські організації: більш права і сильніша — «Областной Союз земельных собственников», що був зорганізований задовго до революції, і більш радикальна, як у земельному, так і в національному питанні, але молодша та слабша «Українська хліборобсько-демократична партія», — писав Скоропадський.

Переворот підштовхувала ненадійна для окупантів ситуація у Києві... у місті ще перебувало багато колишніх офіцерів російських військ, дві тисячі чеських солдатів і офіцерів, антинімецькі масонські ложі, «антигерманськи» налаштована міська Дума, агенти Франції й Англії, терористи-есери, усілякі анархісти, максималісти... Таке становище насторожувало німців — у Києві міг статися антинімецький переворот на гроші Антанти...

На 12 травня 1918 року Центральна Рада запланувала відкриття Українських Установчих зборів, що мали вирішити головні питання країни, у тому числі і питання про термін перебування іноземних військ в Україні. Не виключалося, що депутати Українських Установчих зборів почали б вимагати виведення іноземних військ із країни або того гірше — під час Установчих зборів міг статись антантівський переворот...

Початкові результати виборів в Українські Установчі збори здивували німецьке командування: українські есери домоглися 115 місць, більшовики — 34, єврейські пар-

тії — 10, польські — 5, по одному місцю — кадети, російські ліві есери, хлібороби, українські соціал-демократи. «Лівий» склад Установчих зборів обіцяв нові радикальні соціалістичні рішення.

* * *

23 квітня 1918-го на таємну нараду «з українського питання» зібралися: начальник штабу німецької експедиційної групи армій «Київ» в Україні генерал-лейтенант Гренер, послы Німеччини барон Мумм фон Шварценштайн і Австро-Угорщини граф Форгач, військові аташе цих країн Штольценберг (Німеччина) та Флейшман (Австро-Угорщина). Переговорники були вкрай незадоволені обсягом господарських поставок із України та схилилися до встановлення окупаційної диктатури в Україні. Монархічні Берлін та Відень не поділяли республікансько-демократичних поглядів Центральної Ради. На нараді було вирішено негайно висунути рішучі вимоги до Центральної Ради: відмовитися від розгортання українських військових сил, звільнити «неблагонадійних» міністрів і вищих чиновників, змінити уряд Голубовича, відмовитися від проведення Українських Установчих зборів, дозволити свободу торгівлі продуктами харчування, затвердити німецькі й австрійські військово-польові суди, повернути частину землі поміщикам і розпустити земельні комітети... Але лідери Центральної Ради сприйняли цей ультиматум як згортання революційних здобутків та як brutальне втручання у внутрішні справи України.

Німці мали намір провести мирний соціальний переворот шляхом ультимативних вимог. Дещо вдалося ще раніше виторгувати... Так, Центральна Рада, під тиском німців, погодилася на демобілізацію військових підрозділів Вільного козацтва і видала закон про роззброєння та повну демобілізацію козацтва. На Київщину вирушили комісари Центральної Ради, щоб роззброїти й розпустити козацькі загони та сотні. Але більшість комісарів і місцевих керівників владних установ були таємними прихильниками Вільного козацтва, тож ліквідацію козацтва проводили формально і мляво. У козаків залишили велику кількість зброї, а збережена козацька структура на деякий час просто відмовилася від самореклами.

Увечері 24 квітня 1918-го відбулося доленосне й таке довгоочікуване побачення Скоропадського з генералом Гренером. Разом з Гренером у цій зустрічі брали участь Ярош та Гассе. Скоропадський так напише про генерала Гренера: «На мене цей генерал зробив дуже гарне враження. Спокійний, урівноважений, прямий, без бажання безсовісно експлуатувати наше скрутне становище...»

Згодом Скоропадський буде захоплюватися Гренером: «Особисто в нас встановилися гарні відносини. Я ніколи не бачив у ньому бажання що-небудь урвати, що, на жаль, широко практикувалося його підлеглими, які кожний крок, кожний папір тлумачили на користь Німеччини, а коли це все не виходило, то не гребували вказувати на те, що сила може дати і право. Цього в Гренері зовсім не було. Тому я йому вказував у всіх надзвичайних випадках на те, що так не можна, і він приймав у себе міри до припинення цих неподобств. У питаннях політичному і національному він поділяв мою думку, що створити державу з тими наявними силами українців, які були в нас, зовсім неможливо. Він прекрасно розбирався у всіх підступах австрійців і негайно парирував їхні удари. Взагалі, якби не було Гренера, особливо спочатку, мені було б значно сутужніше. Я бачив, що я маю справу хоча і з начальником штабу армії, що, звичайно, не прийшла сюди заради наших прекрасних очей, але у всякому разі з людиною цілком пристойних, доброзичливих, широких політичних поглядів, безумовно чесним настільки, що не соромився у моїй присутності неодноразово критикувати німецьку політику за її загравання з більшовиками, і коли я йому казав, що це принизливо для такої країни, як Німеччина, що це не доведе і Німеччину до добра, він зовсім відверто висловлювався в тім же дусі, вказуючи, що він неодноразово писав про це до Берліна... Взагалі, вище німецьке командування на Україні у травні місяці 1918 року складалось із блискучих людей. І Ейхгорн, і Гренер — два видатних німецьких воєначальники та розумних політики».

Скоропадський підкреслював, що Гренер радив йому «...якнайкраще обдумати всі... заходи щодо захоплення урядових інституцій».

Гренер попередив Скоропадського, що він може «...розраховувати на їхню допомогу по відновленню порядку та на їхню підтримку тільки після того, як своїми власними засобами я захоплю владу». Гренер лицемірно підкреслював, що німецьке командування не втручається у внутрішні справи України, але співчуває поваленню уряду Центральної Ради. Він вказав, що німці збережуть нейтралітет, але стануть на перешкоді «значних вуличних боїв».

На зустрічі з Гренером Скоропадський виклав свою політичну програму, до якої німецькі представники внесли деякі додатки. Скоропадський зголосився, у разі успішного захоплення влади, виконувати десять пунктів таємної угоди, що були розроблені німцями.

Серед політичних умов були: визнання пактів Брестського миру між УНР та Німеччиною, ліквідація Центральної Ради — парламенту України, відбудова адміністративного, судового апарату та «...очищення його від невідповідних за культурним і моральним рівнем елементів», розпуск комітетів «революційного походження», відмова від скликання Українських Установчих зборів та перенесення нових виборів до державних законодавчих установ на невизначений термін, за згодою з німецьким командуванням «не раніш повного заспокоєння краю». Зі свого боку Гренер пообіцяв, що після утвердження влади Скоропадського Німеччина обмежить компетенцію німецьких військових судів тільки тими злочинами, що були скоєні проти представників німецького війська.

Економічні умови були пов'язані із зобов'язаннями України щодо задоволення потреб німецького війська. Уряд Скоропадського мав відновити право власності та вільну торгівлю харчовими продуктами, зберігаючи економічні пільги для держав німецького блоку та великі панські господарства «у цілях забезпечення експортної здатності хліборобства», розпустити земельні комітети та передавати селянам землі великих маєтків тільки за викуп, повернути Німеччині борги за військову допомогу Україні, забезпечити виконання економічних угод спеціального протоколу про співпрацю між Україною, Німеччиною та Австро-Угорщиною.

Україна мала поставити німецьким союзникам 60 мільйонів пудів зерна, 3 мільйони пудів цукру, майже 3 мільйо-

ни пудів м'яса, 37,5 мільйона пудів залізної руди, сировини та матеріалів. За це союзники обіцяли Україні військову та технічну допомогу.

Щодо майбутнього українського війська, то Скоропадський зобов'язався узгоджувати кількісний склад українських військових формувань і способи їхнього використання з німецьким командуванням.

У той же час Скоропадський відхилив «...і власноручно повикреслював із... тексту» пункти про встановлення права монопольного користування вільною торгівлею харчовими продуктами, якого вимагали для себе Німеччина та Австро-Угорщина, зобов'язання підтвердити виконання новим урядом уже вироблених із Центральною Радою умов із фінансових і валютних питань... Скоропадський не згодився на кілька років віддати Німеччині та Австро-Угорщині «залишок харчового продукту та сировини», при збереженні виключних митних пільг для цих держав.

Павло Петрович згадував: «Офіцерства та цивільних людей, співчуваючих і рішучих, у той час біля мене зібралось вже досить... Я мешкав разом із кількома своїми офіцерами. З ранку до вечора до мене приходили всякі люди: офіцери, члени партій, різні журналісти, члени Союзу землевласників... У цілях конспірації ми були вимушені всю працю будувати на персональній довірі. Все-таки я живу, яким чином ми тоді не звернули на себе увагу уряду...».

Від підготовки замаху Павла Петровича не відволікала його родина. Вже майже півроку він не бачив своєї дружини та більше року двох з трьох дітей. Тільки у лютому 1918-го Скоропадський знайшов зв'язок з родиною, що перебувала в Орлі, і почав умовляти свою дружину виїхати звідти до Петрограда.

Але німецький аташе Альвенслебен повідомив Скоропадського, що в урядових колах УНР уже дещо знають про його змову і можуть у будь-який час його заарештувати. За кілька днів до штурму влади, щоб сховати свій штаб від очей контррозвідки, Павло Петрович переїздить із готелю «Пасаж» до будинку свого давнього товариша по полку. Можновладці самі не хотіли бачити потенційних можливостей змовника Скоропадського, вважаючи, що в гене-

рала «тільки сотня офіцерів», а у Центральної Ради в Києві 4 тисячі надійних багнетів. Тільки 28 квітня прем'єр Голубович видає наказ про арешт Скоропадського, який так і не був виконаний.

Готуючи зміну влади у країні, Скоропадський намагався залучити до своїх прихильників знаних людей з різних таборів — з кола «правих росіян», з поміркованих українських патріотів і самостійників, з усіх невдоволених владою.

Павло Петрович бідкався: «Мене турбувала відсутність біля мене досвідчених людей, здібних зайняти міністерські посади. Намічений на посаду голови Ради міністрів Микола Миколайович Устимович був відданий нашій справі і був мені особисто симпатичною людиною, але я бачив, що для цієї ролі він не підходив. Підходящої людини я у Києві не бачив. Вирішив узяти Устимовича на короткий час з тим, щоби знайти іншого, коли можна буде вже легально працювати і вибирати людей не з вузького кола конспіративної організації. Крім того, далеко не всі портфелі були розподілені навіть тимчасово. Не мав я ще начальника для свого штабу, ні військового міністра, ні міністра земельних справ... Особливо ж важко було підшукати міністра земельних справ, бо всі пропоновані кандидати або не підходили зовсім для наміченої мною аграрної політики, або ж ті, що за своїми поглядами здавалися мені підходящими, не бажали ризикувати, хотіли вичекати... Події йшли дуже швидким ходом, за кілька днів я мав обійняти владу, а людей для ведення головніших урядових справ я ще не мав».

Скоропадський додавав: «...шукаючи людей, вирішив звернутись до Петра Яковича Дорошенка (Петро Дорошенко — дослідник української старовини, директор Української гімназії у Чернігові, поміркований український діяч з 70-х років ХІХ століття), який постійно жив у Чернігові». Але підстаркуватий Дорошенко теж відмовився від посад, хоча й побажав Скоропадському успіху.

Скоропадський намагався долучити до співпраці Федеративно-демократичну партію на чолі з Володимиром Павловичем Науменком (старий «громадівець», український поміркований діяч іще з 70-х років ХІХ століття). Федеративно-демократична партія була партією «...помір-

кованого націоналізму, але була вона малолюдна, м'якотіла та неактивна — до помітного впливу, до провідної ролі, особливо в таку добу загострених відносин, нездібна».

Вдачею для Скоропадського було притягнення до своєї «таємної компанії» досвідченого юриста Олександра Олександровича Палтова, що допоміг скласти першу відозву нового гетьмана — «Грамоту» до населення, яка з'явилась у Києві вже в день перевороту. Як професіонал Палтов за півтори години написав цю історичну відозву і завдяки цьому після повалення «соціалістів» був призначений то-варішем (заступником) міністра закордонних справ.

Цікаво, що Палтов не користувався повагою «на київських пагорбах», переказували чутки, що у дореволюційний час він був під судом за «грошові непорозуміння» (корупцію).

До перевороту долучилися впливові діячі: Михайло Воронович — колишній бессарабський губернатор, Микола Любинський, Микола Бутенко, граф Василь Кочубей та інші. «З ранку до вечора там (у помешканні — штабі Скоропадського. — В. С.) повно було військових, різних діячів, що одержували якісь призначення або чекали на нього. Це здебільшого була молодь або люди, які ніякими іншими здібностями не відзначалися, крім одної: моторності. У зламні моменти революції такі люди завжди з'являються першими, поспішаючи захопити посади, яких у нормальних умовах вони ніколи досягнути б не змогли». Знав Павло Петрович, про що писав, — сам був авантюристом і змови формував з авантюристами зразка Полтавця, Палтова, Котова-Коношенка...

Військова організація заколоту Скоропадського виглядала цілком пристойно. До змови долучився генерал-майор Владислав Володимирович Дашкевич-Горбатський, який став начальником штабу заколотників. Офіцер Генерального штабу, лейб-гвардієць, 1917 року командував 24-ю дивізією Першого армійського корпусу Південно-Західного фронту. Цей генерал був надзвичайно амбітним, і тому Скоропадський, «випробувавши» його виконуючим обов'язки військового міністра та начальником Генерального штабу, згодом відправив його на дрібну посаду начальника відділу морської піхоти морського міністерства.

Із утаємничених у змову офіцерів-добровольців заколотники сформували полк у 300 багнетів, у всі українські частини Києва було послано агітаторів. Полковники Глинський, Олександр Сахно-Устимович, підполковник Білецький керували окремими підрозділами, створеними для захоплення владних центрів.

За розробленим планом заколоту, Скоропадського мали обрати гетьманом «всія України» на Хліборобському з'їзді у Києві, а вже потім, враховуючи реакцію офіційних установ республіки, перейти до здійснення військового захоплення влади.

Організацією з'їзду опікувався Михайло Воронович, але повної єдності між делегатами з'їзду не було. Частина депутатів-полтавців із партії хліборобів-демократів іще шукала компромісу з Центральною Радою, у той же час партія хліборобів-власників та «Союз земельних собственников» виступили за негайну ліквідацію Центральної Ради, за відновлення прав приватної власності на землю та бажали «правої» диктатури. Скоропадський завітав на засідання Союзу хліборобів-власників. На цьому засіданні було намічено, що з'їзд буде працювати два дні і що проголошення гетьманської влади відбудеться наприкінці другого дня — 30 квітня.

* * *

План державного перевороту в Україні був уведений у дію. Німці змушені були квапитись, тому що хотіли не допустити скликання в Україні Установчих зборів. Увечері 26 квітня 1918-го саме німці почали державний переворот на користь Скоропадського, роззброївши українську Синьжупанну дивізію. Цю дивізію було сформовано у Німеччині з українських військовополонених і передано Україні на прохання Центральної Ради. У квітні 1918-го дивізія прибула до Києва і являла собою головну залого міста. Але Центральна Рада фактично не протестувала проти роззброєння вже своєї дивізії. Вона боялася наявності в Києві маловідомої та неконтрольованої військової сили. Дивізія ця, прибувши до Києва, потрапила під вплив як «правих елементів», так і більшовицьких агітаторів. У місті Ковелі на Волині німці роззброїли Сірожупанну дивізію. За за-

явою тодішнього військового міністра Жуковського, ці роззброєння були зроблені з його згоди. Військовий міністр тоді твердив, що вся армія мала перейти до «міліційної швейцарської системи» і Центральній Раді регулярні армійські частини не потрібні. Генерал Зелінський — командир Синьожупанної дивізії — згадував: «...Жуковський і Греков матеріальною диверсією намагалися розбити єдність моєї дивізії. Військове міністерство свідомо не давало дивізії ні платні, ні харчування».

Посол Німеччини в Україні барон Мумм сказав міністру Ковалевському (за день до оголошення міністра у розшук), що «Берлін не має намірів співпрацювати з урядом».

28 квітня 1918-го відкрилося чергове засідання Центральної Ради. Від нього багато хто чекав доленосних рішень, аж до вимоги виведення австро-німецьких військ із України. Прем'єр Голубович запевняв членів Центральної Ради, що неприхильне ставлення німецького окупаційного командування в Україні не збігається з доброзичливим ставленням до Центральної Ради з боку офіційного керівництва Німеччини. Цього ж дня Голубовича було заарештовано німцями...

Але через якийсь час після початку засідань до зали, де зібралася Центральна Рада, увірвалися двадцять німецьких солдатів і лейтенант, що брутально скомандував депутатам українського парламенту: «Руки вгору!» По цій команді депутати підняли руки, і деякі з них здали німцям свою особисту зброю. Німецький офіцер заявив, що він з'явився у парламенті, щоб заарештувати кількох «злочинців»: М. Ткаченка (міністра внутрішніх справ УНР), О. Жуковського (військового міністра УНР), М. Любинського (міністра закордонних справ УНР), Ю. Гаєвського (директора департаменту внутрішніх справ УНР) та М. Ковалевського (міністра земельних справ УНР).

Двоє із розшукуваних німцями депутатів — Любинський і Гаєвський — добровільно вийшли до офіцера і дали себе заарештувати. Але всіх депутатів парламенту продовжували принижувати: обшукували і більше години протримали під арештом, обшуку було піддано кімнату, в якій мешкала родина голови Центральної Ради. Незабаром були заарештовані О. Жуковський та дружина міністра

М. Ткаченка. У розшуку опинилися міністри Ткаченко та Ковалевський, начальник київської міліції П. Богацький. Тоді ніхто із присутніх у залі Центральної Ради не здогадувався про причину цих арештів та обшуку.

Справа була у «справі» банкіра Доброго — директора Київського банку зовнішньої торгівлі, члена фінансової комісії Центральної Ради. Цей банкір проводив не тільки «темні» махінації з цукром, але й лобіював німецькі інтереси в Україні, будучи представником УНР на переговорах з німцями. Можливо, Добрий був одним з фінансових організаторів змови проти Центральної Ради. Серед багатих людей України ще з березня 1918-го йшли розмови про необхідність розгону Центральної Ради, а одними з активних змовників були буржуа із союзу «Протофіс» (Промисловість — Торгівля — Фінанси) та поміщики із «Союзу земельних собственников».

За кілька днів до інциденту в Центральній Раді за наказом міністра внутрішніх справ Ткаченка банкір Добрий був таємно заарештований і відвезений у невідомому напрямку. Німці, користуючись законом про військово-польові суди, взялися за справу про зникнення Доброго і за три дні довідалися про організаторів і виконавців цього юридично незаконного арешту. Німці не тільки знайшли Доброго, але й несподівано для себе розкрили таємну організацію «Комітет порятунку України», що ставила за мету провести державний переворот і вигнати окупантів із України. Можливо, за спиною «комітету» маячили агенти Антанти.

Німці вирішили захистити «звичайного українського банкіра», покарати викрадачів, налякати соціалістичних керманічів і одночасно промацати «боездатність» Центральної Ради, її волю до боротьби за своє існування. Німецьке командування під час цього «експерименту» зрозуміло, що Рада не буде активно боротися за свою владу, не стане закликати народ до опору. Наліт німецького військового загону на Центральну Раду став другим кроком до перевороту. Третій і останній крок залишався за Скоропадським.

Гетьман згадував, що 28 квітня 1918-го всі розпорядження було зроблено і йому залишалося тільки чекати:

«Увечері приїхав архієпископ Никодим, заступник убитого більшовиками Митрополита Володимира... Я його раніше зовсім не знав, довго з ним розмовляв і втаємничив у план перевороту... він мене благословив». У той же день сталося «...останнє підготовче засідання, на нього були покликані люди, без яких обійтися не можна було і з котрих більшість, із конспіративних причин, до того моменту у конкретну ціль усіх наших заходів втаємничена не була. Навіть сам Микола Миколайович Устимович не знав, що мова йде про проголошення гетьманства та розпуск Центральної Ради. Він усе ще гадав, що справа йде тільки про новий склад міністерства». Тим часом керівник військового штабу Дашкевич-Горбатський віддавав накази командирам загонів змовників... до перевороту залишалися лічені години.

Коли членів Центральної Ради було відпущено з-під арешту і вигнано із сесійної зали, багато депутатів вважали, що вже відбувся розгін вищої законодавчої влади республіки і стався переворот. Але на подив багатьох свідків інциденту, засідання Центральної Ради було відновлено наступного дня — 29 квітня 1918-го. Брутальність німецького командування викликала протести «радівців» і підхльоснула їх до термінового прийняття першої Конституції УНР. Центральна Рада встигла внести кардинальні зміни до земельного закону — замість повної соціалізації землі Рада визнала на неї приватну власність, — причому до 30 десятин не підлягало відчуженню. Але про це рішення, що мало примирити уряд з німецьким командуванням і власним заможним селянством, уже не довідалися «міцні» хуторяни (тимчасові союзники гетьмана з партій хліборобів-демократів і хліборобів-власників). Німці сприйняли цей крок як спізнiлий...

Для легітимації гетьманського перевороту та для «всенародного» проголошення нового гетьманського державного устрою змовники вирішили використовувати волевиявлення трьох з'їздів, які мали об'єднатися в один конгрес: з'їзду «Союза земельных собственников», з'їзду партії хліборобів-власників, з'їзду партії хліборобів-демократів. «Союз земельных собственников» був заснований іще влітку 1917 року, але його діяльність, що завмерла за влади

Центральної Ради і більшовиків, відродилася тільки з приходом німців.

Спершу організаторам і делегатам з'їздів змовники казали тільки про перемену міністерств та про необхідність замінити окремих політичних діячів в уряді Центральної Ради. Так, Сахна-Устимовича пропонувалося призначити головою Ради міністрів, Бутенка — міністром залізниць, Любинського — міністром здоров'я, а Скоропадського — військовим міністром, або головнокомандуючим армією.

Хліборобський конгрес почався 29 квітня близько одинадцятої ранку в цирку Крутікова «Гіппо-палас» на Миколаївській вулиці, де кілька років тому виступав молодий Володимир Маяковський. Цей конгрес скликали Українська громада, «Союз земельних собственников», Союз хліборобів-власників. На конгрес прибуло близько 6 тисяч повноважних представників од селянства та панства України. Зал на 2500 місць не міг вмістити всіх делегатів, і значна їх частина стояла на вулиці й дізнавалася про хід конгресу від ораторів, які раз у раз вибігали на вулицю, щоб повідомити новини конгресу. Серед президії конгресу були М. Воронович, банкір Бродський, князь Голіцин, князь Кочубей...

Конгрес від імені «Союза земельних собственников» поздоровив І. Дусан, а від імені земського Херсонського кооперативного банку — Л. Райхерт. Обидва «гостуючих» закликали присутніх виступити проти соціалістичних експериментів Центральної Ради, вимагали ліквідувати земельні комітети та покарати винуватих у переділах землі та погромах панських садиб. Полтавський делегат Юрченко першим почав переконувати конгрес у необхідності диктаторської влади та ліквідації Центральної Ради.

У «Споминах» Скоропадського читаємо: «Було намічено, що 29-го квітня я ще не поїду на з'їзд, бо протягом першого дня хотіли з'ясувати, наскільки всі ці люди готові до участі у перевороті. Він міг би відбутись і не так успішно, як на ділі це вийшло. Я залишався у помешканні Б., раз у раз отримуючи точну інформацію через своїх осавулів. Мені доносили, що велика зала київського цирку переповнена до краю...»

У залі постійно лунали промови, у яких практично була одна ідея — «...необхідно передати владу одній особі, яка мусить оборонити принцип власності та відновити правний лад... я вирішив, що нема чого відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні... У мене щораз більше зміцнювалася думка, що коли я не зроблю перевороту тепер, то в мене назавжди залишиться гнітюче усвідомлення того, що я несмілива та слабкодуха людина...» — згадував Скоропадський.

Того ж дня окремо зібрався з'їзд «хліборобів-демократів», але він не приєднався до Хліборобського конгресу, як того очікував Павло Петрович. Багато впливових членів «Союза земельных собственников» зайняло ворожу позицію по відношенню до «хліборобів-демократів». Останні були налаштовані на самостійність України, за що «земельні власники» звинувачували їх як «пособників німців та уніатського митрополита графа Шептицького». Хоча «хлібороби-демократи» на чолі з Сергієм Шеметом теж вимагали відкликання Третього Універсалу та відновлення власності на землю, але вони не були так рішуче налаштовані до зміни республіки на диктатуру, як «конгресівці».

З'їзд «хліборобів-демократів» вважав, що група Скоропадського мусить досягти певного компромісу із партіями Центральної Ради, домогтися розпуску «земельних комітетів» і повернення власникам розграбованого майна, добитися перевиборів земств, визнання недійсними виборів до Українських Установчих зборів. З'їзд пропонував новому уряду спиратися на «національно свідомих» українців, які показали «вірність українській національно-державній ідеї».

Скоропадський підкреслював: «Наша громада між цими двома хліборобськими організаціями зайняла середню позицію, намагаючись усіма силами наблизити одну до одної. Але зробити цього перед з'їздом, на жаль, не вдалося».

Скоропадський поїхав на Хліборобський конгрес на своєму автомобілі з двома осавулами, вирішивши почати переворот не 30-го, а 29 квітня. Масовка була геніально зрежисована. Все було розіграно як по нотах, клакери очікували слушної хвилини, щоб заплескати та заголосити

«Гетьмана!», імітуючи всенародну любов. Це було нескладно, бо «земельні власники» оплатили не тільки приміщення, але й саме обрання, відібрали надійних осіб, дали гроші на приїзд, харчування та помешкання «народних» делегатів. Гетьман і не ховався, вказуючи на те, що «Союз земельных собственников» «...був тоді найбільшою організованою силою з неревольюційного табору, який був необхідним для скликання Всеукраїнського хліборобського з'їзду».

Павло Петрович згадує: «Ми увійшли через бічні двері до коридора... Стоячи у коридорі, я чув, як якийсь промовець казав: «Нам потрібна для порятунку краю сильна влада, нам потрібний диктатор, нам потрібний за старим звичаєм гетьман...» Я увійшов до зали і сів у маленьку бічну ложу. Наступний промовець... назвавши моє прізвище, сказав, що пропонує мене проголосити гетьманом, вся маса людська, що була на зборах, як один, підвелась і голосним лементом почала виявляти своє співчуття. На такий одностайний підйом я не сподівався... настала тиша, я піднявся на якесь вище місце і сказав кілька слів... Я казав, що владу приймаю, що мені дорога Україна, що владу беру для того, щоби допомогти змученому народу».

Павло Скоропадський казав конгресу те, що від нього очікували: «Не для власної користі я беру на себе тягар тимчасової влади. Ви самі знаєте, що скрізь шириться анархія і що тільки тверда влада може навести порядок. На вас, хлібороби, і на заможні кола населення я буду спиратись і молю Бога, щоб Він дав нам сили та твердість урятувати Україну».

Останні слова Скоропадського заглушили овації, а із залу почувся лемент: «Молебень на Софійській площі!» Це кричали люди, підготовлені змовниками, тому що біля Софійського собору вже все було підготовлено до освячення гетьманської влади. Делегати, маніпульовані «народними активістами», що кілька годин кричали про необхідність обрання гетьмана, вирішили всім з'їздом піти на Софійський майдан. Гетьман ішов «на шарапа», підсуваючи делегатам уже готовий сценарій. Цікаво, що конгрес охороняв озброєний загін гетьманців-офіцерів та німецький загін, які, в разі «несподіванок» у голосуванні, могли

розігнати всіх невдоволених обранням гетьмана. Гетьман свідчив: «Усюди були розставлені наші караули».

На площі біля Софійського собору Скоропадського зустрів православне духовництво, а архієпископ Никодим, благословивши гетьмана, провів хресний хід та молебень про «дарування влади над Україною гетьманові Скоропадському».

Якраз у ті вирішальні хвилини Софійським майданом проходив сотник Січових стрільців Федір Чорниць зі своєю кулеметною сотнею. Він міг би легко ліквідувати заколот, але наказу владних структур на рішучі дії в нього не було.

Ще вдень 29 квітня Центральна Рада могла змінити ситуацію в Києві, заарештувавши гетьмана і розігнавши його нечисленні офіцерські загони. Адже на боці Ради у Києві ще залишалось приблизно півтори-дві тисячі багнетів, у той час як у самопроголошеного гетьмана офіцерські дружини нараховували близько 350 людей, а охорона самого гетьмана становила 5 офіцерів.

Але цього не було зроблено через страх прямого втручання німецьких військ. Симпатії до Скоропадського з боку німецького командування паралізували прихильників соціалістичного уряду.

Командир Січових стрільців Євген Коновалець іще за кілька днів до перевороту звернувся до депутатів Центральної Ради та до самого Грушевського з пересторогою щодо можливості військового путчу. Але Грушевський запевняв, що ніякої небезпеки для влади у Києві не існує і не треба драматизувати ситуацію. Грушевський сказав, «...що він сам навідувався до німецького командування та говорив із представником німецького командування полковником Штольценбергом та що він має певні відомості, що Центральній Раді нічого не загрожує». Грушевський у розмові зі своїм заступником професором М. Веселовським, вказавши на потенційну загрозу перевороту, запропонував професору як контрзахід очолити «превентивний переворот». В останній день свого існування Центральна Рада робила вигляд, що не бачить гетьмана, а гетьман повністю ігнорував існування Центральної Ради.

29 квітня Коновалець оголосив військову готовність у своєму війську, але військовоє міністерство заборонило сі-

човикам переходити до рішучих дій по арешту заколотників. У той же час Коновалець дав розпорядження січовикам арештовувати підозрілих офіцерів.

Приблизно о п'ятій годині вечора невеликі офіцерські загони прихильників гетьмана під командуванням Дашкевича-Горбатського, з білими пов'язками на лівій руці та малиною на правій руці, поступово почали захоплювати всі важливі стратегічні об'єкти Києва. На бік змовників перейшла кінна частина УНР на чолі з полковником Миколою Аркасом.

О шостій годині на вулиці почувалася стрілянина. У ході перестрілки на Бібіковському бульварі біля будинку Центральної Ради Січові стрільці вбили трьох офіцерів-заколотників (за іншими свідченнями, двох офіцерів), втративши одного стрільця. Це були поодинокі жертви перевороту. У той же день січовики заарештували до 40 офіцерів, половина з яких виявилися заколотниками.

О сьомій годині вечора кілька гетьманців почали вести вогонь з навколишніх будинків по будівлі Центральної Ради. У свою чергу січовики теж відкрили стрілянину, під час якої було обстріляно німецький патрульний підрозділ та австрійський автомобіль. На той час січовики не збиралися поступатися заколотникам.

Цей інцидент майже не зірвав переворот, і Скоропадський згадає його так: «Альвенслебен переказав мені, що німецьке командування починає якось більш песимістично дивитися на нашу справу і буде вважати справу програною, коли ми не захопимо до ранку головних міністерств і Державного банку. Я дав наказ зібрати все, що можна, і обов'язково захопити ділянку у Липках, військове міністерство, міністерство внутрішніх справ і Державний банк».

Увечері того ж дня командир січовиків Євген Коновалець та один з його соратників Андрій Мельник таємно прийшли до штабу гетьманців на запрошення Скоропадського. Скоропадський розповідає: «Він (Коновалець. — В. С.) хотів знати, чи я будуватиму Українську Державу. Я відповів, що для того самого і беру владу на себе, та поставив йому вимогу: або перейти на мій бік, або роззброїтися. Коновалець відповів, що нічого не має проти

того, щоби служити гетьману, але за своїх січовиків може відповісти, тільки переговоривши з ними. Він пішов від мене, люди його частково розійшлися, частково замкнулися у казармі».

Сам Коновалець твердив, що він відмовився давати наказ стрільцям про перехід на бік гетьмана й образився на його пропозицію «урочисто продефілювати перед його палатою, що рівнятиметься офіційному визнанню нової влади цілим стрілецьством». Коновалець писав, що так відповів гетьману: «...стрілецьке військо не може через ніч переходити з табору до табору», що він та стрілецька Рада вважають, що переворот стане початком «великих лих» для України.

Після «місії Коновальця» у казармах Січових стрільців пройшло таємне засідання, на якому були присутні Грушевський, Петлюра, Порш, Коновалець, Мельник та окремі члени ЦК УПСР та ЦК УСДРП. Тоді було запропоновано зібрати сили стрільців та гайдамаків, роззброїти загін заколотників, пробитися до будинку гетьмана, заарештувати його й таємно вивести з Києва «на якийсь час»... Лунала й інша пропозиція — перейти до пасивного підпілля. Січові стрільці вирішили не визнавати самопроголошеного гетьмана.

Тієї ж ночі відбулося ще одне таємне засідання колишніх політичних лідерів на приватній квартирі під головуванням Винниченка. Диктатурі гетьмана пропонувалося протиставити соціалістичну партійну диктатуру під орудою міністра пошт та телеграфу Г. Сидоренка, але сам Сидоренко вже був заарештований. Соціалістичні лідери вирішили звернутися за допомогою до військових і закликати на допомогу загін охорони Центральної Ради Аркаса та чиновників Генерального штабу полковника О. Сливинського. Присутні на зібранні ще не знали про те, що пропонувані «панове» одними з перших перейшли на бік гетьмана, що виконуючий обов'язки військового міністра генерал О. Греков зник із міста...

Соціалісти запропонували Грушевському проголосити власну диктатуру, але «дід» категорично відмовився. Обережність узяла гору, і рішення було винесене таке — тимчасово змиритися з переворотом, відмовитися від негайного

опору, зберегти сили і готуватися до повстання проти гетьмана. Після такого рішення Січові стрільці оголосили про свій нейтралітет. Близько одинадцятої вечора з-під будинку Центральної Ради розійшлась її єдина охорона — Січові стрільці. Цей крок був вимушений — наполегливі вимоги німецького командування. О першій годині ранку 30 квітня 1918-го невеликий загін офіцерів захопив будинок Центральної Ради, що вже ніким не охоронявся... Без будь-якого опору гетьманцями було захоплено телеграф, міністерство внутрішніх справ і військове міністерство. Устимович з десятком офіцерів після годинної перестрілки заарештував варту Державного банку у Липках. У перші години 30 квітня вже не було навіть центру, який би взяв на себе керівництво обороною республіки.

Вранці 30 квітня німецькі частини оточили Луцькі казарми січовиків. Січовиків було роззброєно на почесних умовах — без присутності німецьких підрозділів — і розпущено. За кілька годин до цього (у ніч з 29 на 30 квітня 1918) німецький полковник Гізе ввійшов у переговори з Коновальцем, «...поставивши... ультиматум: або беззастережне визнання гетьмана Скоропадського з боку Січових стрільців, або їхнє роззброєння».

Драматург та політик Винниченко писав про обставини перевороту: «Державний переворот, учинений німецькими генералами, не зважаючи на всю свою понуру серйозність по суті, формою виконання надзвичайно нагадував оперетку, в якій було тільки дві серйозні фігури: Центральна Рада й німецький генерал... Генерал пропонує гетьманську корону субтіленькому, сентиментальному українському «поміркованому демократові». «Поміркований демократ» страшенно соромиться, зітхає; то простягне руку, то одсмикне назад. Генерал нетерпеливиться й сердито хмурить мілітарні німецькі брови... Захляле поміщицтво, пощипане фабриканство, зажурена за хабарями бюрократія й нахабно-льокайське офіцерство в присутності німецького генерала складають план державного перевороту. Тут же сидить намічений кандидат на гетьманський трон: руський генерал малоросійського походження, фігура сентиментального дегенерата, безвольного, але з романтичними мріями й величезними маєтками по всій Україні. Німець-

кому генералові для Берліна та й для України треба, щоб переворот був народний з усіма апарансами: барикадами, стріляниною, народом, голосуванням, виборами, все як слід при всяких справжніх переворотах. Кумпанія охоче киває головами, а кандидат на гетьманський трон широко розтягає посмішкою слинявого рота... На улицах, — як і було розплановано, — барикади, німецькі автомобілі з руськими офіцерами; вони їздять і стріляють у повітря. То вони роблять переворот. З ними ніхто не бореться, бо українське військо прикуто німецькими гарматами до одного місця. Публіка на вулиці з цікавістю дивиться на офіцерську забаву».

Увечері 29 квітня, коли ще не був захоплений будинок Центральної Ради, по Києву вже було поширено перший документ нової гетьманської влади. Він називався «Грамотою до всього Українського Народу».

ГРАМОТА ДО ВСЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Громадяне України!

Всім вам, козаки та громадяне України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України й знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі.

Спасалась Вона завдяки могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своему слову, продовжують і по сей час боротися за вільність і спокій України.

При такій піддержці в усіх зродилася надія, що почнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України увійде врешті в нормальне річище.

Але ці надії не справдилися.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будівництва України, бо було зовсім нездатне до сього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руїна й безробіття збільшуються й розповсюджуються з кожним днем і врешті перед найбагатшою колісь Україною стає грізна мара голоду.

При таких становищі, що загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнулись усі трудові маси населення. Вони виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Яко вірний син України я постановив відгукнутися на сей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом усієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованню приложених при сім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна й Мала Рада, а також усі земельні комітети від нинішнього дня розпускаються. Всі міністри й товариші їх звільняються.

Всі інші урядовці, що працюють у державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установляючий порядок виборів до Українського Сейму.

До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими найкрайнішими мірами.

Права приватної власности, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі й усі розпорядки бувшого Українського Уряду, а так само тимчасового російського уряду відмінюються й касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по куплі-продажу землі.

Поруч з сим буде вжито заходів по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої кляси. Особливу увагу звернеться на поліпшення правового становища й умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один мент не кидали своєї відповідальної праці.

На економічнім і фінансовім полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємства й ініціативи.

Передбачую всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно викона-

ти те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі й чужі, які-б то не були, власні побудки й головною своєю метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України.

В сій свідомості кличу всіх вас, громадян і козаків України — без різниці національності й віроісповідання — допомогти мені й моїм працівникам і співробітникам у наших загальнім великовідповідальнім ділі.

Гетьман усієї України Павло Скоропадський.

Отаман Ради Міністрів М. Устимович

29 квітня 1918 р. Київ.

Володимир Винниченко назвав цю «Грамоту» «німецько-поміщицько-офіцерським твором».

Коли будинок, де колись мешкав генерал-губернатор Київщини, було захоплено гетьманцями, Скоропадський негайно переїхав до нього як до офіційної гетьманської резиденції. Про цей палац колишнього генерал-губернатора, у якому в свій час відпочивали і прем'єр Голубович, і прем'єр Винниченко, де помре молодший син гетьмана, Скоропадський згадає, що в ньому він «...провів потім вісім місяців тяжкої муки» (*насправді сім з половиною місяців. — В. С.*).

На охороні нового володаря України біля нового будинку, що був названий палацом, став офіцерський підрозділ з 15 людей та загін німців у 40 багнетів при кулеметі. Але у своїх «Споминах» Скоропадський драматизує свій «героїчний» вчинок, жодним натяком не вказуючи на присутність німецької охорони палацу. Скоропадський бреше, що його переїзд до палацу був небезпечним, бо там його могли легко заарештувати, але він уже не хотів шукати схованок, «...рахуючи, що це було б ознакою невдачі».

Вже опівночі до гетьмана завітав Демченко з кількома членами «Протофіса», пропонуючи прийняти вироблений «Протофісом» список нового кабінету міністрів. Але Павло Петрович, тільки переглянувши список, відкинув його... Він згадував, що «...був такий переутомлений, що, не роздивляючись, ліг у якійсь залі і заснув». Влада сама впала в руки гетьмана... і він упав, уперше відчувши її тягар.

Німці підтримали гетьманський переворот, а гетьман... хіба був він щирим, коли обрав роль «німецької маріонетки»? Скоропадський писав, що вже на початку 1918 року не мав віри в остаточну перемогу німецького блоку у світовій війні, але він намагався «...не сваритися з ними через дрібниці, рішуче відмовляти у всіх серйозних питаннях, порушених не до нашої вигоди чи на шкоду Антанті». У цих словах, можливо, ховається головна загадка гетьманування Скоропадського. Може, й помилилися німці, поспішно вирішивши питання нового диктатора України і «роблячи ставку» на таємного масона, франкофіла та прихованого прибічника «Великої Росії». Може, кандидатуру майбутнього диктатора німцям підсунули агенти Антанти, що навіть на «посаді» німецького союзника обороняв інтереси Антанти?

За час свого правління гетьман Скоропадський не зумів установити соціальний мир у країні, й повстанська боротьба селян, заколоти та антинімецький терор відволікали величезні військові сили Німеччини та Австро-Угорщини для утримання під контролем України. Ці сили могли змінити світову історію на фронті під Парижем...

Україна не надіслала жодного свого солдата на допомогу німецькій та австро-угорській арміям. Гетьманська держава не змогла задовольнити армії німецького блоку українським продовольством та сировиною... План поставок до Німеччини та Австро-Угорщини постійно зривався. Німецька армія на полях Франції продовжувала голодувати і вже не могла протистояти ситим англійцям, американцям і французам... Перемогу Антанти було вирішено влітку 1918-го...

Нові люди «нового середньовіччя» гетьманської влади

Прокинувшись 30 квітня 1918-го, кияни зі здивуванням довідалися, що живуть вони вже у зовсім новій країні, у монархії, яка змінила свою назву з Української Народної Республіки на Українську Державу. Очевидець запише: «Інтелігенція та заможні прошарки з полегшенням зустріли українську монархію, що спиралася на німецькі багнети. Вони бачили в ній гарантію миру і порядку проти розстрілів, грабежів і замахів на власність. Багато хто гукав: “Дай Боже, дай Боже, щоб це тривало можливо довше!”»

Того ж дня найбільш цікаві кияни ознайомились із першими законами нової влади — «Законами про тимчасовий державний устрій України», що стали конституцією тимчасової абсолютної монархії. За «Законами» всі республіканські ознаки держави скасовувалися, ліквідовувався парламент — Центральна Рада — та незалежні судові органи. Із «Законів» тільки було зовсім не зрозуміло, чому народ України в них поділявся на «українських козаків і громадян». До серпня 1918-го народу так і не пояснили, де «закінчувався» громадянин і «починався» український козак... Справа в тому, що окремий владно-майновий стан козацтва в Україні було скасовано ще за Катерини Другої, а Центральна Рада не відновлювала такого стану.

Нові «Закони» твердили, що до обрання Сейму України (парламенту) і до відкриття його діяльності законодавча та управлінська влада в межах усєї Української Держави належить виключно до гетьмана України. Ясновельможний гетьман призначає отамана — прем'єра Ради міністрів, а той формує кабінет міністрів, що затверджується гетьма-

ном, вони відповідальні перед ним, гетьман має право у будь-який час «скасувати» кабінет міністрів. Гетьман розглядався «вищим керівничим» усіх закордонних зносин України.

За «Законами» гетьман призначає і звільняє всіх інших вищих урядових осіб, призначає Генеральних суддів та Фінансову Раду (вищу інституцію в справах фінансової політики) та затверджує її рішення. Гетьман проголошувався «Верховним Воєводою» (головкомом) армії та флоту, він мав право оголошувати області у військовому, облоговому, ключному стані, милувати засуджених...

Ці закони цілком відповідали середньовічній європейській монархії, але в «Законах» були й ознаки модерних демократичних свобод: свобода слова та друку, право на мирні зібрання, право «гуртувати громади й спілки» (свобода партій та організацій), право «вільно вибирати місце мешкання і працю», право «без заборони виїжджати за кордон». «Закони» проголошували недоторканність власності й оселі, вільне право купувати майно — «примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідне для якої-небудь державної чи громадської користі, можливо не інакше, як за відповідну платню». Майнові закони практично ставили «поза законом» переділи землі початку 1918 року та діяльність земельних комітетів. Треба додати до того, що гетьман скасував усі закони Центральної Ради.

Сила закону була проголошена обов'язковою для всіх людей, що перебували в Україні. Закон міг бути скасований тільки силою закону. Ніхто не міг підлягати переслідуванню за злочини та бути затриманим або обшуканим, судимим і покараним, крім як у випадках, законом визначених.

Зазначимо, що «Закони» виконувалися, коли вони підсилювали гетьманську владу, а ті закони, що проголошували свободи і права, — нехтувалися владою з перших же кроків гетьманату.

Підґрунтям концепції гетьманської Української Держави була консервативна модель державності, де гетьман уособлював державу та був «національним прапором» — сакральним «символом держави».

Праві з оточення гетьмана вмовляли його законодавчо впровадити в Україні наслідне гетьманування роду Скоропадських, не збирати парламентів і сеймів та запровадити абсолютну монархію. Цікаво, що сам Скоропадський наголошував у своїх політичних деклараціях, що він не є монархом і не прагне до встановлення нового монархічного роду Скоропадських. Не наголошував... але мріяв, і вже у екзилі озвучив свої мрії.

На еміграції, у листопаді 1921 року, коли склався «Український союз хліборобів-державників», гетьман підписався під ідеєю «трудової діничної монархії». Згодом і сам Павло Скоропадський налаштував емігрантський гетьманський рух на монархічні позиції. Лише в приватному листуванні він лукавив: «...на мій погляд, теоретично давати монархові, чи диктаторові, людині нормального типу, повновладдя — це є небезпечним у наші часи в тому смислі, що він буде зловживати владою».

Монарх-гетьман, прокинувшись після короткого сну вранці 30 квітня, відчув себе в новій, незвичайній для нього ролі. За одну ніч він став правителем великої держави, в якій налічувалося приблизно 35 мільйонів населення, ним необхідно було якось керувати та кудись вести. У двадцять років шокувати своїх приятелів по Пажеському корпусу заявами, що він стане гетьманом України — одне, а утримувати цю Україну, що руйнувалась у громадянській війні, — зовсім інше.

Про перші години свого гетьманування Скоропадський згадає через рік, вже у Берліні: «Я прокинувся 30 квітня біля 9 години ранку, одягнувся і вийшов до їдальні. Я не вірив своїм очам. За ніч усе було наведено до повного порядку. Усе прибрано, вичищено, набраний повний штат людей, люди розставлені по своїх місцях...» ...полковник Богданович спитав гетьмана про його бажання та накази по господарчій частині... «За ніч, як я довідався, всі посади по гетьманському дворі вже були роздані учасниками перевороту, так що мені потрібно було тільки їх передивитись і затвердити».

З самого ранку у гетьманських апартаментах було вже повно всяких депутатів і прохачів. Духівництво, хлібороби, громадські діячі, поміщики та промисловці, генерали

та офіцери вимолювали у гетьмана пільги, посади, землі... Ці прохачі взяли в облогу гетьманський палац на довгих три місяці...

Але він іще не знав, як і з ким робити нову монархію. Павло Петрович змушений був займатися тим, про що не знав і навіть не мав уяви. Талантів придворного, кавалерійського генерала та освіти Пажеського корпусу було недостатньо для відповідальної ролі правителя. Всі добрі наміри Павла Петровича розбивались об стіну тих станових забобонів, якими в дореволюційний час правляча верхівка була відділена від іншої Росії. Скоропадський за походженням, вихованням і всім життєвим досвідом належав до цієї верхівки, і йому нелегко було орієнтуватись у новій для нього незвичайній обстановці політичних інтриг. В особистому житті Скоропадський був постійно оточений підлабузниками — молодшими офіцерами, друзями — кавалергардами і пажами, родичами — представниками царських придворних кіл.

Скоропадський згадував: «Беручи владу до своїх рук, я не мав біля себе людей, котрих би давно і добре знав. Ці люди, що були біля мене, не знали добре ні моїх намірів, ні моїх переконань... людей у нас взагалі мало, а в умовах, у яких я був при створенні України, це питання стояло ще більш гостро... перші дні гетьманства були якимись сумбурними».

Можна твердити, що українська гетьманська модель монархії намагалася себе ствердити не тільки старокозацькою уніформою, титулом «гетьман» та званнями «отаманів», але й також за допомогою повернення втраченої влади старовинним українським шляхетським родам, що втратили владу над своїми «удільними князівствами» через Російську імперію, — Скоропадським, Лизогубам, Ханенкам, графам Капністам, князям та графам Кочубеям, нащадкам Рюрика або Гедиміна — князям Волконським, Святополкам-Мирським, Долгоруковим, Чарторийським...

Коли землевласник Котов-Коношенко (вірогідний нащадок гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного) запропонував Скоропадському створити Раду з голів поважних і знатних родів, що живуть в Україні (своєрідну Палату

лордів), гетьман хоча і відкинув цю пропозицію, але вказав, що його відмова тимчасова.

«Нове середньовіччя» аристократичного Ренесансу стало як відповідь на інтернаціоналістичну модернізацію більшовиків, на наднаціональну модель імперської влади, космополітичну модель капіталістичної модернізації...

Уніформа гетьманського конвою і кавалерійського полку поверталася до моди початку XVIII століття: жупани, шапки-мазепинки, шаровари, довгі вуса... Гетьман та його оточення полюбляли уніформу Кубанського і Терського козацьких військ, козацького конвою його величності... Гетьманський будинок намагалися зробити копією царського палацу.

Вища бюрократія Центральної Ради була на 90% соціалістично-партійною, у владі майже не було представників вищого імперського чиновництва та дворянства (вже не кажучи про титуловану аристократію), відповідальні посади займали різночинці: вчителі, студенти, представники української богеми, науковці... Вік чиновників цього періоду від 22 до 40 років, їхня особливість — відсутність досвіду. Урядовців Центральної Ради єднав своєрідний політичний код «свідомого українця»: українське походження, українська мова, участь у «Просвітах» та «Громадах», соціалістичні переконання, переслідування за часів царату...

Бюрократія гетьманату була зовсім іншою, і тому «свідомими українцями» вважалася «правою». Це були «колишні» професіонали: генерали, міністри, урядовці, земці, зазвичай із дворянства та титулованих родин. Губернські та повітові старости часів гетьманства майже всі «колишні»: поміщики або генерали. За гетьмана до влади повернулася інша генерація «людей XIX століття», що зробили свою кар'єру за часів Миколи Другого у системі імперії. Вік чиновників гетьманату коливався від 45 до 70 років. Людина до 30 років для гетьманської системи була неможлива у владних структурах.

Чиновники гетьманату були людьми російської культури й погано знали українську мову (як і гетьман), хоча більшість їх походила з України. Ця нова еліта була за політичними переконаннями близька до першого складу

Тимчасового уряду. Партійність урядовців була кадетсько-октябристською, з невеличким домішком українських федералістів, «хліборобів» та «самостійників». Гетьман зберіг і деяких урядовців колишнього режиму (шість заступників міністрів).

Сам Скоропадський писав, що спочатку він був упевнений, що йому потрібен «лівий кабінет, здатний провести помірну ліву реформу». «В мене та міністрів, що вже увійшли до складу кабінету, була тенденція, щоб кабінет був як можна український», — писав Павло Петрович. Напевно, гетьман знову намагався ввести в оману читачів своїх «Споминів». Адже замість «лівого українського» кабінету він створив «помірний центристський кабінет», що став опорою монархії-гетьманату. Кабінет лише декоративно представляв «лібералів з українським обличчям», але у дійсності поєднував «поміркованих правих» загально-російської орієнтації з українськими «помірними».

Так, гетьманський міністр В. Зеньківський повторював: «Крім Василенка і Дорошенка, українців у міністерстві не було, інші — колишні росіяни (в більшості праві діячі)».

Вже у перший свій день гетьманування Скоропадський опинився перед важливою проблемою — з яких людей формувати свій уряд? «Насамперед потрібно було спішно скласти Раду міністрів і оголосити її для загальної відомості. Микола Миколайович Устимович ледве чи не в перший день занедужав, але встиг запросити професора Василенка на посаду міністра народної освіти... через хворобу голови Ради міністрів обов'язки його виконував той же Василенко... Перші два-три дні були нескінченними перемовинами то з одним, то з другим передбачуваним кандидатом. А поки ж наявне число призначених міністрів тимчасово взяло на себе й інші портфелі... А час йшов і йшов...»

Добродій отаман-міністр Сахно-Устимович не міг та й не вмів згуртувати навколо себе державних мужів. Одного дня його прем'єрства було достатньо, щоб побачити цілковиту неідеальність до державного будівництва цього підстаркуватого «діяча» у козацькому «оперетковому» вбранні та у вусах «запорожця за Дунаєм». До термінової заміни Сахна-Устимовича гетьмана підштовхував граф Капніст

(колишній член Державної думи). Скоропадський «...сам бачив, що найдобріший Микола Миколайович, будучи дуже корисним під час перевороту, не впорається з такою складною справою».

У ніч на 1 травня 1918-го гетьман призначив тимчасово виконуючим обов'язки голови Ради міністрів Миколу Василенка, що склав свій список міністерств, частково з українських соціалістів-федералістів. Скоропадський твердив, що на посаду прем'єра «...хотів Петра Яковича Дорошенка, але він відмовлявся, відговорюючись хворобливим станом».

Василенко запропонував соціалістам-федералістам увійти до гетьманського кабінету, але федералісти вирішили почекати, розглядаючи гетьманат тільки як оригінальну форму монархії. Василенко оголосив міністром юстиції федераліста Сергія Шелухіна... Той спочатку погодився, але вже наступного дня відмовився, заявивши, що партія соціалістів-федералістів не бажала, щоб він став міністром гетьмана, і ставила йому ультимативну умову — вихід із партії. Федераліст і масон Андрій Ніковський, якому вже давали портфель міністра праці, теж відмовився.

Винниченко пише, що федералісти «...дуже хвилювались, гарячково й довго радились, дебатували. Не можучи самі вирішити, вони скликали на нараду представників інших українських партій, есдеків, самостійників і навіть есерів. Представники партій рішуче порадили есефам рятувати що можна, поки буржуазія не захопила всього... Для врятування хоч тих клаптиків демократичного ладу, які ще не було розтоптані німецькою ногою, треба було за всяку ціну старатися, щоб влада була національно-українського характеру. Рятуючи національний бік справи, тим самим рятувалось її від лабетів реакційної великої буржуазії, яка обліпила німецького генерала. І треба правду сказати, німецький гетьман у перші дні по перевороті мав виразний намір надати владі національно-український характер. Призначений їм «отаман» міністрів Устимович перш усього звернувся до українських буржуазних партій у справі формування нового уряду, себто переважливо до есефів... Правда, сама фігура цього прем'єр-отамана була настільки безглузда й навіть образлива для всякого політика, що психологічно есефів легко було зрозуміти».

В той же час впливові діячі партії федералістів Сергій Єфремов та Любов Старицька-Черняхівська підтримували Василенка, в той час як більшість партії пішла за Ніковським і відхилила запрошення М. Василенка.

Згодом гетьман дав таку характеристику соціалістам-федералістам: «Це незначна українська партія, до того ж «соціал» в них скоріше данина часу, щоб не здаватися відсталими. Насправді ж це була група, що нагадує кадетів 3-го сорту із сильним українським забарвленням... Коли я кликав українців, вони не хотіли йти і думали, імовірно, поставити мене цим у безвихідне становище, а коли справа налагодилася, з'явилися заяви про бажання працювати».

Зеньківський згадував: «Перше міністерство, що вишло із числа «змовників» (із Сахном-Устимовичем на чолі), не могло домогтися коаліції українських і російських діячів. Запрошений іще Устимовичем М. П. Василенко дуже активно й енергійно прийнявся допомагати гетьманові — говорили тоді, що німці, бачачи безуспішність спроб Сахна-Устимовича зговоритися з українцями, поставили гетьманові строк, до якого вони готові чекати, — у випадку ж неможливості сформувати міністерство, вони повинні будуть самі вручити владу іншим групам. Майбутнього прем'єра, Федора Андрійовича Лизогуба, не було в ці дні в Києві, — формував же міністерство фактично М. П. Василенко. Йому не вдалося домогтися від партії соц.-федералістів згоди увійти до складу Міністерства (я вважаю, що це була фатальна помилка цієї помірної української групи...)».

* * *

Вже пізнім вечором 1 травня 1918-го склався кістяк першого міністерства: т. в. о. голови Ради міністрів та міністр внутрішніх справ — професор Василенко, інженер Бутенко — міністр шляхів сполучення, професор Чубинський — міністр юстиції, професор Вагнер — міністр праці, доктор Любинський — міністр здоров'я, банкір Гутник — міністр промисловості, Ржепецький — міністр фінансів, Соколовський — міністр продовольства.

Інші портфелі були розподілені тимчасово: військовий міністр — начальник Генерального штабу, полковник Сли-

винський; морський міністр — капітан Максимов; державний секретар — Гіжицький. Міністерство закордонних справ — той же Василенко...

Скоропадський лукавить, коли запевняє, що кабінет міністрів було сформовано цілком випадково й у поспіху, що більшість міністрів і прем'єр були люди, йому зовсім не знайомі. Скоропадський (можливо, на вимогу Моркотуна) хотів зібрати у своєму міністерстві масонських братів-«франкофілів» (орієнтованих на Антанту) для саботажу австро-німецького впливу в Україні. Можливо, тільки після вдалого перевороту київська масонська Рада дала згоду на участь у «гетьманській владі» своїх «братів». Сахно-Устимович був тимчасовою та технічною фігурою, скоріше за все він не був утаємничений у масонські справи, тому на його заклики у владу мало хто з «братів» відгукнувся.

Професор Василенко почав закликати до влади масонських «братів», вважаючи, що у квітні 1918-го ще збереглась єдина масонська структура. Але соціальна нетерпимість і «українське питання» зруйнували масонський храм. Недавня єдність київських масонів уже була тільки спогадом... У Києві сформувалися дві масонські групи: «помірковані» (Скоропадський, Штейнгель, Василенко, Моркотун...) та «українці» (Ніковський, Петлюра, Левицький, Шелухін...), що вже мали план створити «альтернативну» Велику ложу України.

Саме тому, звернувшись до масонів Ніковського (масонство визнане ним самим) та Шелухіна, Василенко дістав несподівану відмову. Можливо, тоді до уряду кликали і Петлюру, який теж відповів відмовою.

Але до кабінету ввійшли інші масони — «помірковані», що зберегли зв'язки з масонами Росії й не виступали за незалежність України. Вони і склали більшість першого кабінету Василенка—Лизогуба...

2 травня 1918 року нова Рада міністрів розглянула питання «про заарештування бувших міністрів» та ухвалила рішення: «...оскільки діяльність колишніх міністрів не виходить за межі виявлення особистих їх поглядів та переконань, вони, згідно з установленими гетьманом основами законів про свободу совісті й слова, не повинні під-

лягати ні до якої відповідальності, а ще менше особистому заарештуванню. Але коли вони при розповсюдженні своїх поглядів будуть надалі користуватися не належним вже їм авторитетом своєї влади чи своєї посади, вони мусять бути суворо покарані, не виключаючи навіть особистого заарештування їх». Так що міністри та чиновники Центральної Ради могли спокійно виходити «з підпілля» і легалізуватися в новій монархічній державі. Заарештований 30 квітня 1918-го Симон Петлюра вже 1 травня був звільнений з-під варти, перед ним вибачився сам гетьман.

3 травня гетьман Скоропадський призначив Федора Лизогуба прем'єр-міністром — «отаманом Ради міністрів Української Держави». Лизогуб також тривалий час був міністром внутрішніх справ (від 3 травня до 8 липня 1918 р.) та тимчасово виконувачем обов'язки міністра пошт та телеграфу.

До «першотравневих» міністрів додалося кілька нових: міністром праці став Вагнер, міністром закордонних справ і тимчасово виконуючим обов'язки міністра народної освіти — Василенко, державним контролером — Афанасьєв. Про свій перший кабінет міністрів гетьман писав: «...всі ці люди були працездатні, працювали чесно».

У той же час міністри впливали на Скоропадського, намагались корегувати його політику. Найбільший вплив на гетьмана мав прем'єр.

Прем'єр Федір Андрійович Лизогуб (1851—1928) мав уже шістьдесят шість років, але ще був повний сил та сподівань. Народився Лизогуб у містечку Седневі Чернігівської губернії у дворянській сім'ї, що вела свою історію від старовинного козацько-шляхетського роду. Прем'єр, як і гетьман, пишався своїм козацьким корінням і постійно підкреслював своє «історичне» походження. Скоропадський запам'ятав його репліку: «Так я сам українець, краще їх, до чого мені з ними розмовляти? Мій предок — полковник Лизогуб, а це що за добродії?!»

У XVII — на початку XVIII століття представники роду Лизогубів були наказними гетьманами, генеральними бунчужними та генеральними хорунжими гетьманського уряду, полковниками козацького війська (два — Чернігівського полку та один — Канівського полку під короною

Речі Посполитої). Шляхетська нобілітація роду Лизогубів та отримання родом герба сталися ще 1661 року.

Батько Федора Лизогуба, багатий землевласник, був приятелем і захисником Тараса Шевченка, мати — з козацького, аристократичного роду Дуніних-Борковських. Рідний брат майбутнього прем'єра Дмитро Лизогуб був одним із засновників революційної «Землі і волі», терористом, який був страчений 1879 року за підготовку замаху на імператора Олександра III.

Сам Федір Лизогуб був провінційним чернігівським аристократом, багатим землевласником, відомим земським діячем, меценатом. У 1888—1897 роках Лизогуб працював гласним Городнянської повітової земської управи, а згодом і Чернігівської губернської земської управи. У буремні 1901—1915 роки Лизогуб постійно обирався головою Полтавської губернської земської управи. Він був ініціатором відкриття Полтавського музею, спорудження у Полтаві нового будинку земства, пам'ятника видатному письменнику-масону Івану Котляревському.

У 1915—1917 роках Федір Лизогуб працює членом Ради для заведення земського самоврядування при наміснику на Кавказі великим князі Миколі Миколайовичу Романові (іноді вказується, що Лизогуб був іще начальником канцелярії намісника). Член партії октябристів, а потім кадетів, Лизогуб, скоріше за все, у 10-ті роки ХХ століття входив до таємної масонської ложі (відомо, що рідний дядько Федора — Ілько Лизогуб — був масоном іще у 20-х роках ХІХ століття, вірогідно, що і батько Федора теж був у масонській ложі).

Здавалось би «провінційний діяч з окраїн» Федір Лизогуб був високо оцінений столичним Тимчасовим урядом (складався з масонської більшості) та після Лютневої 1917 року революції очолив Відділ іноземних підданих Міністерства закордонних справ Росії у Петрограді, був товаришем (заступником) міністра закордонних справ Росії. Звідкіля у Петрограді знали Лизогуба і чому йому довірили важливу та відповідальну посаду?

Скоропадський писав: «Особисто я його не знав, але його репутація (яка? — В. С.) промовляла за себе. Після одного телеграфного з'єднання він приїхав і зайняв про-

поноване йому місце». Але головну посаду в країні, що стоїть на межі запеклої внутрішньої війни та колапсу, не пропонують «невідомому з Кавказу», у якого було зовсім інше коло знайомств, ніж у генерала Скоропадського. І чому Скоропадський знав, що Лизогуб «чесна людина»?

Як опинився Лизогуб на посаді прем'єра? Знову загадка... Можна дати тільки одну відповідь — Скоропадський добре знав Лизогуба, але не хотів вдаватися до тонкощів масонської конспірації. Скоріш за все у 1912—1914 роках Скоропадський і Лизогуб бачились у київських масонських ложах.

Скоропадський так писав про Лизогуба: «Невеликого зросту, із сивою, досить коротко обстриженою борідкою, вихований, з м'якими манерами, він робив дуже сприятливе враження, особливо на іноземців, тим більше, що добре розмовляв французькою мовою і тим самим легко входив з ними у безпосередній контакт, а не користувався перекладачами... Я його вважав безумовно чесною людиною і вважав, що він свідомо ніяких дій, що йдуть врозріз із моїми бажаннями, таємно від мене не почне... Дійсно вірив справі, якій служив, без усяких задніх думок. Політично його переконання були далеко не праві. Належав він до ліберальної родини... він раніше перебував під наглядом поліції. Лизогуб значився раніше кадетом, а потім через якісь розбіжності з ними пішов з партії. Він дійсно був прихильником проведення демократичних реформ, але проводив їх повільно... В аграрному питанні він навіть був лівішим за мене. Відчуження він вважав безумовною необхідністю».

Міністр Зеньківський додає свої штрихи до цієї характеристики, вважаючи, що Лизогуб залишав враження «...серйозної, вдумливої, звиклої до відповідальності людини — але тільки дуже провінційної і маленької... Це була чемна людина, gentleman, що хотіла неодмінно серйозно та чесно поставитися до свого завдання — зміцнення й улаштування української держави... українофіл, що не розмовляв, втім, якимось українською... Для мене було ясно, що він був придавлений і якимось зім'ятим революцією, більшовизмом, ухопився за буржуазну і національну реставрацію України як частини Росії, але вважав тимчасово, до знищення біль-

шовиків, необхідним опиратися на національний український рух як здоровий початок, як точку опори у боротьбі проти більшовизму. Він був відданий, умовно, але широко, «українській ідеї», нерідко, по новизні справи, переборщував...»

Ця оцінка близька до погляду Скоропадського на діяльність прем'єра: «В українському питанні він був слабкий, він нічого, по-моєму, у ньому не розумів... українці його не любили і навіть вважали його налаштованим вороже до всього українського... Лизогуб був українець, любив Україну і цілком віддався будівництву України, звичайно, без усякої ненависті до Росії. Якщо бажаєте, у багатьох питаннях він був більше українець, ніж я...»

Але от М. Могилянський Лизогуба бачив по-іншому, вважав, що той «руська людина до мозку кісток».

Професор Микола Прокопович Василенко (1866—1935), що впливав на Скоропадського, спочатку став т. в. о. прем'єра, потім міністром закордонних справ, а вже потім міністром народної освіти, був знаковою особою у київському «масонському колі». Він здобув освіту на історико-філологічному факультеті Дерптського університету, був кандидатом історії, співредактором часопису «Киевская старина» та особистим другом академіка Володимира Вернадського.

З 1893 року Василенко друкує ґрунтовні наукові праці та викладає історію в київських гімназіях, є співробітником Київського губернського статистичного комітету. Василенко був членом Київської старої громади, інших громадських і культурних товариств. За нелегальний збір коштів на допомогу робітникам Києва і Петербурга, підтримку 1905 року повстання саперів у Києві, зв'язки із революційними діячами Василенка було засуджено до року тюремного ув'язнення, який він відбув у сумнозвісних «Крестах» у Петербурзі. 1909 року Василенка було обрано приват-доцентом Київського університету, а 1910 року він здобув науковий ступінь магістра права й з цього часу працював товаришем присяжного повіреного Одеської судової палати. Однак через політичну неблагонадійність царська адміністрація заборонила йому викладати у вищих навчальних закладах. Василенко написав близько 500 нау-

кових праць, серед яких монографії: «Нариси з історії Західної Русі і України», «Павло Полуботок», «Територія України в XVII ст.», «Матеріали до історії українського права»...

Василенко був лідером ТУП, а 1910 року, вступивши до російської партії кадетів, швидко висунувся в лідери цієї партії. Після Лютневої революції 1917 року Василенка було закликано до Центральної Ради на посаду заступника голови. Та діяльної участі у роботі Ради він не встиг узяти. 24 березня 1917 року Тимчасовий уряд призначив Василенка куратором Київської шкільної округи, а 19 серпня — товаришем міністра освіти Тимчасового уряду Росії.

Після більшовицького перевороту Василенко повернувся з Петрограда до Києва. У січні 1918 року він був обраний членом колегії Генерального суду УНР. 1—2 травня 1918-го він був прем'єром, а з 3 до 20 травня — тимчасово виконував обов'язки міністра закордонних справ Української Держави, а також від 3 травня — міністра освіти. 8 липня 1918-го Василенко очолив створений гетьманом Скоропадським Державний Сенат — вищу судову інституцію, за сумісництвом зберігаючи посаду міністра освіти. Сенат під проводом Василенка почав діяти з 1 вересня 1918 року.

Дружина Василенка була відомим українським істориком, а брат — есером-бойовиком. Микола Прокопович пройшов цікаву політичну еволюцію — був спочатку марксистом, потім — народником, згодом — кадетом та членом ТУП, а приблизно з 1908—1910 років — масоном. 1918 року він як «достойний майстер» очолив київську ложу «Астрея» («Великий Схід народів Росії»).

Зеньківський вважав Василенка «...єдиною людиною, що мислила політично» серед міністрів гетьмана.

А Скоропадський писав, що Василенко «з українським питанням ґрунтовно ознайомлений, але, як усяка чесна людина, не міг заперечувати значення російської культури та викинути з побуту Пушкіна, Толстого, Достоєвського, інакше кажучи, ставився до українства свідомо, без шовінізму та без усякої нетерпимості... Він був кадетом найчистішої води, і це мені в ньому не подобалося... Василен-

ко мав багато ворогів, його безбожно критикували в багатьох питаннях. Може бути, критика була й права, але хто не помиляється, раз багато працює».

На крайовому з'їзді партії кадетів (травень 1918) Василенко ввійшов до складу головного комітету партії. В останній день роботи з'їзду у своєму виступі він наголосив на потребі створення самостійної кадетської партійної організації в Україні.

У своїх спогадах Дмитро Дорошенко писав про свою першу розмову з Василенком, тоді Василенко казав, що «...треба, щоб і при новому курсі політика держави зосталася національно-українською; треба, щоб нові форми української держави були заповнені національним змістом. Отже, від самих українців залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й вдержалася сама суть: національно-державна ідея українська».

Питання мистецтва були виділені в окреме управління, з підпорядкуванням його міністрові народної освіти, на чолі цього управління став давній друг і вчитель гетьмана — Петро Якович Дорошенко. Міністр Василенко був у дружніх відносинах з Петром Дорошенком, тому між ними не виникало непорозумінь. Гетьман писав: «Я особисто дуже любив доповіді Дорошенка, тому що це була єдина царина, де я, крім морального задоволення, не випробовував нічого іншого».

Петра Яковича Дорошенка не треба плутати із Дмитром Івановичем Дорошенком (1882—1951), що був запропонований на міністра закордонних справ на початку травня 1918-го і покликаний Скоропадським та Лизогубом до Києва з Галичини. По приїзді до Києва, через тиждень, Дорошенко стає в. о. міністра закордонних справ, а з 21 травня по 14 листопада 1918 року — міністром закордонних справ. Для того щоб стати міністром, Дмитро Дорошенко вийшов зі складу партії соціалістів-федералістів.

Дмитро Дорошенко (як і Петро Якович Дорошенко) походив із українських аристократів (козацьких шляхтичів) і був нащадком двох українських гетьманів XVII століття: Михайла та Петра Дорошенків.

Дмитро Дорошенко народився у Вільно (тепер Вільнюс), навчався в університетах Варшави, Петербурга, Киє-

ва. В українських колах Дорошенко вважався відомим істориком і журналістом та «свідомим українцем». Ще у 1903—1904 роках він узяв участь у діяльності Революційної української партії (звідки вийшли Петлюра, Винниченко, Порш), а з 1904 року перебував у еміграції на Галичині, у Німеччині та в Австро-Угорщині.

Із 1905 року Дорошенко перейшов на ліберальні позиції, ставши членом Товариства українських поступовців (ТУП) і кадетом, редактором низки українських видань, а можливо (немає чітких даних), членом київських масонських лож. Із початком Першої світової війни Дорошенко був обраний уповноваженим Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті, очолив відділ допомоги мешканцям Галичини та Буковини.

З квітня 1917-го Дмитро Дорошенко став членом Центральної Ради та, за наказом Тимчасового уряду, був призначений крайовим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора. Такий високий пост із рук Тимчасового уряду вказував на можливе масонство Дорошенка.

У серпні 1917-го, за наказом Тимчасового уряду, Дорошенко намагався сформувати «поміркований» кабінет міністрів (Генеральний Секретаріат) Центральної Ради, але розійшовся у поглядах на самостійність із Грушевським. Наприкінці 1917-го Дорошенко став губернським комісаром Центральної Ради у Чернігівській губернії.

Скоропадський писав, що у травні 1918-го він одержав листа від німецького генерала Гренера, у якому той прохав гетьмана не призначати Дорошенка міністром, вважаючи що той «австрійської орієнтації», але «зрештою інцидент улагодився» і Скоропадський зміг призначити Дмитра Івановича міністром.

Інший міністр Зеньківський Дорошенка вважав «коректним... не дуже розумним — у всякому разі в питаннях політики, стриманим і потайливим... честолюбним, нездоланно провінційним!» На засіданнях він «...звичайно відмовчувався — і видно було, що йому просто нічого було сказати». «Він був затятим українцем, але трохи зм'якшеного типу в сенсі шовінізму...» — характеризує Дорошенка гетьман.

Міністр юстиції та заступник прем'єра професор Михайло Павлович Чубинський (1871—1943) походив із шляхетського роду, що прославив Україну. Його батько написав український національний гімн «Ще не вмерла Україна...».

Михайло Павлович закінчив Київський університет і з 1905 року був професором права, спочатку в Харківському, а потім у Петербурзькому та Дерптському університетах. Чубинський відзначився як вчений-криміналіст, дійсний статський радник. 1906 року Чубинський став одним із лідерів кадетів, членом ЦК кадетської партії, а з 1907 року він уже заявляє про себе як «прогресист», з 1917 року — знову стає кадетом. Сам Чубинський деякий час співпрацював із Петлюрою, але був прихильником федеративного об'єднання України з Росією. Як масон Чубинський «працював» у харківській ложі до 1912 року, а потім у ложах Москви, Петрограда, Києва.

Тимчасовий уряд призначив Чубинського сенатором карного касаційного департаменту Росії.

Чубинському Скоропадський дає таку характеристику: «...кадет найчистішої води... У звичайний час був би прекрасним міністром юстиції, що залишається завжди на точці зору закону... Чистий українець... прекрасно розмовляв українською мовою, прекрасно знав українську літературу, задовго до революції писав з питань українською мовою... намагався завжди йти строго законними шляхами по справі відновлення суду... працював добре».

Зеньківський указує на Чубинського як на «владного, хитрого, розумного... безпринципного... талановитого та спритного» політика, що має «великий адміністративний досвід». Чубинський три місяці був міністром юстиції, після чого став сенатором. Скоропадський твердив про те, що Чубинського «українці не визнавали», за те що він був проти термінової українізації судочинства.

Міністр шляхів сполучення — інженер Борис Аполлонович Бутенко (?—1926) раніше працював директором Подільської залізниці. З перших днів свого головування у міністерстві він проводив тотальну українізацію міністерства, розробляв нову залізничну термінологію. Генерал Михайло Омелянович-Павленко у своїх спогадах твердив, що Бутенко «палкий націоналіст-самостійник».

Скоропадський згадував, що Бутенко «...був перший, що погодився бути міністром ще до перевороту. Тоді він багато мені допомагав. Я йому досить довгий час вірив... він далеко не крайній у своїх переконаннях, мені здався людиною, не здатною замишляти щось проти гетьманства... Стосовно мене він завжди виказував велику відданість і люб'язність, може бути, занадто велику, так що іноді вкрадався сумнів, чи не бажає він цим самим прикрити себе від дорікань ззовні. Він був розумний і хитрий, думаю, знав свою справу. Надзвичайно активно боровся з більшовизмом, але разом з цим переходив у іншу крайність. Він цілком підпав під вплив групи українців досить низького гатунку, у якій перебував інститут українських залізничних комісарів... Він уявляв собі, що він ними командує, а вони його за «батька мають», насправді ж, як виявилось, вони в гріш його не ставили...»... Про нього ходили завзяті чутки, що він замішаний у великій кількості махінацій, у корупції, у зникненні ешелонів із продовольством.

Міністра здоров'я лікаря Юрія Всеволодовича Любинського гетьман вважав за гарну людину, чесну, що українізувала міністерство, але Зеньківський мав його за дурну та обмежену людину, що невідомо як потрапила в міністри.

Міністр віросповідань — професор богослов'я Київського університету Василь Васильович Зеньківський (1881—1962). Скоропадський про нього писав: «...дуже доброзичлива та м'яка людина. Трохи захопливий і кадет. Його партійність трохи заважала його об'єктивному судженню». За Дорошенком, він, Зеньківський, «талановитий лектор і вчений», мав симпатії в українців, виступав за чистоту принципів церковного життя. Можливо, Зеньківський також був масоном, маючи у близьких друзях Василенка та масона і соціал-демократа Володимира Чеховського.

Міністр фінансів Антон Карлович Ржепецький походив із шляхетського роду. Колись він був членом і радником київської Думи, головою землеробського синдикату та п'ять років просидів у банках. Ржепецький був кадетом і головою Товариства взаємного кредиту, під час світової війни він став головою «Татьянінського комітету», що допомагав біженцям. Як голова комісії з виборів до Державної думи

Ржепецький «палко обороняв принцип свободи виборів від втручання адміністрації».

Гетьман дав таку характеристику цьому міністрові: «...багато зробив для правильної постановки справи», «був дуже ощадливий», «йти на якісь поступки німцям Ржепецький вважав немислимим... був скупий і беріг кожную державну копійку». Ржепецький «...з німцями та австрійцями, що на нас насадили, сперечався і не здавався».

Гетьман вважав, що Ржепецький «...православний і по своїх переконаннях мало схожий на поляка. Чоловік він недурний, але однобічний. Він все своє життя провів у банках і, мабуть, мав справу тільки з людьми буржуазного складу розуму, тому у нього так виходило, що, крім так званих буржуїв, нікого немає... У політичних відносинах він був занадто правий, наприклад, у питанні аграрної реформи він був невблаганний, ніяких реформ не потрібно, земля природно перейде дрібним хліборобам. Політичного значення цієї реформи він не визнавав... коли були порушені інтереси поміщиків при проведенні якогось закону, він устав і хотів проситись у відставку».

Міністр продовольства Юрій Юрійович Соколовський був кадетом, діячем Полтавського земства, у якому він завідував агрономічним відділом. Гетьман вважав його «...безумовно чесною та тямущою людиною... але зовсім безвладним».

Міністр земельних справ Василь Васильович Колокольцев був уже похилого віку, але мав прекрасну репутацією, підтримку Лизогуба. Великий поміщик із Харківщини, агроном і голова Вовчанського земства, Колокольцев «був людиною рішучою і енергійною» (за Скоропадським), але «...почував себе в Раді міністрів, як у земській управі» (за виразом Зеньківського).

Гетьман згадував про Колокольцева: «...мені дуже подобався. Він не був українцем, але справу свою робив чесно... При старому уряді вважався в числі неблагонадійних. Ні до якої партії, здається, він не належав, дуже багато працював... Був дуже твердий у своїх переконаннях».

Міністр праці — Юлій Миколайович Вагнер — росіянин німецького походження, син професора і сам профе-

сор, очолював кафедру зоології у Політехніці Києва. Під час світової війни він керував відділом праці у Воєнно-промислового комітеті Києва. Вагнер колись був есером (за іншими даними — народним соціалістом) і був «дикий» у політичних поглядах... розумів силу революційної стихії» (за Зеньківським), у той же час у 1917-му Вагнер активно виступав проти українського руху.

Міністром промисловості був єврей за походженням, банкір та кадет Сергій Михайлович Гутник, колишній голова Промислового комітету в Одесі, голова Одеського біржового комітету, «...блискуче розумний, але дуже мало зробив для України» (за Скоропадським), «розумний, тверезий і дуже спокійний чоловік» (за Зеньківським).

Державним контролером став Георгій Омелянович Афанасьєв — відомий історик, приват-доцент, що як «неблагонадійний» був звільнений з університету. На початку ХХ століття він став директором Товариства взаємного кредиту, а потім — керуючим Державним банком.

Гетьман відзначав «величезну ерудицію» Афанасьєва, але вказував, що він мав «...один величезний недолік — він був дуже старий... (мав 70 років. — В. С.). Йому було дуже важко в міністерстві».

У перші дні гетьманства державним секретарем був Михайло Гіжицький — великий землевласник, дворянин, колишній член «громади» Скоропадського і активний діяч заклоту 29 квітня. Але він «...не міг увійти у свою нову роль і постійно втручався в те, що його, власне кажучи, не стосувалося».

З кінця травня 1918-го державним секретарем уряду та сенатором став дворянин Ігор Олександрович Кістяковський (1876—1940), а з червня 1918-го його призначено міністром юстиції.

«Вся його родина грала роль в українському русі» — батько Ігоря Олександровича був відомим українським діячем, професором Київського університету, мати — сестра відомого українського діяча Чубинського. Його старший брат Богдан був завзятим українофілом, драгомановцем, видатним ученим-соціологом, а інший брат — Володимир — академіком-фізиком.

Закінчивши Київський університет, Ігор Кістяковський тривалий час навчався в університетах Німеччини, працював доцентом права у Київському університеті. З 1903 року він жив у Москві, де викладав в університеті, Комерційному інституті, працював адвокатом і був помічником масона та голови Першої Державної думи С. Муромцева. Ігор Кістяковський як адвокат та юрист-науковець здобув широку популярність та визнання. До революції він матеріально підтримував журнал «Украинская жизнь» Симона Петлюри, що видавався в Москві.

Скоропадський згадував, що Кістяковський «...робив враження дуже вольової людини, а головне, що невпинно бажав працювати...» Під час зустрічі у травні 1918-го Кістяковський розповів гетьману, «...що працював у різних партійних і громадських організаціях... що, між іншим, у 15 і 16 роках брав участь у революційній діяльності (*скоріше Ігор Олександрович розповів про участь у масонському русі. — В. С.*). Потрапивши на пост міністра внутрішніх справ, він позитивно забуває все своє минуле і єдиний порятунок бачить у створенні поліції». На початку 1918-го Кістяковський був головою підпілля Добровольчої армії у Москві, «людиною» генерала Алексеєва, а вже у квітні 1918-го брав участь у перевороті Скоропадського.

За Скоропадським, Кістяковському були властиві цинізм, грубість, честолюбство, сміливість, працездатність... в нього була «...репутація реакціонера», і проти нього виступали російські та українські ліберали. Кістяковський представляв «правих» масонів і активно виступав проти групи масонів Петлюри, що намагалися створити самостійну Україну і самостійну масонську Велику ложу України.

«Безперечно дуже розумна і талановита людина, сильний і яскравий, але дуже цинічний, належний на «реальні фактори» — на силу та примус, на гроші і тиск, що нехтує все, що в інших тонах буде розуміння життя... по суті ділець і хижак, жертва бездуховної культури і домінуючого у всім етатизма. Хоча він був юрист, але юриспруденція була для нього ремеслом, а не правдою, не заповітним переконанням... Великий, високого зросту, із самовпевненим тоном, з рішучими промовами, з гострими та розумними формулами, його мова завжди була яскрава та гостра,

сильна та розумна», — писав про Кістяковського Зеньківський.

Після Ігоря Кістяковського державним секретарем став сенатор, член Генерального суду Сергій Владиславович Завадський — дворянин з аристократичного роду. За Дмитром Дорошенком Завадський — «дуже знаючий і авторитетний судовий діяч... з Поділля з старої польсько-української фамілії». Він перебував осторонь од українського руху, але був вимушений вести національний курс гетьманського уряду.

Василенко, Ржепецький, Зеньківський, Гутник утворили групу кадетів (можливо, масонів) у Раді міністрів. «Ми звичайно збиралися раз на тиждень у Д. М. Григоровича-Барського» (*голова Всеукраїнської партії кадетів, масон. — В. С.*), — згадував Зеньківський. У той же час усі міністри кабінету були «діячами Тимчасового уряду» — тобто представниками кадетських кіл, що почали Лютневу революцію 1917-го, та так раптово втратили владу. Прихід кабінету Лизогуба був своєрідною «реставрацією» лютневої програми революції, через 14 місяців. Тому міністри піддавалися атакам «зліва», хоча і намагалися провести помірковані демократичні реформи.

Скоріше за все, серед гетьманських міністрів «масонської практики» не мали тільки Бутенко, Любинський (вони опинились у кабінеті за особистим рішенням гетьмана, як активісти перевороту 29 квітня).

У травні 1918-го було призначено заступників (товаришів) гетьманських міністрів. Так, із 6 заступників міністрів внутрішніх справ усі заступники були поміщиками, три з яких були земцями, а один з них — іще й царським губернатором, інший — головою Окружного суду в Петербурзі. Товариш міністра Савицький був «людиною дуже ліберальних переконань», а товариш міністра Воронович чомусь «...створив до себе велику нелюбов з боку багатьох партій, хоча по своїх політичних поглядах, які він мені висловлював не раз, він був дуже помірний». Вже у листопаді 1918-го гетьман затвердить Вороновича міністром віросповідань у кабінеті прем'єра Гербеля.

Заступниками міністра закордонних справ стали масон із ложі Моркотуна Артемії Галіп (був на цій посаді й за

Центральної Ради) та природний росіянин Олександр Палтов. Від Центральної Ради залишилося декілька заступників міністрів (народної освіти, фінансів, харчових справ, шляхів сполучення).

Треба сказати, що Скоропадський скасував національні міністерства (у справах великоруських, польських, єврейських), що існували за часів Центральної Ради, і не займався «національним влаштуванням» польських та єврейських громад, але погромів не допускав.

Спочатку ні Скоропадський, ні Сахно-Устимович, ні Василенко, ні Лизогуб не могли підібрати військового міністра для кабінету міністрів. Скоропадський писав: «Були, звичайно, у Києві... блискучі генерали та штабс-офіцери Генерального штабу, але всі вони винятково стояли за Добровольчу армію генерала Денікіна, проти якої я нічого не мав. Але ця орієнтація мені зовсім не підходила, тому що там тоді проповідувалося цілковите заперечення України... я ніяк не міг знайти підходящої людини. Я хотів генерала Кирея... це була людина, що за усіма своїми даними була цілком підходяща. Він кілька разів був у мене, але не погодився прийняти цю посаду... Мені вказували на генерала Кільчевського. Він приїхав, але теж не погоджувався».

Генерал-майор Василь Федорович Кирей, генштабіст, командир 23-го корпусу, у грудні 1917-го кілька днів був головнокомандувачем військ УНР. На початку 1918 року, разом з Петлюрою, він формував кіш Слобідських гайдамаків.

1—3 травня 1918-го тимчасово виконуючим обов'язки міністра військових справ і військового флоту став начальник генерального штабу полковник Сливинський, потім деякий час цю посаду тимчасово виконував генерал Лінгау. Скоропадський згадує: «У 1917-му році мій корпус бився поруч із 7-м Сибірським корпусом, де начальником штабу був генерал Лінгау... я призначив його тимчасово на пост товариша військового міністра».

Скоропадський писав, що на посаду військового міністра «українці» (українські соціалісти) пропонували генерала Олександра Грекова і за це було німецьке командування, але гетьман, вважаючи його ненадійним, «...рішуче від

цього відмовився». У своїх «Споминах» Скоропадський докоряє генералам Грекову, Ярошевичу, Осецькому за їхню зраду у листопаді 1918-го: «Я від природи людина підозріла і недовірлива, але і я ніколи, до керування Україною, не міг допустити, щоб який-небудь генерал... міг так низько впасти в моральному відношенні».

Скоропадський вирішив зібрати всіх корпусних командирів, призначених за Центральної Ради, і вибрати міністра з цих панів. На цьому зібранні він мав розмову з генералом Рогозою. Рогоза погодився прийняти портфель військового міністра, і негайно був призначений.

Генерал Рогоза був «...дуже чемний і розумний військовий начальник» (за Зеньківським). Скоропадський твердив, що Рогоза «...застав міністерство в огидному стані, там зовсім не було у справжньому змісті військової організації. Якись молоді люди носили мундири різних типів і покроїв, але чи були це військові і офіцери зокрема, нікому не було відомо. Ця компанія займалася більше політикою, ніж дорученою їм справою. У перші ж дні керування міністерством Рогозою йому випало змінити начальника канцелярії, якогось полковника, тому що виявилось, що прокламації, що з'являються час від часу проти нового уряду, друкувалися у друкарні військового міністерства. Цими панами тоді був улаштований якийсь збір у будинку військового міністерства і проголошувалося «Смерть гетьману», при загальному співчутті всіх цих маленьких Маратів. Яких сил мені коштувало, щоб Рогоза звільнив з посади командира Київського корпусу, що, може бути, був і поважний генерал, але рівно нічого не робив... Військове міністерство того часу було теж набите невідповідними людьми. Це були авгієві стайні, які потрібно було, за малим виключенням, ґрунтовно очистити».

Скоропадський називає Рогозу «...чесною та гоноровою людиною», «у всіх відносинах лицарем без страху та докору», хоча і вважає, що ця якість була і його великим недоліком. Рогоза дуже довіряв підлеглим — «...для нього всякий, що носить офіцерський мундир, був чесною людиною, у той час як вони його обманювали». За Скоропадським, Рогоза був «далеко недурний, але занадто довірливий».

Начальником власного штабу гетьман призначив генерала Дашкевича-Горбатського, але «...він зовсім не міг упоратись із цією справою». Згодом начальником штабу гетьмана став генерал Стелецький, він «...просто попався під руку, що, звичайно, було великою помилкою».

Начальником Головного штабу армії став генерал-лейтенант Олексій Семенович Галкін (колишній черговий генерал штабу Південно-Західного фронту). Інспектором артилерії став генерал-лейтенант барон Сергій Миколайович Дельвіг (колишній інспектор артилерії 9-го корпусу Південно-Західного фронту).

Цікавою особистістю був командир гетьманського корпусу, що став формуватися в Одесі, генерал-майор (генеральний хорунжий) Василь Вікторович Біскупський, що наприкінці XIX століття служив у лейб-гвардії кінному полку. Ветеран Російсько-японської війни Біскупський, 1912 року, після одруження з видатною співачкою романсів Анастасією Вяльцевою кинув службу і заснував на Далекому Сході кілька акціонерних фірм по видобутку нафти. Але під час Першої світової він знову пішов служити і став командиром 3-ї кавалерійської дивізії. 1917 року Біскупського як представника армії обирають депутатом Петроградської Ради. Ще за Центральної Ради Біскупський «записався» до української армії і став командиром дивізії в Одесі, а при гетьмані — командуючим Південною групою військ. Після служби у гетьмана він служить у частинах Директорії, а потім у частинах, сформованих французами в Одесі. У вересні 1919-го Біскупський стає головою Західноруського уряду.

Павло Петрович бажав бачити міністром уже неіснуючого українського військово-морського флоту адмірала Олександра Васильовича Колчака, який командував Чорноморським військовим флотом у 1916—1917 роках (знаючи про його українське козацьке коріння і про активну участь у масонських ложах). Однак Колчак був десь тоді далеко у країнах Антанти і з ним неможливо було зв'язатися.

Тимчасово виконувати обов'язки міністра військово-морського флоту було призначено контр-адмірала Миколу Лаврентійовича Максимова (ветеран Порт-Артура), що тривалий час, до листопада 1918-го, затримався на «тим-

часовій посаді». Максимов «...так довго залишався при виконанні цієї посади, що я вирішив його затвердити. Незважаючи на його недоліки, я не жалкую, що його призначив. Ця людина була широко віддана своїй справі і знесилювалася, щоб як-небудь зібрати залишки того колосального майна, що ще так недавно представляв наш Чорноморський флот». Якийсь час командуєчим флотом, якого не було, був контр-адмірал Микола Іванович Черниловський-Сокіл, що походив з потомствених дворян Київської губернії і теж був ветераном Російсько-японської війни, офіцером крейсера «Варяг».

* * *

Після кількох місяців співпраці, восени 1918-го, Скоропадський уже розчарувався у більшості своїх міністрів. На еміграції він почав аналізувати недоліки гетьманату, перекладає відповідальність за провал із своїх плечей на плечі всіх міністрів.

Хоча прем'єра Лизогуба він «поважав і любив», до нього у гетьмана було найбільше претензій: «...у нього були недоліки, найважливішими з них були його велика зарозумілість і потім уразливість. Коли він на кого-небудь ображався, він уже об'єктивно міркувати не міг, а ображався він часто. Лизогуб був надзвичайно підданий лестощам. Цим його можна було відразу прибрати до рук і помикати, як завгодно. На жаль, деякі люди цим користувалися», він «...завжди легко ображався, коли я його штовхав у бік більш швидкої роботи у життєво важливих питаннях... розмаху, вільної творчості, сміливості не було, і щодо цього він, при всьому своєму бажанні бути мені корисним, не був на необхідній висоті... Він усе хотів зробити сам. Справ же була маса, він не встигав. Важливі рішення не приймалися ним вчасно, час йшов дарма. Я йому про це казав, він ображався. Він був надзвичайно сумлінний, дуже багато працював, але зі справами не завжди справлявся, тому що не мав здатності визначати істотне, широкого державного значення, від другорядного, що могло почекати... М'якість і зайва скромність щодо цього йому шкодили. Зарозумілість його часто виражалась у тім, що він у будь-якому, навіть другорядному питанні, видимо, внутрішньо

дуже пишаючись своєю минулою земською діяльністю, зараз же нагадував, що він 25 років був головою губернської земської управи, що це питання потрібно вирішити так-то, що він навчить, як потрібно зробити... Федір Андрійович не встигав упоратися з головуванням у Раді міністрів... Головною провиною Федору Андрійовичу у питаннях внутрішніх справ я ставлю бажання все робити самому та повільність у проведенні важливих питань... сміливість та швидкість у рішенні державних питань не були відмітними властивостями характеру».

Було ясно, що Лизогуб просто не міг дати раду всім своїм справам, які на нього звалились у 66 років. Тільки головування в Раді міністрів мало займати у нього 6—8 годин, а ще робота з документами, а ще — міністерство внутрішніх справ, у якому він був міністром! За Скоропадським, Лизогубу «потрібно було більше проявляти владу у Раді міністрів і не давати ухилитися вбік у подробиці...»

Зеньківський майже повторює гетьманську характеристику Лизогуба: «У ньому не було ні політичного темпераменту, ні волі... можна було б мати хоча б свій план — але його не було, та й не могло бути в поважного Федора Андрійовича — він просто вів справи, які життя висувало... він просто не вмів політично мислити, залишаючись усе тим же земцем, яким був раніше... залишаючись завжди чесним, чемним, ані фонд відданим Росії, але в даній обстановці чесно служив “українській державі”...»

Головний недолік Чубинського був близьким до головного недоліку Лизогуба — він «здавався мені жадливим марудою (медлітелем)». Чубинський затягнув справу реформування правосуддя, за що і був відставлений гетьманом.

«Вроджену м'якість» як головний недолік закидав гетьман своїм міністрам: Василенку, що «мав усі якості та недоліки наших професорів», Зеньківському, що «зовсім не знав, як йому бути з митрополитом Антонієм», Соколовському — «...завдяки його м'якотілості, він приніс чимало шкоди Україні».

Гетьман згадує, що ні Соколовський, ні Вагнер «...не відповідають своєму призначенню», а головною провиною міністра Колокольцева (за Скоропадським) було те, що він «не був популярний». Міністр Вагнер «...на жаль, не мав

здатності переконувати своїх колег у правоті своїх думок, не користувався ніяким впливом у Раді міністрів... Людина він був дуже м'яка... він не в змозі був, при існуючих комбінаціях, що-небудь провести у своєму міністерстві» (за Скоропадським).

І Дмитра Дорошенка Скоропадський вважав «...не зовсім підходящим. Його ніхто не визнавав. І українці, і великороси його однаково не любили... Власної думки він не мав, керувався, головним чином, тим, що скажуть про нього в українських колах... Він так, здається, і сидів до кінця між двома стільцями...»

Про міністра Бутенка Скоропадський скаже: «Власне кажучи, що за міністр був Бутенко, виразно я й дотепер не міг сказати», він, «...перебуваючи в області нескінченних інтриг», не займався справами міністерства. «У Раді Бутенка теж не любили і скаржилися на нього... Це був міністр, на якого сипалися нарікання, але чи були ці нарікання справедливі, — я так і не довідався». На Бутенка були найсильніші нарікання з боку промисловців, цукрозаводчиків, гірничопромисловців, німців — «...його звинувачували у всіляких злочинах, його виставляли в моїх очах як людину безвладну, яка не може впоратися зі справою».

Скоропадський вважав, що «...генерал Рогоза, бажаючи бути ліберальним, сам узявся розробити устав і вніс туди багато нововведень, які дисциплінарну владу, особливо молодших начальників, зводили майже нанівець...»

Міністр Ржепецький, за Скоропадським, «...був занадто великим провінціалом... був би прекрасним директором навіть великого провінційного банку, але не далі». Скоропадський підкреслює його праві політичні погляди такими словами: «...у нього була слабкість — це обласний “Союз земельных собственников” і “Протофіс”... він і ображався, коли його підозрювали у щирому бажанні створити Україну». За Дмитром Дорошенком, Ржепецький був «...людиною дуже експансивною, палкою і часто нестриманою».

Скоропадський писав, що і міністр Гутник «...фактично нічого не зробив... Я прохав якнайбільше демократизувати промисловість, уважаючи, що це в нас тепер одне з найбільш важливих питань, але нічого не було зроблено. Гутник казав: «Так, так», і нічого не зробив... Я думав, що

в Гутнику, як у євреї, я знайду саму широку комерційну людину з ініціативою, але помилився».

Міністр продовольства Соколовський, за словами гетьмана, «...зовсім не справлявся зі справами» і довів справу до різкого зростання ціни на хліб, не провів «...очищення міністерства від всіх грабіжницьких елементів, які частково засідали в ньому або присмокталися до нього всякими правдами і неправдами».

У середині літа 1918-го гетьман змінив Соколовського на Сергія Михайловича Гербелья, дворянина та землевласника, колишнього харківського губернатора та головноуповноваженого з постачання армій Румунського фронту. У квітні—липні 1918-го він був представником українського уряду при австрійському командуванні в Одесі.

Дорошенко писав, що Гербель «...дуже чесний і енергійний адміністратор, завзятий ворог хабарництва і усяких зловживань...» Гербель почав з того, що вигнав близько 350 чиновників міністерства, «...що засіли там без всякої справи». Вже на початку ревізії міністерства Гербель відкрив близько ста справ з приводу шахрайства, крадіжок і спекуляції. З початком міністерства Гербелья фахівці з Петрограда почали «заводити дореволюційні порядки».

Генерал Гренер був рішуче налаштований проти кандидатури Гербелья як можливого «австрійського агента», але Скоропадський умовив «колегу».

Рада міністрів при вирішенні найважливіших питань часто-густо ділилася на дві рівні протидіючі половини, що гальмувало прийняття будь-якого рішення. «Ми просто зовсім не рухалися уперед», — оцінював діяльність свого уряду гетьман.

Соціаліст Володимир Винниченко критикував міністрів переважно за їх ставлення до «ширих українців». За Винниченком, Ржепецький та Афанасьєв були «україножери», Вагнер — «ненависником українського відродження», Чубинський — «ворог українства», Гіжицький — «з антипатіями до українства», Бутенко — «кадет, в українському питанні “і нашим і вашим”», як державний діяч — нікчемність. Портфель одержав за підготовку перевороту». Любинського Винниченко характеризує як «безпартійну нікчемність, аптекар, одержав портфель за особисте

знайомство з П. Скоропадським», а Гутник отримав від Винниченка звинувачення як «феноменальний одеський спекулянт... відомий на всю одеську округу цинізмом і безсоромністю своїх біржових операцій».

Міністерства реорганізовувалися за старими імперськими зразками, відновлювалися земські управи і міські Думи, що обираються за старими законами.

«Я мав право міняти голову Ради міністрів. Звичайно, мав і робив це... порядок відповідальності кожного з міністрів переді мною я допускав лише на обмежений час, а не як явище постійне», — писав Скоропадський.

* * *

Проаналізуємо, хто ж іще, крім міністрів, мав помітний вплив на гетьмана в його перші 100 днів. Крім міністрів, у гетьманському палаці постійно «штовхалося» певне коло осіб. Мабуть, це особистий секретар гетьмана Сергій Костянтинович Моркотун (про Моркотуна ми вже писали), Микола Михайлович Могилянський, генерал Костянтин Адамович Прісовський, Михайло Михайлович Ханенко, Іван Полтавець-Острияниця, Василь Васильович Кочубей, князь Голіцин, Палтов...

Непересічною особистістю у ближньому гетьманському оточенні був товариш державного секретаря — професор антропології Микола Михайлович Могилянський. Він закінчив Петербурзький університет, навчався в Берлінському університеті та у паризькій Ecole de Antropologie. До революції Могилянський працював завідувачем відділу Російського музею у Петербурзі, завідував відділом журналу «Мир Божий», викладав у петербурзьких вищих навчальних закладах, був прихильником автономної України у складі федеративної Росії. У царській Росії він устиг дослужитися до статського радника. Могилянський пройшов типовий шлях багатьох російських лібералів — від марксизму, через земство і партію кадетів, у масонство. Він «працював» у масонських ложах зі Скоропадським і Моркотуном.

Комендант генерал Прісовський «...прекрасна людина, про яку я завжди збережу пам'ять як про бездоганну людину» (за Скоропадським). Михайло Ханенко, нащадок

іще одного гетьмана XVII сторіччя, завідував усією господарчою частиною гетьманського будинку і був начальником «апарату» — канцелярії гетьмана, «на якому лежав обов'язок вести всі списки запрошених». Скоропадський запише: «я його дуже цінував».

Іван Полтавець-Остриця керував особистою канцелярією гетьмана. Він намагався «роздути свою канцелярію в цілу установу». Ад'ютанти гетьмана: Василь Кочубей (гвардії штабс-ротмістр, офіцер лейб-гвардії кавалергардського полку) та граф Олсуф'єв. Кочубей був далеким родичем гетьманової дружини Олександри Дурново, а Олсуф'єв — родич самого гетьмана.

Гетьман полюбляв розмовляти з колишнім членом Державної думи, князем Олександром Голіциним, що у 1918-му представляв «Союз земельних собственников», «Протофіс» і коло найближчих знайомих гетьмана з аристократії. Гетьман писав, що Голіцин, хоча «нічого загального не мав з українцями», за переконаннями був «далеко не правим», та «...зовсім не стояв на тій мертвій крапці повернення до старого, на якій так виразно стояли його колеги з “Протофісу” та Союзу землевласників».

Товариш міністра закордонних справ Палтов, за словами Врангеля, «...був особистістю з досить темним минулим, замішаний у надзвичайно брудних грошових справах, за що вчасно позбавлений був камергерського мундира...» В той же час, за словами Кочубея, він мав на гетьмана «винятковий вплив». Палтов був спритним юристом і міг швидко та якісно підготувати будь-який необхідний документ.

Про вплив барона Теодора (Федора) Рудольфовича фон Штейнгеля треба сказати окремо. Під час гетьманського перевороту барону було 48 років, але він був одним із найвідоміших діячів у Києві. Про нього гетьман писав: «чесніший і гоноровий українець, що носив тільки німецьке прізвище...»

Штейнгель був великим землевласником на Волині, у своєму маєтку він створив великий археологічно-етнографічний музей, школу, лікарню для селян. З 1905 року Штейнгель став одним із лідерів кадетів, членом ЦК партії кадетів, 1906 року був обраний від Києва до Всеросійської Державної думи, в якій виступав за автономію Украї-

ни, підписав «Виборзький заклик» до скасування монархії, три місяці перебував у в'язниці. Повернувшись до Києва, барон вступив до Товариства українських поступовців, а згодом став лідером Української партії соціалістів-федералістів.

1915 року Штейнгель очолив Південно-Західний комітет Союзу міст та Київський союз міст. У перші дні Лютневої революції Штейнгель очолив нову революційну владу у Києві — виконком Ради об'єднаних громадських організацій, став членом президії Українського національного конгресу.

Штейнгель був одним із найстаріших масонів в Україні (можливо, посвячений 1905 року), вже 1908 року він створює у Києві ложу «Київська зоря» (система «Великий Схід»), у якій стає «достойним майстром» (майстром цієї ложі був О. В'язлов — майбутній міністр уряду гетьмана), з 1909 року Штейнгель став «достойним майстром» київської ложі «високих градусів», масонської Ради «Правда» (до неї входили О. В'язлов, Д. Григорович-Барський, М. Грушевський, С. Єфремов, С. Чебаков та ін.). З 1910 року, як тільки була створена «Ложа Верховної Ради Великого Сходу народів Росії», Штейнгель увійшов до неї як людина, що мала «найвищі градуси» (серед 25 «обраних»). 1912 року Штейнгель став венераблем — головою Вищої Ради російського масонства (серед членів Ради був О. Керенський, М. Некрасов, М. Чхеїдзе та ін.).

У травні 1918-го Скоропадський затвердив Штейнгеля на головну міжнародну посаду (більш важливу, ніж міністр закордонних справ) — на посаду посла України у Німеччині. Але зустрічі та листування між гетьманом і бароном не призупинялися...

Цікаво, що конспірація російських масонів була на найвищому рівні, і навіть німці (як до того і російська імперська поліція) не здогадувалися про належність Скоропадського, Штейнгеля, більшості членів уряду гетьмана до таємних масонських лож «Великого Сходу», центр яких розташовувався у Парижі. Парадокс історії був у тому, що «прогерманський уряд гетьмана» намагався таємно працювати і на країни Антанти. Можливо, Штейнгель був найкращим агентом Франції в Німеччині.

Губернські, міські та повітові старости замінили комісарів Центральної Ради. Старости призначалися гетьманом з 9 травня до середини червня 1918 року.

До влади на місцях прийшла аристократія і генералітет (особливу симпатію гетьман мав до генералів і офіцерів-кавалеристів): київським губернським старостою став граф Іван Львович Чарторижський (з 30 серпня — генерал П. М. Андріянов), волинським — Дмитро Федорович Андро (родич графів Ланжеронів), чернігівським — колишній голова губернського земства Микола Петрович Савицький (один із повітових старост — граф Кочубей), подільським — Сергій Іванович Кисельов (у нього повітові старости: барон Ренненкамф, граф Потоцький...), харківським — Петро Іванович Залеський — генерал-лейтенант, що був командуючим 6-ї кавалерійської дивізії й т. в. о. командуючого 7-го кавалерійського корпусу, полтавським — осавул Забайкальського козачого війська Кудрявцев, херсонським — Семен Григорович Пищевич...

Однак прем'єр не мав сил централізувати владу і не мав ніякого впливу на місцеву владу — старост (губернаторів). Україна розпалася на 8 губернських старост, у яких усі питання вирішувалися, виходячи з політичних і особистих амбіцій старост-губернаторів. Так, харківський губернатор Залеський та одеський градоначальник генерал Мустафін виступали проти поширення української мови у своїх вотчинах.

Багато урядовців, особливо на місцях, призначалося гетьманом із колосального резерву — з «бувших людей», що змогли втекти з червоної Росії на «український хутір». Росіяни швидко зайняли «тепленькі місця» у міністерствах, у місцевих адміністраціях та фінансових установах.

«Всі українці кажуть про те, — згадує гетьман у своїх мемуарах, — що я користувався російськими силами для створення України. Так, тому що одними українськими силами не можна було створити нічого серйозного. Дійсно, культурний клас українців дуже нечисленний. Це і є лихом українського народу... Для того щоб поповнити недолік у наукових силах, у нас склалися списки осіб, яких бажано було б залучити для роботи на Україні. Ми користувалися для цього так званими державними поїздами,

які були встановлені за згодою із Совдепією; цими поїздами ми залучили до себе декількох видатних і підходящих нам по своїх переконаннях працівників із числа людей науки та мистецтва».

Великі проблеми з владою склалися в гетьмана на місцях — у волостях та повітах. Крім німецького або австро-угорського комендантів (командирів частин), влада перетікала до поміщиків, що повернулись у свої маєтки. Ці пани-землевласники склали свої каральні загони для реалізації наказів Ейхгорна, які стосувалися повернення землі панам, врожаю та реманенту колишнім господарям. Так, у Сквирському повіті діяв панський каральний загін, що «вибивав» гроші із селян на «гетьманський пайок».

«Людей позитивно не було. Мене завжди те дивувало, що якось усі дивилися на ту роботу, що творили, як на справу, що створювалася особисто для мене, а не як на широку державну творчу роботу... В урядовому апараті, де все було ще ново, де люди не зспівались, я був чимось подібним до єднального цементу, і доводилося тому з усіма бачитися особисто і витрачати години на змазування державної машини. Надзвичайно важко було налагодити порядок серед найближчої моєї свити».

Перший місяць нової влади

(ТРАВЕНЬ 1918 Р.)

«Життя моє встановилося порівняно просто: з першого дня я запропонував, щоб Рада міністрів засідала у гетьманському будинку, і це давало мені можливість постійно бувати на засіданнях, а міністрам, що бажали бачити мене з будь-якої справи, приходити до мене запрос-то. Звичайно я вставав пізно, тому що лягав не раніше двох-трьох, а то й чотирьох годин ночі через засідання у Раді або роботи над читанням різних спішних доповідей, що надсилаються міністрами. Звичайно, особливо на початку, до мене приходили годин у дев'ять, коли я ще був у спальні, або Палтов, або начальник штабу, або ж комендант для яких-небудь спішних питань. Потім я йшов до свого кабінету, і вже безперервно йшли доповіді міністрів та інших осіб, яких мені потрібно було бачити.

О першій був сніданок, і негайно після нього знову ж я йшов до себе у кабінет. О 8-й годині був обід, і негайно після обіду я відправлявся до Ради або ж приймав у себе всіляких осіб. У проміжках же доводилося писати ще всілякі чернетки для розпоряджень, наказів і т. п.

Спочатку я так багато працював, що протягом декількох тижнів позитивно не виходив з кабінету, залишаючи його лише для того, щоб нашвидку пообідати або ж перейти на ніч у спальню. Причому звичайно, ще лежачи у ліжку, я брав собі на прочитання будь-яку легку доповідь. Коли після цього мені довелося кудись поїхати й опинитися на свіжому повітрі, у мене кружилася голова й занедали очі від яскравого весняного світла. Я собі постійно дорікав у тім, що так жити не можна, що необхідно мати хоч кілька годин на добу, вільних для відпочинку і прогу-

лянки, але на початку це було позитивно неможливо: усяка доповідь, усякий прийом мав спішне і важливе значення, я нічого не міг відкласти або як-небудь зім'яти».

Так писав Павло Петрович про свій порядок денний першого місяця омріяного гетьманства... і додавав: «...з такою довірливістю пішов на цю каторгу, вірячи, що мене зрозуміють... Скажу відверто, що під час гетьманства в мене було стільки політичних трагедій, стільки драм і особистих, і державного порядку».

Дійсно, замість триумфу і насолоди владою Скоропадський вперше у житті відчув важкий хрест влади, постійну перевтому, необхідність постійної праці, цілковиту відсутність вільного часу та відпочинку.

Рада міністрів збиралася щодня з восьмої вечора до другої години ночі, а інколи засиджувалась і до п'ятої. У травні та червні 1918-го гетьман обов'язково був присутнім на цих засіданнях...

Зеньківський свідчить, що міністри на засіданнях спілкувалися російською мовою, вони «...не розмовляли українською мовою — принаймні тоді, — тому що згодом П. П. Скоропадський вивчився говорити. В той же час всі документи Ради міністрів подавалися вже українською мовою. Все листування і взагалі всі офіційні зносини як з німцями, австрійцями, так і з усіма іншими державами та обивателями, з якими в той час Україна мала зносини, відбувалися українською. Гетьман надав чиновникам тримісячний термін на вивчення української мови. Він розраховував, що у серпні 1918-го всі його чиновники будуть вільно балакати українською. Що з цього вийшло, передає Михайло Булгаков у «Днях Турбіних». Письменник художньо відображає комічність ситуації, коли гетьман, його міністри та ад'ютанти повинні були розмовляти українською, але знали мову дуже погано:

«Гетман. — Я давно уже хотел поставить на вид вам и другим адъютантам, что следует говорить по-украински. Это безобразие, в конце концов! Ни один мой офицер не говорит на языке страны, а на украинские части это производит самое отрицательное впечатление. Прохаю ласково.

Шервинский. — Слушаю, ваша светлость. Дежурный адъютант корнет... князь... (В сторону.) Чёрт его знает, как

«князь» по-українски!.. Чёрт! (Вслух.) Новожилицев, временно исполняющий обязанности... Я думую... думую... думоваю...

Гетьман. — Говорите по-русски!»

Дмитро Дорошенко писав: «Майже всі освічені люди, за незначним виключенням, уживали російську мову, й це зовсім не означало недолік української національної свідомості або патріотизму, а було наслідком виховання, звички й усього комплексу обстановки життя. Та й у народі вже зникла та чиста українська мова».

Євген Коновалець свідчив, що гетьман «...завзято вчився української мови», а Варфоломій Євтимович писав, що гетьман уже влітку 1918-го розмовляв українською мовою «...на полтавському говорі, зовсім не гірше від тогочасного українського пересічного інтелігента». У вересні 1918 року на прийомі у кайзера Німеччини Вільгельма II Скоропадський виголошував промови українською мовою.

Спочатку гетьману було цікаво брати участь у засіданнях Ради міністрів — «вчених мужів», обговорювати й вирішувати справи держави. Але через два-три місяці таких «вечірок» його вже нудило від нескінченних та пустих розмов, на яких мало що можливо було вирішити, тому що міністри могли забалакати будь-яке питання. Вже до серпня 1918-го кабінет Лизогуба набрид йому «до чортиків», гетьман став усе рідше брати участь у роботі Ради міністрів, і прем'єр і міністри вже не мали на гетьмана такого впливу, як це було у травні—липні 1918-го.

Скоропадський описав і роботу своїх міністерств, у яких було: «...маса людей невідповідних по своїх знаннях і по своїх моральних якостях, але для дезінфекції всіх цих установ був потрібен час... усякий негідник, задрапувавшись у тогу українства, вважав себе заброньованим. На моїй душі є, імовірно, кілька промахів, тому що у міністерствах часто перебували начальники, які до українців, ділових і чесних людей, ставилися з неприхованою антипатією, а разом з тим ці начальники були потрібні, тому що вони знали техніку справи».

Скоропадський згадував, що прем'єр Лизогуб узяв моду «...занадто довго говорити з конкретного питання, вже цілком розжованого, і тим самим без кінця затягував непро-

дуктивно засідання Ради... кожную справу, навіть другорядну, що обговорювалась у Раді, вирішував начисто, присвячуючи їй набагато більше часу, ніж ця справа, по суті, мала значення...», усякі дрібні події політичного життя подавались урядовцями як ті, що заслуговують особливої уваги.

У змаганні красномовців брав участь і міністр Чубинський, що, за Скоропадським, «...прекрасно говорив. Знав про це та любив себе слухати, що в достатній мірі затягувало засідання Ради міністрів...», та й міністр Вагнер «...говорив довго, тягуче, у більшості випадків не строго до питання». Ржепецький, «...володіючи даром слова і займаючи, завдяки своєму характеру, видатне становище у Раді міністрів, він, користуючись своїм впливом, через нерозуміння ним загальної обстановки, загальмував кілька гарних починань...»

Своє «аматорство» гетьман приховував звинуваченнями своїх міністрів: «Я особисто приходив у Раду міністрів щовечора і бачив, що зрячі люди там не сиділи. Потрібно, навпаки, дивуватися, що урядовий апарат був незабаром порівняно налагоджений і навіть витримав такі випробування...» Він бажав займатися владними питаннями, але не знав, з якого боку за них взятися.

Але кілька важливих питань Рада міністрів намагалася вирішити вже у травні. На засіданні Ради міністрів 3 травня для заповнення державної скарбниці було вирішено встановити державну монополію на вино (насамперед на горілчану промисловість), цукор, мелясу, тютюн і сірники. Для того, щоб винна монополія не обмежувала поставки хліба, міністри вирішили організувати виробництво казенного спирту з картоплі та меляси. Стимулом для поліпшення загального фінансового становища країни міністри вважали введення державних монополій і підвищення залізничних тарифів.

Вже на початку травня 1918-го міністр фінансів вирішує організувати швидкий друк грошових знаків гетьманщини, у Києві — у друкарні Кульженка і в Одесі — у друкарні військового відомства, перевівши ці друкарні під контроль міністерства фінансів.

27 травня 1918 року гетьман підписав закон «Про право на врожай 1918 року», в якому право на врожай озими-

ни, посіяної землевласниками восени 1917 року, надавалося землевласникам, а право на врожай озимини на землях, які здані восени 1917 року власниками земель в оренду, надавалось орендарям. Право на врожай ярини, засіяної весною 1918 року, надавалось особам, що засіяли ці землі, але тільки за умов повернення власникам земель усіх витрат, які власниками були зроблені на цих землях після жнив 1917 року, після виплати державних та земських податків. Селяни, що захопили землю, мали виплатити за користування землями власникам цих земель відповідно до врожаю. Врожай із нив, оброблених та засіяних під керуванням призначених земельними комітетами управителів, реманентом та насінням власників і за рахунок останніх найнятими робітниками, належав власникам.

Цей закон, що позбавляв селянство продуктів своєї праці і відроджував поміщицьку землевласність, сильно вдарив по селянських господарствах, що скористалися перерозподілом землі й засіяли захоплені землі. Виконувати цей закон влада була вимушена з допомогою каральних загонів, що призвело до селянської війни проти гетьмана.

У той же час гетьманський уряд не зміг поліпшити стан торгівлі України з країнами німецького блоку, не зміг налагодити постачання українського продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини. Гетьман у цьому питанні киває на німців: «Вивізну торгівлю з Україною німці погано організували. Поряд із цими великими фірмами та ділками... понаїхала з Німеччини маса всякої сволоти, просто якісь голодні шакали, які завдавали величезної шкоди і нам, і, скажу відверто, хоча це мене не стосується, Німеччині... Виходила якась колосальна спекулятивна каша, причому ці німецькі шакали діяли з неймовірною нахабністю, зловживаючи на кожному кроці заявами, що "наш уряд цього вимагає" і т. д. Наші спекулянти до них примазувалися, сподіваючись саме, що, завдяки нахабності їхніх німецьких колег, спекуляція їх буде вдала».

Час гетьмана займали ще численні прохачі та «стукачі». З перших днів свого гетьманства Скоропадський вирішив «широко приймати народ» у дворівній приймальні, гаючи на це безліч «державного часу».

Він згадував: «У приймальні в мене зіштовхувалися люди всіляких напрямків. Перші дні майже винятково приходили на прийом різні представники партій і союзів, які виставляли своїх кандидатів на ще не зайняті пости міністрів. Головним чином, обласний «Союз земельних собственников», «Протофіс» і українські партії робили на мене сильний тиск. Я ж їх вислухував, але не піддавався. В одних і в других були неможливі списки. Згода прийняти такий список була б рішенням йти за програмою крайньої партії, чого, як я вже неодноразово казав, я не хотів...

Народу, як я казав, у мене щодня перебувало дуже багато. Спочатку я встановив два рази на тиждень загальні прийоми — по середах і п'ятницях. Потім необхідність мати один день зовсім вільним, щоб встигнути ознайомитися із доповідями особливої важливості, змусила мене скоротити прийоми до одного дня на тиждень. На прийоми приходили винятково прохачі. Про що тільки отут не клопотали! Поряд із життєвими, пекучими питаннями зверталися до мене із усякою дурницею... Багато прийшло у перший же вечір таких, що ще за день перед тим обмінали нас десятою дорогою... Життя протікало в мене в якійсь пропасній роботі, доводилося працювати позитивно до знемоги».

У своїх «Споминах» Скоропадський постійно скаржився на ту тяжку муку, що прийшла до нього разом із жадаючою владою. Він в'язнув у владі, як муха у киселі, вже не встигаючи відчутти насолоди владою.

Крім випробувань часом, для Павла Петровича існувало ще випробування простором. Палац на Інститутській, № 40, що у київському районі Липки, перетворився на тісний вулик — тут засідали Рада міністрів та Мала Рада товаришів міністрів, тут була канцелярія та прийомна гетьмана, кімнати охорони, ад'ютантів, коменданта... спочатку гетьман зайняв три кімнати, як приватні покої, але коли до Києва у липні переїхала дружина гетьмана, його дві доньки та три сини з вихователями, у палаці знайшли ще три кімнати, але на таку велику родину і шість кімнат було замало.

У перші дні своєї монархії гетьман Павло Петрович усім хотів сподобатися. Він милувався собою й сподівався,

що всі-всі навколо — весь «народ український» — оцінять його гідність, шляхетність, ексклюзивне походження, гарні манери, його бажання врятувати Україну від жахів громадянської війни, встановити закон і порядок...

Скоропадський, по суті узурпатор влади та диктатор, дивував і розчулював демократичністю. Він простив українських соціалістів і російських монархістів, залишив профспілки і навіть Совети на місцях (звільнивши Совети від владних повноважень). Він не підписував покарання на смерть і не починав широких репресій, хоча за його спиною каральні загони з колишніх поміщиків і їхніх прихвоснів у союзі з австро-німецькими загонами палили цілі села та вбивали непокірливих селян, військово-польові суди окупантів вішали на площах провінційних міст «підозрюваних у опорі». Сам Скоропадський вважав, що він отут ні при чому... він навіть прохав німецьке та австрійське командування відмовитися від насильств у провінції, не розоряти селян. Але окупанти його мало слухали, адже він тільки «грав у владу».

Уже 2 травня 1918 року Рада міністрів на своєму засіданні вирішила, що «...оскільки діяльність бувших міністрів не виходить за межі виявлення особистих їх поглядів та думок, вони, згідно з установленими гетьманом основами законів про свободу совісті й слова, не повинні належати ні до якої відповідальності, а ще менше особистому заарештуванню. Але коли вони при розповсюдженні своїх поглядів будуть надалі користуватися не належним вже до них авторитетом своєї влади чи своєї посади, вони повинні бути суворо покарані, не спиняючись навіть перед особистим їх заарештуванням».

У той же час каральні експедиції проти українського селянства (особливо у травні—червні 1918-го) стали неодмінною рисою режиму Скоропадського. Карателі, як правило, застосовували принцип колективної відповідальності: розмір стягнень розподілявся між усіма мешканцями населеного пункту, незалежно від їхнього соціального статусу, рівня матеріальної забезпеченості. У разі неспроможності частини населення сплатити контрибуцію її сплачувала інша частина — заможні верстви населення. Непокірних селян катували, вішали, а їхні хати спалювали...

От як описує Скоропадського, що тільки кілька днів тому став «монархом», його міністр Василь Зеньківський: «Гетьман мені сподобався, я відчув до нього симпатію, що почуваш до людей, яким можна повірити. Але як відразу було ясно, що це все-таки тільки генерал, що не тільки ніякого державного таланту в нього немає, але що й мислити державно навряд чи він може. Враження це зараз же зміцніло, як тільки почалася розмова...» Зеньківського у палаці гетьмана «...уразила збройна його охорона (з німців) з кулеметами назовні і у вестибюлі».

Генерал і масон Гурко, що відвідав Скоропадського на початку його гетьманської кар'єри, відзначає «неймовірну балакучість» гетьмана і згадує, що Скоропадський тримав себе з важністю і зовнішньою пишністю, тавруючи російський гніт і вихваляючи Мазепу, але у приватних розмовах з російським генералом пояснював такі «шовіністичні» заяви тактичними вимогами моменту. Гетьман запевняв російських патріотів, що українізація держави потрібна німцям, і вона допоможе гетьманові впоратись із внутрішньою національною опозицією. Свою українську позицію та німецькі симпатії гетьман пояснював так — «...не я покликав німців, а їхній прихід дійсність... якби я погодився, німці перейшли б до прямої окупації, а я ще можу зберегти державу... коли б не було мого виступу, німці, кількома тижнями пізніше, завели б в Україні звичайне генерал-губернаторство».

Зеньківський у своїй книзі «П'ять місяців біля влади» так характеризує Скоропадського: «Бойовий офіцер, схильний до військових авантюр, П. П. Скоропадський міг би ще утішитися всім тим, що звичайно пов'язане із верховною владою, — тим галасом, тими парадами, які й стомлюють, але й забавляють. Перший час замість цього його забавляла атмосфера змови, що дуже довго відчувалася у палаці; забавляли прийоми, зустрічі, інтриги — але це стало незабаром набридати П. П., як набридали йому і щоденні засідання Ради міністрів (лише із середини червня ми по неділях зовсім не працювали, а по суботах з'їжджалися о 2 годині на 2—3 години). П. П. по суті — чемна і шляхетна людина, але безпринципний, не у змісті цинізму або відкидання принципів, а у тому розумінні, що вся його

принциповість не йшла далі звичайної порядності — ні світогляду, ні глибоких переконань у нього не було через поверховість натури... У донкіхоти П. П. не годився, і він кинувся в авантюру української самостійності, у якій перебуває (все-таки не зовсім щиро) і донині. Таким українцем, яким його хочуть і хотіли бачити захисники української монархії, він не був і не може бути, залишаючись скрізь і завжди російською людиною. І те, у роки, коли стільки людей втратили розум, відреклися від моралі, стали безсоромними опортуністами, перед Павлом Петровичем життя поставило важке запитання про лицарську вірність Росії, те, що він піддавався (і піддається) різним українським шепотінням і нерідко лає «москалів» і Росію, — у цьому зреченні від того, що є його сутністю, П. П. загубив підвалини, якими трималася духовно його особистість... це не була ні державна людина, ні навіть “верховний головнокомандуючий” і вождь — хоча він і був на цих ролях. Між іншим, він був добрий, привабливий і милий — у приватних відносинах... за цинізмом і скептицизмом можна було часом помітити нотки примітивного сентименталізму).

Командир Січових стрільців Євген Коновалець свідчив: «На підставі моїх спостережень я прийшов до висновку, що Павло Скоропадський — це людина чесна, але дуже слабівільна».

У той же час німецький генерал Гренер писав, що гетьман «...без сумніву володіє видатними державними здібностями».

Винниченко писав більш нестримано: «Гетьман був підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал та його воля, бажання, інтереси й розпорядження».

Вирішальними для гетьмана стали відносини з німецьким командуванням та посольством, з австрійським послом. Гетьман зробив візити фельдмаршалу Ейхгорну та послам Німеччини й Австро-Угорщини.

Про німецьку окупацію гетьман писав так: «Мені було надзвичайно важко, коли я бачив їх фактичними хазяями в нас в Україні, але разом із цим я усвідомлював, що тільки вони можуть нам у цей момент допомогти. Маючи з ними в Україні постійні зносини за родом своєї діяльності,

я їх розділяю на три класи... Військовий клас прийшов до нас безумовно чесним. Вище командування ні в які спекуляції не входило, особисто не співчувало їм, у політичних відносинах всі ці Ейхгорни, Гренери і найближчі їхні помічники вимагали виконання Брест-Литовського договору, і нові вимоги все-таки вважали зайвими. Вони на Україну дивилися доброзичливо і не бажали її економічного падіння, навпаки, приходили на допомогу, коли бачили скрутний стан. За своїми переконаннями вони були демократами, особливо Гренер. Ми з ним розмовляли про аграрну реформу. Він дивився на неї розумно, був проти всяких демагогічних прийомів, хотів дійсного проведення у життя цього питання з найменшими потрясіннями. Другорядні ж начальники ні в яку політику не вдавалися і були дуже різної якості, але виконували свій обов'язок і були чесні».

Командуючий німецькими військами в Україні (командуючий групою армій «Київ», що окупувала Україну та південні райони Білорусії) генерал-фельдмаршал Герман фон Ейхгорн прибув до Києва із Прибалтики тільки наприкінці березня 1918 року. Він прибув на заміну генерал-полковника Олександра фон Лінсінгена, що керував німецькими військами на головному напрямку наступу Київ—Харків—Ростов.

Згодом українськими соціалістами була розповсюджена брехлива чутка, ніби фельдмаршал Ейхгорн був одружений із сестрою дружини гетьмана і саме родинні стосунки привели Скоропадського до влади.

Гетьман згадував про свій перший візит: «Ейхгорн був поважний старий, у повному змісті цього слова, розумний, дуже освічений, із широким кругозором, доброзичливий, недарма він був онуком філософа Шеллінга. У ньому зовсім не було тої зарозумілості та пихатості, які спостерігалися іноді серед германського офіцерства... Це була розумна, далекоглядна та сердечна людина... це була безумовно чесна, непідкупна людина. Він з'явився на Україну з армією, і в сутності він міг сильно збільшити вимоги, які німці нам пред'являли, і це багато хто на його місці зробив би, тому що ми були зовсім неспроможні, особливо на початку,

у ньому ж, навпаки, я завжди знаходив повне співчуття і сприяння у всіх питаннях...»

Характеризуючи посла Німеччини фон Мумма, Скоропадський відзначить його «напускну важливість... Сама по собі це була добра людина, вже втомлена від служби, дуже честолюбна, піддана лестощам, старий холостяк з великою дозою сентименталізму».

Незабаром Скоропадський дав обід на честь фельдмаршала Ейхгорна, а через кілька днів сам потрапив на обід до німецької «Оберкоманди», де головував фельдмаршал. Фельдмаршал теж жив у районі Липки, неподалік від гетьманського будинку, у розкішному будинку по вулиці Катерининській, 16. На Липках іще перебував німецький штаб, державні установи гетьманату і установи німецького командування, Державний банк. Цей район було перетворено на військовий табір, він патрулювався німецькими солдатами, у районі не здавалися квартири, практично не було магазинів.

Ейхгорн люб'язно обговорював з гетьманом загальний стан справ в Україні, а вже через генерала Гренера йшли до гетьмана німецькі вказівки і поради, невиконання яких могло привести до втрати влади Скоропадським. Недарма Гренер іноді зустрічавсь із представниками українських соціалістів, демонструючи їм свою демократичність, що створювала певні надії. Гетьман відчував, що його помилки можуть закінчитися «тихим переворотом», коли владу, при повному невтручанні німців, перехоплять або «українські коаліціанти», або «праві руські кола». Гетьману була надана тільки одна можливість — погоджуватися на пропозиції німецького командування, негайно виконувати їх, узгоджувати важливі державні рішення з німецькою «Оберкомандою».

Скоропадський часто-густо просив генерала Гренера спільно виробити певну систему, «...за якою німецькі війська залишалися б осторонь від народонаселення». І хоча Скоропадський у своїх мемуарах не втомлюється повторювати, що у всіх питаннях «Оберкоманда» йшла йому назустріч, це було далеко не повна правда. Скоропадський бажав ліквідації каральних загонів окупантів, військовопольових судів, мріяв про розбудову української армії, про

створення українського флоту з кораблів, що захопили у Севастополі німці, про похід української армії на Кубань... але «Оберкоманда» відмовлялася від поступок і категорично забороняла гетьману приймати самостійні рішення.

Особливо принципові німці були з військового питання. Гетьману було дозволено тримати тільки одну дивізію — не більше ніж 20 тисяч військових, так ще й дуже далеко від Києва — на україно-російському кордоні. Довідавшись про появу нового українського полку залізничної охорони, німці роззброїли його, навіть не попередивши «монарха» держави. Коли ж гетьман почав «шукати правди», німецькі офіцери з «Оберкоманди» вказали на те, що військова частина ця неофіційна, що сформована вона без огляду на домовленості німецького командування з гетьманом, що ніяких відомостей про створення полку німці не отримали, що для вирішення питання та розслідування потрібно створити мішану комісію з німецьких і українських офіцерів...

Як згадував гетьман, німці «...наполегливо вказували мені, що армії мені не потрібно, мені не дають права на формування бажаних мені 8 корпусів... Коли Штольценберга звільнили, в мене з німцями встановилися цілком пристойні відносини, які виражалися в тім, що я йшов назустріч їхнім бажанням, коли це не наносило нам серйозного збитку або могло бути згодом витлумачене виходом моїм зі стану повного нейтралітету, у якому ми перебували».

Київська «Оберкоманда» не підтримувала політику зближення німецького уряду Берлін—Москва. Ейхгорн та Гренер виступали за розрив з ленінським урядом і навіть пропонували «переможний похід на Москву». Гетьман теж намагався переконати німців у необхідності продовжити рух німецької армії на схід. Павло Петрович згадував, що «...у головній квартирі Східного фронту було все підготовлено для наступу на Петербург та Москву, ледве не у травні місяці». Командування німецькою армією у Києві вважало, «...що вже давно настав час Німеччини порвати з більшовиками».

Гетьман писав, що три чверті німецьких генералів і вищих офіцерів були проти політики зближення Німеччи-

ни з більшовиками: «Якщо під час війни центр співчуття більшовикам був у середовищі німецького генерального штабу, безсумнівно, що у добу гетьманату воно перейшло у міністерство закордонних справ, військові ж рішення були проти цього».

Гетьман згадував, що з Гренером і Муммом «можна було дуже добре працювати», хоча і не вказує, що з серпня між ними почалися значні тертя, з приводу виконання гетьманом своїх обіцянок.

У той же час австрійське командування значного впливу на київську владу не мало. Коли у червні до Києва завітав головнокомандуючий австро-угорською армією, то він і гетьман обмінялися офіційними візитами і, як твердить Павло Петрович, «...більше його не бачив».

Німецьке командування дуже прискіпливо обмежувало вплив Відня на Київ. Скоропадський писав: «Я з першого ж візиту помітив, що відносини між німцями та австрійцями далеко не були особливо ніжними. Австрійці весь час давали зрозуміти, що вони у всіх питаннях були б податливіше німців. Насправді ж, говорячи неупереджено, з німцями у мене встановилися значно більш прості і певні відносини, ніж з австрійцями... австрійці були надзвичайно люб'язні на словах, але по справі робили Бог знає що... там грабіж просто був узаконений, і всякі мої розмови з австрійськими представниками ні до чого не вели. Хабарництво та обман були доведені там до колосальних розмірів... на словах ми з ними виразно домовлялися по одному, а по справах виходило зовсім інакше... стан їхньої армії відрізнявся самими грабіжницькими нахилами... Наскільки німці хотіли дійсно порядку, настільки з'являлося враження, що цей порядок зовсім вже не так бажаний австрійцям...»

Карні експедиції на теренах, де базувались австрійські частини, були такі брутальні, що 14 травня 1918 року гетьман передав австрійським представникам протест з приводу підтримки карних експедицій з боку австро-угорських частин.

Гетьман указував, що майор Флейшман підбурював січовиків Коновальця проти гетьмана, а посланник Штольценберг вів таємні переговори з колишнім прем'єром Го-

лубовичем і з колишніми лідерами Центральної Ради, вважаючи, що у гетьмана міністри мають бути виключно українськими соціалістами.

Гетьман дорікає австрійському послу графу Форгачу за те, що він мав постійні зносини з українськими соціалістами. Форгач «надзвичайно м'яко, але наполегливо» доводив гетьману, що не потрібно нехтувати соціалістичними колами. Павло Петрович зазначав, що Форгач «...дійсно добре знає свою справу, надзвичайно м'який у спілкуванні, але одночасно з цим рішучий і немилосердний... австрійці вели політику, невизначену настільки, що мені доводилося особисто з цього просити пояснень від графа Форгача... У мене з ним були надзвичайно обережні відносини... До України ставився з інтересом остільки, оскільки вона могла увійти в орбіту постійного впливу Австрії, а може бути, при відомих щасливих для Австрії комбінаціях, включена четвертою державою до складу Австрійської імперії» (план супердержави: Австрія, Угорщина, Польща, Україна).

У той же час австрійців дратував навіть титул гетьмана «всієї України». В цьому титулі вони бачили зазіхання Скоропадського на українські землі Австро-Угорської імперії: Галичину, Буковину, Закарпаття.

Австро-угорські частини, особливо сформовані з угорців, «були нетерпимі стосовно місцевих мешканців, так що їхня користь паралізувалася тою величезною шкодою, що вони наносили умиротворенню зайнятої ними країни», а «спекулятивні тенденції» приводили до того, що гетьман уже майже не контролював українські терени, що були окуповані австро-угорською армією. Так, австрійський генерал, що керував військами в Одеському регіоні, у якого «відносини з нашою владою ніяк не налагоджувалися» (за Скоропадським), самочинно передав підозрілій бізнесовій компанії право рибного вилову у Чорному морі за допомогою тралення, вже забороненого на той час у багатьох країнах.

Гетьман домагався найскорішого вирішення питання австрійського краю Східної Галичини і проблеми Холмщини та Підляшшя, на землях яких було неможливо утворити українську адміністрацію. Він звертався до німецького командування за допомогою у вирішенні цього питання. Але

німці не хотіли драгувати австрійців з приводу «дрібних українських справ».

Українська Рада міністрів вирішила, що при австрійському окупаційному командуванні в Одесі буде призначений представник від Ради міністрів. Але цей представник — Сергій Гербель — не мав майже ніякого впливу на австрійське командування, яке вирішувало всі питання на свій розсуд, інколи консультуючись тільки з місцевим керівництвом.

Але спочатку у Павла Петровича не все так добре склалось і з німецьким командуванням у Києві. Вже через тиждень після гетьманського перевороту німці почали замислюватись над доцільністю їхньої підтримки Скоропадського, який був непопулярним у народі й «темним» у політиці.

10 травня 1918-го австрійський міністр закордонних справ граф Стефан Буран фон Раєч писав, що німці вже розглядають новий план усунення гетьмана і введення окупаційного режиму. В той же час посол граф Форґач 11 травня доносив у Відень, що люди не задоволені гетьманом, вважаючи, що він має план повернути царський режим. Форґач вважав, що Скоропадському треба шукати компромісу з іншими політичними силами. У середині травня 1918-го до Відня дійшли звіти від шефа штабу австрійської армії Вальдштетена, в яких була інформація про те, що в Україні ситуація дуже хитка, бо гетьман не зміг притягнути до співпраці соціалістів, німці ще не вирішили: залишать вони гетьмана чи ні.

Тільки 22 травня 1918-го вийшов циркуляр Ейхгорна, що наказував німецьким установам та військовим частинам в Україні підтримувати гетьмана, який несе відповідальність за виконання Брестської угоди.

Вже на початку червня 1918-го кайзер Вільгельм Другий своїм окремим листом визнав гетьманський режим. Тільки після того гетьман міг зітхнути і вважати себе не тільки т. в. о. Гетьман запросив до себе Ейхгорна й урочисто проголосив подяку німецькій армії та німецькому народу за підтримку української справи. Наприкінці травня 1918-го гетьман склав угоду з австро-угорським фельдмаршалом фон Бельцем про співпрацю та поділ влади на півдні України.

* * *

У ніч з 4 на 5 травня 1918-го гетьман з усіма міністрами був на Великодній службі Божій. Гетьман наказав відчинити церкву, що діяла при гетьманському будинку, і призначив у ній святкову службу. Гетьман був присутній і на службі у величному храмі Святої Софії, де єпископ передав від своєї свічки пасхальне світло гетьману, а той урочисто запалював свічки міністрам, після чого міністри запалювали свічки присутнім. Павло Петрович згадує: «На розговіннях у мене була маса народу. Я почував ще себе ніяково, не звик до цієї обстановки. На Великодню заутреню я запросив усіх найближчих діячів нового уряду і вищих чинів “Оберкоманди”». Гетьман активно показував свою відданість православної церкві, з’являючись на молебнях, службах, панахидах, але ця завзята релігійність була тільки даниною обставинам. Відносини гетьмана з офіційною церквою були складні й навіть конфліктні.

Гетьман прийняв Україну, яка була роз’єднана не тільки політичним, соціальним, національним конфліктом, але й перебувала у стані загострення релігійного конфлікту. Гетьман згадував: через церковне питання «...у перші ж дні гетьманства я потрапив у жадливе становище. Я був до нього дуже мало підготовлений, а розбирати цю складну справу та вести всю політику з цього питання довелося мені. Я йшов обережно, навпомацки, серед хору дорікань справа і зліва».

Починаючи з кінця XVII століття в Україні не було єдиного церковного центру, митрополит Київський вважався звичайним губернським митрополитом, яких у Російській імперії було кілька десятків. До того ж місце митрополита Київського вже три місяці було порожнім. Загострення церковного питання було пов’язано із діями Центральної Ради наприкінці 1917 року.

Центральна Рада призначила міністром віросповідань Миколу Безсонова, колишнього єпископа, що зняв із себе сан і обвінчався з ученицею духовного училища. У середині 1917 року Безсонов робив кар’єру театрального журналіста. На прохання архієпископа Євлогія змістити такого міністра голова Ради міністрів Голубович відмовився,

пославшись на гарну поінформованість Безсонова у справах церковного керування. В той же час в Україні з'явилися церковні діячі, що виступили за відновлення автокефальної Української православної церкви. Для організації Української церкви вони створили Всеукраїнську Церковну Раду, у якій «першу скрипку» грав архієпископ Алексій (Дородніцин). До Церковної Ради увійшли ліберальні священники — «українці» і виборні миряни, що вимагали призначення вищого духівництва з українців. Гетьман та гетьманські міністри теж вважали, що вибирати митрополита треба тільки з місцевих священників.

За висловом Скоропадського, Церковна Рада «...являла собою революційну установу, що не рахувалася ні з церковними канонами, ні з правами». Церковна Рада очолила боротьбу проти «великоруського» вищого духівництва в Україні й виступала за термінову українізацію церкви, за богослужіння українською мовою, за автокефалію — відділення української церкви від московської. При Церковній Раді зібрався Український Церковний собор. Призначені Всеукраїнською Церковною Радою єпархіальні комісари намагалися перевести літургію у всіх церквах України на українську мову і перетягнути священство до автокефалії.

7 січня 1918 року відкрився Київський собор православної церкви, на якому почалася боротьба між прибічниками єдності церкви (парафіяльна рада Києва) та автокефалістами із Церковної Ради, але 150 голосами проти 60 речення про запровадження автокефалії було відкинуто. Взимку 1918-го митрополит Київський Володимир (прилучений до святих Собору новомучеників) був по-звірячому вбитий більшовиками у стінах Києво-Печерської лаври. В Києві необхідно було терміново провести призначення нового митрополита. Тимчасово митрополією керував єпископ Никодим, що, відповідно до указу патріарха Всія Русі Тихона, скликав 19 травня 1918-го єпархіальні збори для обрання Київського митрополита.

Міністр віросповідань гетьманату Василь Зеньківський хоча потім і писав, що був проти української автокефалії, але у травні 1918-го доводив необхідність зібрання Українського собору, а не єпархіальних зборів, і встановлення

церковної автономії — митрополії для української церкви. Лизогуб у Раді міністрів висловився за автокефалію церкви... всі міністри висловилися з цього питання в тім же дусі. Гетьман бажав, щоб усі церковні справи вирішувалися в Україні, а зв'язок з Московською патріархією існував тільки через патріарха... Прем'єр Лизогуб також вказував на те, що у самостійній державі необхідно створити незалежну церкву. В той же час єпископ Никодим висловлювався проти скликання Собору, боячись, щоб на місце митрополита не потрапила особа, яка б симпатизувала Церковній Раді. Більшість архієреїв теж не бажали скликання Собору, вважаючи його незаконним і таким, що «веде до унії».

Члени Української Церковної Ради та вищі ієрархи Київської митрополії прибули до гетьмана з метою перетягнути його кожний на свій бік. Після зустрічі із 13 єпископами та членами Церковної Ради гетьман вирішив, що Собор має відбутись як загальноукраїнський у липні 1918-го.

Особливо дратував гетьмана та міністрів єдиний кандидат від вищих церковних кіл на посаду Київського митрополита Антоній (Храповицький). Храповицький вважався правим монархістом, агресивно налаштованим проти «малоросійського сепаратизму» та масонства. Незважаючи на офіційний лист гетьманської Ради міністрів до патріарха Всія Русі Тихона, у якому уряд прохав спільно знайти кандидата на митрополію, патріарх призначив Антонія (Храповицького) на Київську митрополію.

«Я думаю, що патріарх був неправий у цій справі», — записав гетьман. Незважаючи на обрання та затвердження митрополита, гетьман відмовлявся визнавати призначення патріарха.

Доктор богослов'я, архієпископ Антоній (Храповицький) до революції був членом Державної Ради та Святійшого Синоду. З 1914 року він був архієпископом Харківським і Охтирським. Скоропадський визнає, що Антоній «...занадто самодержавного напрямку, що знову не підійде нам, тому що народ наш дійсно переконаний демократ». Гетьман вважав, що Антоній «...чорносотенець старої школи і нічого іншого, як посадити у в'язницю, розстріляти,

звернутися за допомогою до поліції в змісті впливу на маси та утвердження православ'я — не вміє».

Скоропадський був активно проти кандидатури Антонія, але не хотів розриву з вищим духовництвом в Україні і боявся, щоб в Україні не стався церковний розкол. Поява двох православних церков призвела б до того, що Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Миколаїв, Донецький регіон підтримали б московську церкву, а інші регіони — українську. Такий розподіл руйнував би єдність держави і зіштовхував гетьмана з серединної позиції.

19 травня гетьман відкрив «Український клуб» на Прорізній. У своїй промові, не соромлячись, він називав себе «вірним сином України», «покликаним широкими трудовими масами», запевняв у своїй прихильності до самостійності України, славословив німцям... «У цю першу мою появу я був здивований тим теплим прийомом, що мені був зроблений... тому, що там збиралися найбільше «щирі» українські діячі, які мали привід сумніватись у тім, щоб я був їхньої орієнтації». Після відкриття гетьман затримався на концерті та святковому обіді. Але потім він поїхав на панахиду по митрополиту Володимиру, що проходила у Києво-Печерській лаврі над його могилою. Отут гетьман уже розповідав зовсім інше... що спасіння Русі йде через Україну, що гетьманський переворот є першим кроком для єднання «Руських земель» та православних...

У травні 1918 року гетьман сильно хитався між «українськими» та «єдиноруськими» колами. Тоді у Києві, за узгодженням з ним, було створено «Бюро» по запису у російську Добровольчу армію генерала Алексеєва. Таємно від окупантів гетьман дав згоду на створення по містах України таких вербувальних центрів. Гетьман дозволив у Києві створення організації «Російський зв'язковий», програмою якого була «єдина, неподільна Росія» та боротьба проти українського сепаратизму. В Україні відкрито велася пропаганда «єдиної й неподільної Росії», підтримка російських офіцерських організацій. Тільки у середині червня 1918-го під тиском німецького командування «Бюро» було закрито, виїзд офіцерів на Дон був припинений, пропаганда Добровольчої армії була заборонена під страхом арештів...

Гетьман писав: «З Алексеєвим (*командувач Добровольчої армії, масон. — В. С.*) я був у приватній переписці. Писав йому якимось, просячи прийняти деякі міри, що стосуються мого особистого майна, він мені дуже люб'язно відповів. Потім він неодноразово звертався до мене з проханням просити німців звільнити офіцерів його армії, які були ними заарештовані за підозрою у тім, що вони є агентами Антанти в Україні і вербують собі частини».

Протягом усього травня 1918-го гетьман приймав і приймав представників різних партій та організацій, запевняючи кожну делегацію в тому, що нова влада намагається задовольнити всі побажання візитерів. Гетьман же сподівався, що зможе лавірувати між численними та різнополісними групами «свідомих українців», монархістів, федералістів і росіян-«єдинонеділимців», демократів і прихильників військової диктатури.

Гетьман охоче прийняв делегацію від Конгресу хліборобів: «Велика гетьманська зала була переповнена народом. Сказано було кілька гарних промов... Хлібороби виразили побажання, щоб у мене був загін, складений винятково з їхніх дітей, який був би основою моєї військової опори».

Але з організаторами Конгресу хліборобів — із «Союзом земельних собственников» у гетьмана виникли проблеми. З перших часів нової влади землевласники почали вимагати від гетьмана міністерські посади та прийняття більш суворих законів щодо повернення їхніх маєтків. Вони дорікали гетьману за те, що він не дотримується попередніх домовленостей, які нібито були узгоджені перед переворотом та конгресом. Землевласники розраховували на те, що гетьман співчуває старому імперському устрою і відновить в Україні дореволюційний лад, що він покликаний захищати винятково їхні інтереси. Але «праві» землевласники помилились у гетьманській «реакційності». Гетьман прийшов до влади не для того, щоб відновити імперію та феодальний лад. Вже у травні 1918-го обопільне розчарування призвело до майже повного розриву. Скоропадський записав: «Я з ними сильно розходився в думках».

У середині травня 1918-го у Києві відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського

господарства — так званого «Протофісу». На цей з'їзд прибуло близько 1000 делегатів, що представляли великий і середній бізнес України. З'їзд «Протофісу» ухвалив резолюцію підтримати гетьманський уряд і заявив про свою готовність усіма силами сприяти утворенню нового державного та економічного ладу. В той же час «Протофіс» намагався змусити гетьмана вести необхідну великому бізнесу політику. Приймаючи делегатів з'їзду, гетьман пообіцяв повну підтримку бізнесу та включення представників «Протофісу» до економічного блоку уряду. Проголосивши свободу торгівлі, гетьман надав надзвичайні пільги у торгівлі «Протофісу», поставив його у виключне становище. Але й «Протофіс», як вказував гетьман, «...далеко не представляв із себе такої серйозної сили, якою він намагався себе виставити».

8—11 травня 1918-го у Києві відбувся також з'їзд Конституційно-демократичної партії (кадетів). З'їзд пройшов з участю делегатів із усієї України та трьох міністрів-кадетів: М. Василенка, О. Ржепецького та С. Гутника. З'їзд визнав персональне право окремих членів партії вступати до нового уряду й схвалив курс гетьмана на будівництво самостійної України.

Гетьман збирався спиратися на прошарки старого чиновництва та офіцерства, на буржуазію та «міцних» селян-землевласників. Серед травневих відвідувачів гетьмана було багато генералів і полковників старої армії, яких Павло Петрович прагнув залучити до будівництва України. Скоропадський не відмовлявся від зв'язків з імперською аристократією, вважаючи, що це допоможе йому у становленні влади. Гетьман писав: «...в українських колах мене добре знають... я відомий у великоруських колах, і мені легше буде примирити, чим комусь іншому, ці два полюси».

Особливі надії Павло Петрович пов'язував із залученням блискучого командира та організатора барона Петра Миколайовича Врангеля (можливо, масона), що у середині травня 1918-го опинився в Києві. Колись Скоропадський був командиром Врангеля, командував Першим кінним полком, у якому Врангель починав свою офіцерську службу.

За деякими даними, барон навіть дістав якусь посаду при штабі гетьмана, на якій протримався два тижні, але у своїх спогадах він бажав забути про це. Врангель докладно описав свої враження від травневого Києва зразка 1918-го року: «...наступного ранку я подзвонив у палац гетьмана з'ясувати, коли Скоропадський зможе мене прийняти. Мені відповіли, що гетьман просить мене до сніданку... Вхід охоронявся вартою офіцерської роти. Перший поверх був зайнятий канцелярією, верхній займав гетьман. У приймальні мені впав у око якийсь полковник з голоною головою і жмутом волосся на верхівці, що відрекорендувався полковим писарем «Острияниця-Полтавець». Він розмовляв винятково українською мовою, хоча і був кадровим російським офіцером. Черговим ад'ютантом виявився штабс-ротмістр Кочубей, колишній кавалергард. Ми розговорилися. Він розповів мені про переворот, про ту, нібито безкорисливу, допомогу, що роблять Україні німці, про популярність Скоропадського. За його словами, незабаром буде сформована велика армія, кошти на яку обіцяли німці...

...увійшов Скоропадський. Ми розцілувались і вирушили снідати... Після сніданку ми перейшли до кабінету. Скоропадський почав розповідати про останні події в Україні, про роботу його по розбудові краю, про намічене формування армії.

— Я дуже розраховую на тебе, — сказав він, — чи погодився б ти йти до мене начальником штабу?

Я відповів, що, не встигши ще ознайомитися зі станом справи, не можу дати якої-небудь відповіді, але що, у всякому разі, міг би працювати винятково як військовий технік... Не будучи нічим пов'язаним з Україною, зовсім не знаючи місцевих умов, я для посади начальника штабу, звичайно, не годжуся. Я поспішив побачити всіх тих, хто міг мені дати відомості, що цікавлять мене. Всі ці відомості тільки підтвердили мої сумніви. У Сливинського я докладно ознайомився з питанням формування армії. Німці, все обіцяючи, фактично ніяких формувань не допускали. Сформовані були лише одні військові штаби і, здається, одна «хліборобська» дивізія. Ніякої правильної мобілізації зроблено не було, та й сам мобілізаційний план не був іще

розроблений. Ні матеріальної частини, ні зброї для намічених формувань у розпорядженні уряду не було...

Українські ж прихильники цього об'єднання не розуміли, що вони є лише сліпим знаряддям німецького уряду. Більшість цих прихильників були далекі від ідеї самостійної України і бачили у створенні України лише часткове відродження Великої Росії. Але деякі, навіть серед найближчих радників гетьмана, були затятими прихильниками «широкого українства». Німці посилено підтримували українське самостійництво, і сам Скоропадський, на угоду або могутнім заступникам, або у силу політичних міркувань, явно грав у «ширу Україну».

Через день після першого мого відвідування я обідав у гетьмана. Після кави ми просиділи, розмовляючи, до пізньої години. Як і під час першої нашої розмови, Скоропадський почав казати про те, що сподівається на мою згоду йому допомогти. Я знову підтвердив сказане у перший раз — можливість моєї роботи у цих обставинах лише як техніка: «Я думаю, що міг би бути найбільш корисним як військовий начальник, хоча б при створенні великої кавалерії. На жаль, оскільки я встиг ознайомитися зі справою, я сильно сумніваюся, щоб німці дали тобі цю можливість. Але це інше питання. Я готовий взяти будь-яку посильну роботу, бути хоча б околдочним, якщо це може бути корисним Росії. Я знаю, що у твоєму становищі ширі наміри доводиться, можливо, приховувати, але не приховую від тебе, що багато чого з того, що робиться тут, для мене є незрозумілим і мене бентежить. Чи віриш ти сам у можливість створити самостійну Україну, чи мислиш ти Україну лише як перший склад слова Росія?»

Скоропадський гаряче став доводити мені, що Україна має всі дані для утворення самостійної та незалежної держави, що прагнення до самостійності давно жило в українському народі, а за останні багато років посилено працювала в цьому напрямку Австрія, і плоди цієї роботи значні. Зрештою він став доводити, що об'єднання слов'янських земель Австрії та України і утворення самостійної та незалежної України, мабуть, єдине життєве завдання».

З відвідин Києва та зустрічей з гетьманом Врангель зробив такий висновок: «Важко вірилося, що, керуючи краєм у цей, винятковий за труднощами час, Скоропадський міг би впоратися з непомірно важким завданням, яке випало на його долю». Врангель не захотів продовжувати службу в армії гетьмана і на початку червня 1918-го залишив Київ (у Добровольчій армії генерал Врангель став служити із серпня 1918 року).

Коли два генерали прощалися, на питання Врангеля про цілі гетьманства Павло Петрович відповів словами Цезаря: «Краще бути першим на селі, ніж другим у Римі».

Генерал Олександр Сергійович Лукомський (колишній начальник штабу Верховного головнокомандуючого російської армії) у травні 1918-го так само був прийнятий гетьманом. Лукомський іще з листопада 1917-го служив начальником штабу у Добровольчій армії, але навесні 1918-го він зробив таємний вояж по містах України для організації офіцерських груп і відправлення офіцерів з України на Кубань — у Добровольчу армію.

Пізніше у своїх спогадах генерал Лукомський напише, що гетьман сказав йому про те, що він тільки грає у «широкого українця», що він розбудовує Українську державу для блага Росії, бо вважає Добровольчу армію Алексеєва—Денікіна слабкою та безперспективною. На думку гетьмана, німці не дозволять посилення білогвардійської армії, що була зорієнтована на Антанту. Гетьман запевняв: майбутнє Росії пов'язане з формуванням потужної української армії, що згодом почне боротьбу за державотворення Росії. Скоропадський так само запропонував Лукомському посаду військового міністра, але і від нього почув категоричну відмову.

Про Скоропадського висловився і посланник Дону генерал Олександр Васильович Черечукін: «Він мало нагадував українця і на вигляд і за своєю вдачею... Як російський генерал він болів душею з приводу розділення Росії».

У травні 1918-го Скоропадський шукав згоди з генералами Алексеєвим, що командував Добровольчою армією, з Миколою Миколайовичем Романовим, що був потенційним претендентом на престол після розстрілу

царської родини і вбивства великих князів дому Романових. Цікаво, що навесні 1918-го Микола Миколайович жив у своєму палаці на узбережжі Південного Криму. У деяких споминах білогвардійців про зустрічі з гетьманом приводяться слова гетьмана, що Україну, «коли прийде час», гетьман покладе до ніг законного государя, а поки Київ мусить відігравати роль «ядра для збирання земель Росії».

У своїх «Споминах» гетьман писав: «...я хочу лише широко децентралізовану Росію, я хочу, щоб жила Україна і українська національність, я хочу, що б у цьому найтіснішому союзі окремих областей і держав Україна займала гідніше місце і щоб всі ці області і держави зливалися б в одному могутньому організмі, названому Велика Росія, як рівні з рівним. Я не маю сумніву, що, щоб там не було, так зрештою і буде...» Ще до утворення СРСР гетьман був готовий до такого проекту!

* * *

На початку травня 1918-го до німецького генерала Гренера завітала делегація «Української міжпартійної ради» для того, щоб передати свої пропозиції німецькому командуванню. «Партійці» вимагали: збереження хоча б видимості революційних реформ в Україні, виключення із гетьманського уряду міністрів, «ворожих українській державності», надання більшості портфелів у кабінеті міністрів «українським діячам» (соціалісти розраховували на портфелі прем'єр-міністра або міністра внутрішніх справ, міністра закордонних справ, міністра землеробства). Соціалісти пропонували змінити політику гетьманського уряду і встановити тимчасову, до скликання Установчих зборів, законодавчу Державну Раду.

Генерал Гренер погодився на участь федералістів у уряді, але категорично відкинув план і умови соціалістів, відповівши їм, «...що вже пізно, треба було думати про це раніше. Гетьмана визнала Німеччина — і він залишиться. З цього, однак, не виходить, що німці відкидають можливість співробітництва із соціалістами. Воно навіть бажане, — сказав Гренер, — але при одній неодмінній умові: щоб вони були “розсудливі”».

Вказуючи на місце соціалістів у системі влади в Україні, Гренер поцікавився в них: «...чому ж не знайшлося нікого, хто б виступив на захист Ради? Адже ви знаєте, що у конфлікті між соціалістичною Радою і несоціалістичними українцями ми були нейтральні... Чи не можете ви мені пояснити, чому вас ніхто не підтримав ні у лютому, коли ви звернулися до нас по допомогу, ні під час гетьманського перевороту?»

Володимир Винниченко писав: «...німецький генерал вагався. І він пропонував есефам зробити так: узяти портфелі голови Ради міністрів та ще кілька важніших і почати працювати. Тоді українські делегати запропонували “роз’яснити” гетьмана як тимчасового президента Української республіки».

Соціалісти пішли, порадилися два дні і подали генералу Гренеру новий проект. Новою умовою свого вступу вони вважали конституцію. Соціалісти навіть погоджувались на гетьмана, але тільки як президента Української республіки, при зміні кабінету міністрів. Але німецький генерал і його не визнав «розсудливим».

Дмитро Дорошенко про це прохання соціалістів до німців запише: «...самі вибравши представника німецької військової влади арбітром у внутрішніх українських справах, запевняють його увесь час, що тільки вони є представниками української громадськості й навіть всіх українських народностей. Говорячи увесь час, як про «українців», тільки про соціалістів і протиставляючи їм, як «не українців», усіх інших українців не-соціалістів, вони тим самим переконували німців, що «українство» є не більше, як партія, як секта, що привласнювала монополію представляти українську громадськість і весь український народ».

Німецькі газети тоді писали про «...прохання соціалістів, щоб німці допомогли їм взяти участь в уряді»... і про те, що «...практично їхнє співробітництво не має значення, тому що вони становлять дуже маленьку партію». Але українські соціалісти знайшли шляхи до порозуміння з окремими діячами німецької соціал-демократії, що впливала на рішення рейхстагу та німецького уряду.

У травні 1918-го до Скоропадського теж кілька разів приходили представники соціалістичних українських пар-

тій, які отямилися після раптової втрати влади. Соціалісти вже були готові до компромісу і заявили, що можуть підтримати новий лад, якщо гетьман ясно висловиться, що гетьманат є тільки українською формою президентської республіки, у якій гетьман буде мати виконавчу владу, а вся законодавча влада у державі перейде до Сейму — Законодавчих зборів. Соціалісти також бажали знати, коли гетьман дозволить проведення Сейму і трошки обмежить свою необмежену владу?

У своєму меморандумі 24 травня Український національний союз попереджав гетьмана про антиукраїнський кабінет, про гоніння на українство, вимагаючи припинити політику заборони народних з'їздів і діяльності «Прогрес», усунення українців із урядових посад.

У травні 1918-го гетьман ще був непевний у своєму становищі й намагався задовольнити вимоги полярно протилежних політичних сил. Його тоді й назвали «балериною», бо всім прохачам він казав те, що вони бажали чути. Гетьман запевнив соціалістів, що він ніколи добровільно не відмовиться від обіцянок, які записані у «Грамоті», і коли побудує соціальний мир в Україні, погодиться на роль президента республіки. Але сам він вважав, що розподіл влади стане згубним для його влади і тільки одноособова влада на тривалий час може докорінно змінити політичний і економічний занепад. Для всієї країни в умовах громадянської війни гетьман вважав кращим не починати «парламентських експериментів», які призведуть до нового етапу боротьби за владу.

Гетьман згадує: українські «партійці»... були дуже незадоволені, що серед міністрів було мало так званих «ширих українців». На ці закиди гетьман відповідав: «Чому ж ви не прийшли, коли ми вас кликали? Адже й такий-то такий-то були запрошені, але ви самі відмовлялись, а тепер, коли ви бачите, що справа пішла, ви ображаєтеся!»

Протягом усього гетьманування Скоропадський постійно лавірував між українськими політиками, що мали систему політичних партій, та між проросійськими колами — фінансистами, капіталістами, офіцерами, що у своєму арсеналі мали економічний вплив, великі гроші, офіцерські об'єднання.

У той же час лідери Центральної Ради не були здатні на рішучу боротьбу за владу і капітулювали перед союзом «гетьман—німці», а росіяни-білогвардійці ще не були організаційно та ідеологічно підготовлені до негайного виступу проти гетьмана.

У травні 1918-го до гетьмана кілька разів приходив і Симон Петлюра. Про що тоді домовлялися лідери конкуруючих сил, можна тільки здогадуватися. Гетьман запише: «У той час у нас були гарні відносини... На початку Петлюра приходив до мене кілька разів, і щораз при страшних наріканнях земельних власників і великоросійських кіл. Його відвідування, звичайно, були викликані заступництвом за осіб, які були арештовані за протиурядову агітацію». Можливо, гетьман намагався залучити Петлюру до свого уряду або війська, але той не хотів служити «німецьким інтересам».

* * *

У перший місяць свого правління гетьман досяг вагомих успіхів у зовнішній політиці. Вже у травні 1918-го до Києва прибула офіційна делегація нової держави, що з'явилася на карті Східної Європи всього кілька тижнів тому, — Республіки Всевеликого Війська Донського. Голова республіки (з 3 травня 1918 р.) — отаман, генерал-майор Петро Миколайович Краснов у своїм листі гетьманові повідомляв, що він оголосив Донську землю самостійною державою «до відновлення єдиної Росії», і прохав узгодити всі питання про кордони між Державою Україна та Доном. Отаман Краснов був старим товаришем гетьмана по службі у 1-й гвардійській кавалерійській дивізії.

Делегація донців на чолі з генералом Михайлом Андрійовичем Свечиним (колишнім командиром лейб-гвардії кірасирського полку та 1-го кавалерійського корпусу) та генералом Олександром Васильовичем Черечукіним, прибувши до Києва, почала переговори з гетьманським урядом про встановлення кордонів у районі Таганрог—Острогозьк.

Гетьман вирішив піти на поступки Краснову й передати Дону спірну Таганрозьку округу (1918 року — терен України), вважаючи, що краще мати донських козаків

у союзниках, ніж у постійних ворогах... Гетьман писав: «...таганрозька проблема... на руку німцям, тому що у всіх спірних областях вони встановлювали свій контроль, а у цій спірній області були найбагатші родовища вугілля та антрациту... Але українські кола, з якими я розмовляв, і чути нічого не хотіли. Ростов їм потрібний, це буде зв'язок із Кубанню, що теж населена українцями і тому буде належати Україні, і багато ще інших доводів змушували їх бути в цьому питанні непримиренними».

Крім Таганрозької округи, отаман Краснов зазіхав на Луганськ з його військовими заводами та на Старобільський повіт з його кінними заводами.

Згодом переговори про кордони у районі Таганрога та Луганська затягнулися, оскільки донці вже не були такими наполегливими, бо мали надію позичити в Україні грошей, снарядів та набоїв. З червня 1918-го з України почалося вивезення зброї на Дон (частина зброї йшла до Добровольчої армії). Вже 27 червня 1918-го Україна підписала договір з Республікою Всевеликого Війська Донського.

Але всі спроби гетьмана організувати спільну зустріч із генералом Алексеєвим та отаманом Красновим скінчилися невдачею. Алексеєв від побачення зі Скоропадським відмовився.

У травні 1918-го до Києва завітала і кубанська депутація на чолі з головою Кубанської Ради соціалістом Рябоволом (від Кубанської Ради), що теж просила у гетьмана набоїв, снарядів і зброї для боротьби проти більшовиків. Кубанці, що прибули до Києва, були ворогами Добровольчої армії. Своїм генеральним консулом на Кубань гетьман призначив соціал-демократа, давнього друга Петлюри Прокопа Понятенка, що мав зв'язки серед кубанських соціалістів.

Але ще 23 березня 1918 року, коли більшовики захопили Катеринодар (центр Кубанського краю), уряд Кубані ховався по станицях і не мав змоги самостійно протидіяти червоній навалі.

Кубанська делегація була урочисто прийнята гетьманом, і на честь «славних кубанців» гетьман дав святковий обід, на якому були присутні більшість гетьманських міністрів і представник Німеччини, радник посольства граф Берхем. Рябовол підняв келих за імператора Вільгельма і мав три-

валу розмову з Берхемом з приводу німецької допомоги самостійній Кубані. Гетьман зазначав, що з Кубанню встановилися дружні відносини, і мова вже йшла про союз України та Кубані або навіть про федерацію... серед урядовців України були мрійники, що хотіли, щоб Кубань увійшла до складу України на автономних засадах. Скоропадський уже бачив себе правителем не тільки українських, а й козацьких земель Кубані, Дону, Тереку... гетьман мріяв перетворити Кубань на генерал-губернаторство у складі Української Держави.

У травні у гетьмана з'явилась ідея відправити українську Запорізьку дивізію (15—20 тисяч бійців) генерала Натієва на Кубань, на допомогу Кубанській Раді, що боролася проти більшовиків. Дивізія Натієва мала бути перекинута по залізниці до Маріуполя, а потім морем перевезена у район Єйська. Запорізька дивізія та сили кубанських повстанців мусили випередити добровольців у їхній кампанії по захопленню Кубані. На Кубань були направлені розвідники, що готували повстання козаків проти Добровольчої армії та червоних, спираючись на мережу українських «Просвіт» на Кубані. Гетьман відправив на Кубань (Кубанській Раді) гроші, 10 тисяч гвинтівок, 8 гармат, більш ніж 100 кулеметів, 50 тисяч снарядів.

Як передає у своїх спогадах Дмитро Дорошенко, місією Рябовола було досягнуто таємної згоди вести справу до з'єднання Кубані з Україною. Під цим приводом гетьман навіть почав формувати ще нові частини для десанту на Кубань Азовським морем (Чорноморський кіш).

Гетьман мріяв стати керівником федеративної держави у складі України, Криму, Бессарабії, Дону, Кубані, Тереку, Ставрополля і, можливо, Кабарди, Адигеї, Чечні....

У травні 1918-го німці дали згоду на реалізацію плану Кубанської операції та гроші на її підготовку. Але у червні німецьке командування вже перешкоджало реалізації цього проекту. Німці не бажали посилення української армії і дуже сумнівалися в українських частинах, які могли вирушити на Кубань для боротьби проти більшовиків. Справа в тому, що на Кубані вже билася з більшовиками Добровольча армія (орієнтована на Антанту). Добровольча армія випередила український десант і самотужки розгро-

мила червоних на Кубані. Союз українських та добровольчих частин був би небажаним для Німеччини, бо міг привести до відновлення антинімецького фронту на сході. До того ж Німеччина була задоволена Брестським миром із Росією і не бажала розширювати зони своєї окупації, бо існувала потенційна можливість появи нових ворогів німецького блоку на безмежних та маловідомих теренах Радянської Росії.

В той же час із далекого Сибіру прийшла звістка про визнання України Сибірським обласним урядом.

3 травня 1918-го гетьман почав умовляти німців поступитися Кримом та трофейним Чорноморським флотом на користь України. Але німці до серпня 1918-го не бажали навіть нічого чути щодо кримської справи.

Вороги внутрішні та зовнішні

Український соціаліст Микита Шаповал згадував, що «...після перевороту соціал-демократи ніде не показувались», а президія Центральної Ради просто зникла, не сказавши «жодного слова про події». Голова Центральної Ради Михайло Грушевський заховався на віллі «Виноградний сад» на околицях Києва, заявивши, що полишає політику і стає приватною особою. Вже у червні 1918 року, коли було утворено Комісію для укладання законопроекту про заснування Української Академії наук на чолі із професором Володимиром Вернадським, до її складу було зараховано Михайла Грушевського. Але на запрошення взяти участь у її роботі Грушевський не дав відповіді. Скоропадський писав, що навіть пропонував Грушевському стати президентом Академії, але той відмовився. Так це було, як «згадує» гетьман, чи він «знову помилився», але сам Скоропадський на Грушевського зла не тримав.

Члени Центральної Ради та Малої Ради взагалі відмовилися збиратись... як, втім, і вже вибрані члени Установчих зборів України. Святкове відкриття Установчих зборів України було намічено на ранок 12 травня 1918 року. Цього дня гетьман очікував рішучих акцій протесту у Києві з приводу заборони гетьманом Установчих зборів, але нічого не відбулося...

Спроба зібрати частину депутатів Установчих зборів України привела до арешту керівника оргкомітету зборів Федора Швеця...

Лідери Центральної Ради та керівники її міністерств очікували від нової влади жорстоких репресій. Але, крім нетривалого арешту прем'єра Голубовича, одноденного

арешту Петлюри та тижневого арешту Швеця, широких арештів не сталося. Хоча, відмовившись від арештів, Скоропадський пішов шляхом припинення політичної активності лівих партій.

8 травня 1918-го у Києві мав відбутися Всеукраїнський селянський з'їзд, що збирався стараннями соціалістичної «Селянської спілки», близької до УСДРП, але гетьман заборонив скликання цього «лівого» з'їзду. Делегати, що приїхали до Києва на цей з'їзд, нелегально зібралися на околиці Києва і прийняли резолюцію, спрямовану проти гетьмана як «обраного поміщиками», і закликали селян готуватися до повстання проти «панського режиму».

12 травня у Києві нелегально пройшов Всеукраїнський робітничий з'їзд, що так само висловився проти гетьманського режиму. Перша Всеукраїнська конференція профспілок також винесла резолюцію проти гетьмана. Свій протест проти «правого перевороту» висловила і профспілка поштово-телеграфних службовців.

У травні 1918 року на своїх пленумах та партійних нарадах Всеукраїнський комітет меншовиків та партія єврейських соціал-демократів «Бунд» вирішили засудити гетьманський режим та розпочати проти нього боротьбу.

На початку травня 1918-го гетьман намагався заборонити скликання партійних з'їздів українських соціал-демократів (УСДРП) і українських есерів (УПСР), але вони, проігнорувавши всі заборони, таємно провели свої з'їзди і винесли різкі антигетьманські резолюції. Тоді ж у Києві пройшов і з'їзд українських соціалістів-федералістів, що затаврував владу гетьмана як реакціонера і антидержавника.

В Одесі нелегально пройшов з'їзд українських лівих есерів (УПЛСР), на якому лідери цієї партії проголосили курс на збройне повстання та активну підпільну боротьбу проти режиму гетьмана.

Земства України так само стали ще одним центром непримиренної опозиції гетьманському режиму. Гетьман згадував: «...земські діячі, що завжди виступають під видом зацькованих ягничок, насправді ж улаштовували, де могли, розпачливий саботаж».

Земства були серйозним важелем внутрішньої політики і мали величезний вплив на українську провінцію. Земські

діячі (приблизно 10 тисяч земців по всій Україні) були популярні серед селянських мас, і ця популярність становила головну небезпечку режиму... Вже у травні 1918-го місцева влада за антиурядову агітацію розігнала кілька повітових і міських земств на Київщині, Одещині та Катеринославщині).

Земства на чолі з Петлюрою вимагали від гетьманського уряду державну позичку в 100 мільйонів рублів. Наполегливі вимоги Петлюри здавалися підозрілими гетьману, і він вирішив, що гроші будуть надаватися земствам тільки для сплати по певних рахунках та в обмеженій кількості під контролем міністерства фінансів. Гетьман побоювався передавати прямий кредит земцям, вважаючи, що ці гроші можуть бути використані ними для підготовки повстання проти нього.

Наприкінці травня 1918 року Петлюра від імені земств відіслав скаргу-протест проти внутрішньої політики Скоропадського на ім'я посла Німеччини. Петлюра, очолюючи земську делегацію, під час аудієнції земців у гетьманському палаці зажадав від гетьмана припинення свавілля адміністрації та арештів земських діячів, звільнення арештованих земців, відставки чиновників, що зарвалися. Земства ждали від гетьмана визначитися зі скликанням Сейму (парламенту), замінити нейтральних міністрів «свідомими українцями», змінити курс уряду.

Розуміючи, що земства стають центром легальної опозиції і становлять потенційну небезпечку для режиму, гетьман наказує провести їхню повну й ретельну ревізію силами міністерства внутрішніх справ. Чиновникам було наказано виявити зловживання, розтрата у земствах і на підставі зловживань відсторонити неугodne режиму керівництво Земським союзом... Комісію перевірки очолив князь Голіцин (лідер «Союза земельных собственников»). Новий закон про вибори до земств, який було розроблено за наказом гетьмана, мав на меті перетворення земств у залежну від режиму, «кишенькову» організацію. Скоропадський намагався поставити на чолі цих земств «русофілів» і «поміркованих» лібералів, переважно українських поміщиків.

У той же час гетьманські старости, «не бачачи ніякої можливості працювати зі старими земствами, складеними

з елементів, обраних під час революції», розпустили земські збори та відроджували старі дореволюційні склади земств. Згодом гетьман затвердив тимчасовий закон про те, що в окремих випадках губернський староста мав право розпустити земство з дозволу міністра внутрішніх справ. Цей закон викликав збурення серед земців та вимоги земців і «свідомих українців» притягнення до суду всіх старост, які розпустили земства у своїх повітах...

До серпня 1918-го у більшості промислових центрів України зберігалися легальні Ради робітничих депутатів, Ради профспілок, «Союзи соціалістичної робітничої молоді», якими керували меншовики та російські есери-центристи. Так, у Катеринославі діяла Рада робітничих депутатів, у якій з 246 депутатів блок меншовиків, бундівців, єврейських соціалістів та есерів налічував 121 особу, більшовиків було 45, українських соціал-демократів та українських есерів — 37... Ради робітничих депутатів Катеринослава та Одеси зверталися до місцевої гетьманської влади з протестами. Ще на початку травня 1918 року ЦВК Ради Одеси цілком легально видавав газету «Голос революції», у якій постійно критикувалася гетьманська влада.

Табір ворогів гетьманату мав такий вигляд: на крайньому радикальному фланзі перебували анархісти, більшовики, ліві російські есери, боротьбисти й «незалежники» з УСДРП. Ці партії відкидали будь-які компроміси з гетьманом і намагалися боротися з ним шляхом терору, диверсій та повстань.

Анархісти мали вплив на легкозаймистий матеріал міських босяків та безробітних. З липня 1918 року терористичну та повстанську боротьбу проти гетьманського режиму почала Конфедерація анархістських організацій України «Набат». Анархіст Нестор Махно у серпні 1918-го очолив повстання проти гетьмана на Катеринославіщині.

Більшовики з перших кроків гетьманського режиму почали рішучу боротьбу проти «агентів реакції». Створений іще у квітні 1918-го Повстанський народний секретаріат «Повстанська дев'ятка» (Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою) об'єднав більшовиків, «лівих» із УСДРП, лівих російських та українських есерів у потужну антигетьманську силу. В українській провінції більшовики

почали утворювати підпільні військово-революційні комітети для керівництва антигетьманським рухом.

5 липня 1918 року, на Першому з'їзді КП(б)У у Москві, було затверджено загальний план боротьби проти гетьманату; незабаром на Чернігівщині та Полтавщині з'явилися більшовицькі повстанські загони. 5 серпня 1918 року більшовики України оголосили наказ № 1 «На штурм», в якому лунав заклик до загальноукраїнського повстання. Але тоді більшовикам так і не вдалося його організувати. У середині жовтня 1918 року на Другому з'їзді КП(б)У більшовики трохи змінили свою радикальну програму. Частина українських більшовиків виступала за легальні можливості боротьби проти гетьманату: за участь у профспілках, у легальних Радах, у виборах до Сейму або Установчих зборів.

Російські ліві есери та максималісти мали значний вплив на селян, на русифікованих робітників. Ще на початку 1918 року виконком Рад Єлизаветграда (тепер Кіровоград) був на 50% лівоесерівський, а Херсона та Вознесенська — на 48% лівоесерівський. В українських губерніях налічувалося до 300 тисяч есерів, більшість з яких перебували у Катеринославській, Харківській та Херсонській губерніях. У травні 1918 року ліві есери поставили питання про те, що Народний Секретаріат України має перебраться до України та очолити повстання, вони пропонували більшовикам створити міжпартійний Генеральний (Центральний) штаб з підготовки загального повстання в Україні. Коли цього не сталося, ліві есери сформуваали свій нелегальний революційний уряд України — «Комітет 16-ти» та організували власні повстанські загони.

Найбільш радикальною українською партією стала партія боротьбистів, що виникла внаслідок розколу партії українських есерів у травні 1918 року. У червні 1918-го боротьбисти вимагали передати всю повноту влади Українським Установчим зборам, наполягали на повній соціалізації землі. Вплив партії боротьбистів найбільше виявився в Полтавській, Київській, Чернігівській та Харківській губерніях.

Боротьбисти охарактеризували гетьманський уряд як реакційно-буржуазний і висловилися за організацію зброй-

ного повстання проти нього та боротьбу «...проти згоди з теперішньою політикою вступу в гетьманський уряд демократичних елементів».

Більш помірковану групу склали партії УСДРП та УПСР, що ще у квітні 1918-го керували у Центральній Раді. Ця група допускала певні обмежені компроміси з гетьманом, намагаючись шляхом політичного тиску на гетьманський режим та агітації перехопити владу в країні. В той же час українські соціалісти допускали організацію широкого селянського повстання проти гетьмана у разі його антинародної та антиукраїнської політики. У травні 1918 року лідери українських соціалістів на Одещині почали готувати повстання проти влади гетьмана.

Після встановлення гетьманату значна частина «безробітних» лідерів Центральної Ради розійшлася по всій Україні, розпочавши активну агітацію проти гетьманства. Так, українські видання Одещини «Вільне життя», «Молода Україна», «Наше село» виступали проти гетьманського режиму і незабаром були закриті цензурою.

Скоропадський згадував: «Місцева влада таких «страждаючих за народ» заарештовувала. Зараз же піднімався лемонт, що безневинних саджають... У той час в Україні далеко не було спокійно. Незадоволених елементів було дуже багато... всі колишні члени Ради, опинившись не при справах, не могли з цим примиритися».

Партія меншовиків та єврейські соціалістичні партії теж не підтримували гетьмана, але свою політичну активність вони виявляли в організації страйків, у профспілковій боротьбі та у критиці режиму. Так, газета миколаївських меншовиків «Путь социал-демократа» друкувала матеріали з відвертою критикою режиму. Загальноукраїнський комітет РСДРП, а потім і Головний комітет РСДРП в Україні заявили про свою опозицію до гетьмана. Найбільш радикально налаштованою була партія лівих меншовиків-інтернаціоналістів. В Україні на початку 1918 року налічувалося до 37 тисяч меншовиків, із яких майже третина була «лівими».

Єврейські соціалісти («Бунд», «Серп», «Поалей-Ціон») теж виступили проти Скоропадського. Єврейські соціалісти мали до 40 тисяч членів партій і симпатії частини єв-

рейських робітників та інтелігенції. Ці партії були впливові у Києві, Одесі, Херсоні, Єлизаветграді, Проскуріві, де відсоток міського єврейського населення становив більш ніж 20%.

Праві та помірковані російські партії, що орієнтувалися на Добровольчу армію або на монархічну ідею, також гостро критикували гетьмана і готували проти нього закони.

Групу компромісів складали партія українських соціалістів-федералістів, партія хліборобів-демократів та партія українських соціалістів-самостійників. Але й ці угруповання більш критикували гетьманський режим, ніж намагалися допомогти гетьману будувати Україну. У травні 1918-го було створено центр поміркованої опозиції режиму — міжпартійний «Український національний союз». Він обмежився помірною критикою режиму та кабінету міністрів, як «не українського у своєму складі і по своїй політичній орієнтації». Головою Національного союзу став масон і «помірний» федераліст Андрій Ніковський. У травні—серпні 1918-го до Національного союзу залучились українські федералісти, партія хліборобів-демократів, партія соціалістів-самостійників, партія трудовиків, профспілки залізничників і працівників пошти та телеграфу.

Нова гетьманська влада не мала ніякої підтримки як з боку українського населення, що вважало гетьмана за узурпатора влади, так і з боку російських кіл, що сприйняли його як сепаратиста, зрадника і ворога «єдиної Росії». Російськомовне населення Києва (Харкова, Катеринослава, Одеси) було невдоволене гетьманом із причин його офіційної політики самостійної державності та українізації.

Для підривної роботи в Україні Ленін надав голові мирної делегації РРФСР, що прибула до Києва, Християну Раковському 40 мільйонів рублів і «Повстанській дев'ятці», що організувала партизанські загони в Україні, ще 35 мільйонів рублів.

Радянські дипломати Мануїльський і Раковський завезли до Києва і Одеси кілька десятків експертів (учасників переговорного мирного процесу між гетьманською державою та РРФСР) із різних питань, що, користуючись дипломатичною недоторканністю, здійснювали підривну роботу проти гетьманського режиму. Експерти проводили не

тільки антигетьманську пропаганду в Україні, але й організовували диверсії, страйки, створювали підпільні терористичні групи. Раковський та Мануїльський зв'язалися з «лівим» підпіллям, координували дії підпілля та повсталих проти гетьмана, надаючи опозиціонерам значну матеріальну підтримку.

Винниченко та Микита Шаповал, таємно від інших лідерів Національного союзу, вели переговори із радянськими представниками, що перебували у Києві у помешканні гетьманського товариша міністра фінансів Мазуренка. Ці представники РРФСР сподівалися зі свого боку підштовхнути всі опозиційні сили до повстання проти гетьмана та зміцнити більшовицький вплив в Україні. Радянські представники обіцяли змовникам із Національного союзу допомогу грошми та зброєю.

Плануючи загальноукраїнське повстання, Володимир Винниченко мав у касі тільки 20 тисяч карбованців... Після переговорів з радянськими дипломатами економічні можливості змовників помітно зросли (у літературі є згадки про те, що змовники одержали від дипломатів 3 мільйони карбованців, але скоріше це була сума у 25—35 мільйонів карбованців). Радянські дипломати пропонували Винниченку «організувати військові сутички на російсько-українському кордоні, для того щоб відтягнути гетьманські війська від Києва у момент повстання». Раковський і Мануїльський обіцяли Винниченку, що у випадку перемоги українських соціалістів РРФСР визнає новий соціалістичний уряд Української республіки і не буде втручатися в її внутрішні справи. Пізніше Раковський у своїх статтях визнавав, що радянська делегація підтримувала у Києві комуністичне та національне підпілля й обмірковувала з підпільниками справи державного перевороту.

Консульства РРФСР, що були відкриті у Києві, Одесі та Харкові у червні 1918 року, стали центрами більшовицького підпілля. У липні 1918 року до Одеси прибув колишній народний комісар першого більшовицького уряду Павло Дибенко. Його завданням було згуртувати антигетьманське підпілля з більшовиків, анархістів і лівих есерів.

Гетьман згадував: «Протягом цілого літа я неодноразово казав німцям про те, що з цих мирних переговорів ні-

чого путнього вийти не може, що для всієї цієї компанії питання зовсім не в тім, щоб прийти до якого-небудь розгляду всіх цих питань між Україною і Радянським урядом, а винятково для того, щоб, користуючись у Києві правом деякої екстериторіальності, всіляким способом розвивати більшовицьку пропаганду у країні. Німці вважали, що переговори повинні вестися, що перерва переговорів поведе до припинення перемир'я, що цим будуть утягнені знову у бойові дії їхні війська, що стоять в Україні. Ми неодноразово ловили більшовиків на місці злочину, вказували на це німцям, але останні, хоча й входили з більшовицькими представниками у суперечки, все-таки продовжували наполягати на продовженні переговорів».

Київська газета «Русский голос» надрукувала інтерв'ю з Мануїльським, в якому він твердив, що «матушка Россия» може відродитися як Радянська федеративна республіка. Більшовики змагалися за симпатії «офіцерів Турбіних».

Гетьман розумів, що «...урядом була зроблена найбільша помилка, коли він призначив засідання цієї мирної конференції у Києві, тому що це дало можливість більшовикам почати свою агітацію».

* * *

На кращу та єдину боездатну частину своєї армії — Запорізький корпус (дивізію) — гетьман не тільки не міг покластися, а й очікував од неї великих проблем. Командуючий корпусом генерал Зураб Георгійович Натієв (осетин за походженням) з першого дня гетьманства був активно налаштований проти Скоропадського і залишався прихильником Центральної Ради. З квітня 1918-го у дивізії почалися «скандали та розкладання», бо, за оцінкою гетьмана, до неї «...був набраний, за малим виключенням, усякий набрид». Цікаво, що до дивізії Натієва, до складу 2-го Запорізького полку увійшов курінь Січових стрільців, що колись охороняв Центральну Раду.

Скоропадський згодом запише: «Я часто одержував попередження, що у Натієва повстання проти мене. Німці мені пропонували розформувати ці частини через їхню неблагонадійність, я ж цього не хотів; по-перше, тому, що

як не як, а це єдині частини, які в мене існували, які вже на ділі довели свою відданість; по-друге, вже чому — я не знаю, але факт, що в Натієва була величезна кількість усякого майна і зброї, що у випадку розформування цих частин могло бути конфісковане німцями».

Частина Запорізької дивізії була втягнута у темну політичну інтригу із ще одним претендентом на київський трон — Василем Габсбургом. В останніх числах квітня 1918-го три полки дивізії опинились у районі Олександрівська (тепер Запоріжжя) — Єлизаветграда, де вже стояли частини австрійського легіону Українських Січових стрільців (УСС) під команду Вільгельма Габсбурга — Василя Вишиваного.

Гетьман згадував, що емісари Вишиваного «...роз'їжджали по Україні, вже були деякі частини, з якими вони завели зносини, у дивізії Натієва... склалося цілком певне ядро прихильників ерцгерцога, були розгалуження цієї конспірації і по великих містах...», далі гетьман писав, що Вишиваний «...за допомогою навколишніх осіб, особливо якогось полковника, веде посилену агітацію на свою користь з метою бути гетьманом... подібні повідомлення почастишали. Це вже збудило в мене інтерес. Я послав перевірити, і виявилось, що все це дійсно була правда, причому туди (до дивізії Натієва. — В. С.) стікалися всі не задоволені новим режимом елементи».

На початку травня 1918-го на Півдні України стали відомі подробиці гетьманського перевороту. Українські соціалісти Одеси (есери та соціал-демократи) різко засудили Скоропадського, планували підняти повстання проти нього з допомогою частин Запорізької дивізії та легіону УСС і розраховували передати владу в Україні Вишиваному.

Соціалісти Одеси навіть думали про урочисте проголошення нового гетьмана в Одесі, разом з проголошенням Одеси столицею соціалістичного гетьманату. У ті дні полковник «запорожців» Петро Болбочан запропонував командирові кінного полку ім. Гордієнка полковнику Всеволоду Петрову підняти повстання проти Скоропадського спільними силами полку «гордієнківців», 1-го та 2-го «запорізьких» полків, одеських соціалістів і проголосити Вільгельма гетьманом України. Вільгельма Вишиваного також підтримува-

ли кінні загони Вільного козацтва отамана Оліфера, що був «проти гетьмана, а за Центральною Радою».

Не втаємничені у змову Вишиваного люди поширювали чутки про те, що полковник Болбочан має намір проголосити себе гетьманом.

У червні 1918-го частини Запорізького корпусу, за наказом гетьмана, були виведені з «небезпечного» району Херсонської губернії й сконцентровані на україно-російському кордоні у районі Куп'янська та Слов'янська. Німці одержали від гетьмана згоду на переформування та скорочення цієї частини з 20 до 6 тисяч вояків. У серпні 1918-го генерал Натієв був зміщений з поста командуючого дивізією, а на його місце гетьман призначив генерала Миколу Андрійовича Борковського (знайомий гетьмана, був командиром дивізії 8-го корпусу, яким тимчасово командував Скоропадський): «Йому було наказано видалити всі невідповідні елементи... і привести у належний стан, не перебираючи засобами».

Але перебування Вільгельма Габсбурга-Вишиваного в Україні продовжувало бути головним боєм Скоропадського. Непокійли його і тісні взаємини Василя Вишиваного з уніатським митрополитом Галичини Андрієм Шептицьким, велика популярність Вишиваного в опозиційних колах як соціалістичних, так і консервативно-монархічних. Вишиваний не виконував наказів свого командування про участь його підрозділів у каральних акціях проти повсталих українських селян, усіяко підкреслював своє особливе ставлення до подій в Україні.

По «справі Вишиваного» Павло Петрович твердив: «Із всіх отриманих даних виявилось, що німці не були у курсі, австрійське ж офіційне командування і граф Форґач показували, що вони нічого не знають і не співчують цьому. Надалі ж з'ясувалося, що всі ці справи підтримувалися і субсидювалися австрійським двором й іншими колами. Я рішуче вимагав у Гренера і Мумма прийти мені на допомогу. Через деякий час ерцгерцога забрали. Він потім передав через Липинського... про своє бажання приїхати до мене порозумітися».

Габсбург-Вишиваний згадує, що було «...багато гетьманських доносів до німців... Гетьман вислав до Німеччи-

ни аж три ноти з жаданням, щоб мене усунули». Ці наполегливі звернення у липні 1918-го мали успіх — Вишиваного викликали до Відня, а потім до Берліна, де йому погрозували за самостійні дії «відняттям команди, розв'язанням УСС».

* * *

Перше велике повстання проти гетьманського режиму вибухнуло наприкінці травня 1918 року в районі Єлизаветграда, коли проти грабіжників із каральних загонів виступило до тисячі збройних повстанців-селян. На початку червня 1918-го піднялися Катеринославщина та Уманщина, де у повстанських загонах боролосся вже до п'яти тисяч людей. Загони ці формувалися з учасників Вільного козацтва. Головними причинами селянської війни стало поновлення поміщицького землеволодіння і терор каральних і реквізиційних загонів, які грабували, вбивали, сікли різками непокірливих селян.

Найбільш організованим, численним і небезпечним для режиму стало Тарашансько-Звенигородське селянське повстання, що розпочалося 5—6 червня 1918 року виступом 7 сіл Звенигородського повіту проти двох каральних загонів німців. Головну бойову силу повстанців становили колишні вояки Вільного козацтва, що змогли зберегти свою організаційну структуру та зброю. Німецький загін під тиском повстанців був змушений залишити волосний центр Лисянку. Через кілька днів до Лисянки в'їхав новий каральний загін, але повстанці знову розгромили окупантів і змусили дві німецькі роти та півтори сотні гетьманських карателів перейти до оборони. Згодом повстанські загони об'єдналися і відійшли до Звенигородки, поблизу якої зібралося близько 15 тисяч бійців.

Цікаво, що ще 2 червня 1918 року гетьман розробив план відродження українського козацтва й підтвердив повну ліквідацію об'єднань вільних козаків.

Повсталими керували отамани Павловський, Туз, Квітковський, що стояли біля витоків Вільного козацтва, отаман Звенигородського коша Вільного козацтва Гризло, Тютюнник, брати Смоктті та брати Шевченки, родичі геніального українського поета. Ананій Шевченко був курін-

ним Тарасівської сотні Вільного козацтва, а Левко Шевченко був офіцером-льотчиком.

У Шполі отаман Шаповал розгромив загін німців і захопив у полон 300 окупантів. Німців було розбито й у Звенигородці, після чого весь Звенигородський повіт перейшов до рук повсталих. Повстання поширилося на Тарашанський повіт, де повстанцями було перебито німецький загін. Під Жашковом козаки розгромили великий німецький загін і захопили артилерію.

12 червня 1918-го повстанці атакували Таращу та на кілька днів захопили містечко. У другій половині червня повстанці вже мали 25 тисяч бійців. Але на початку липня 1918-го до сіл Київщини були спрямовані значні сили німецьких карателів та гетьманської варти. Після жорстокого бою поблизу села Стеблева частина повстанців прорвалася через ворожі позиції до Дніпра, і далі — через стратегічний міст на Полтавщину. На схід, до україно-російського кордону відійшло до 5 тисяч повстанців Київщини. Переправившись на Лівобережжя, частина їх зосередилась у так званій нейтральній смузі, яку контролювали радянські військові частини.

Одного з лідерів повстання Левка Шевченка заарештували і відправили до Києва, але тримали його не у в'язниці, а при німецькій комендатурі. Шевченку дозволяли виходити до міста під охороною німецького старшини. Через два місяці після арешту під час такої прогулянки по місту йому вдалося втекти від охорони.

Наприкінці липня 1918-го селянське повстання почалося на Чернігівщині та Полтавщині — під керівництвом більшовиків та боротьбистів, а у серпні — на Катеринославщині та у Північній Таврії — під керівництвом анархістських отаманів Махна, Щуся, Куриленка, Зубкова.

Під час локальних повстань українських селян тільки за шість перших місяців перебування іноземних армій в Україні було вбито близько 22 тисяч австро-німецьких солдатів і офіцерів (за даними німецького Генерального штабу) і більш ніж 30 тисяч гетьманських вартових. Фельдмаршал Ейхгорн вказував, що більше двох мільйонів селян в Україні виступило проти австро-німецького терору. Можна сказати, що тільки у повстанських збройних заго-

нах у травні—вересні 1918 року встигло побувати до 80 тисяч селян.

Лідер білогвардійців генерал Денікін, що далеко не симпатизував селянській боротьбі, у своїх спогадах вказував, що українське село піднялося проти німців як грабіжників і захисників поміщиків.

Повстання селян і залізничний страйк практично зірвали збір і вивезення з України до Німеччини продовольства. До листопада 1918 року з України до Німеччини та Австро-Угорщини було вивезено тільки 113 тисяч тонн борошна, близько 31 тисячі вагонів продуктів... Інтервенти, що розраховували на більше, так і не змогли перебороти продовольчу кризу у своїх країнах за рахунок України. У липні 1918-го становище українських селян різко погіршилось у зв'язку з тим, що німецькі суди почали призначати драконівські карі проти селянської непокори.

* * *

16 червня 1918 року, під час розростання Звенигородсько-Таращанського повстання, у Києві зібрався всеукраїнський Земський з'їзд. Виправдовуючи повсталих і шукаючи причину повстань, з'їзд вказав на політику «безоглядної реакції та реставрації старого ладу», що її проводив гетьман Скоропадський. У меморандумі Земського з'їзду містився протест проти розправи німецьких карателів над селянами, проти «нелюдського насильства», якому постійно піддавалися мешканці сіл. Земські діячі вимагали негайного скликання Українських Установчих зборів, які мали б вирішити аграрне питання та питання про перебування інтервентів в Україні. Голова земств Петлюра заявив гетьманові: «Ми вимагаємо, щоб не порушувалися елементарні права людини, як це було у царські часи».

Улітку 1918 року Петлюра готував повстання проти гетьмана, використовуючи гроші Антанти, широкі земські зв'язки та зв'язки у середовищі офіцерства гетьманських частин. Петлюра зв'язався з глибоко законспірованою організацією «Український офіцерський союз — Батьківщина», що складався з українських офіцерів, що раніше служили у військах Центральної Ради, а потім автоматично перейшли до армії гетьмана. Офіцери Залізничного

полку, Запорізької дивізії і штабу гетьмана згуртувалися для підготовки перевороту. У цей «Союз» увійшли майбутні керівники листопадового повстання 1918 року, полковники Василь Тютюнник та Олександр Осецький; очолив «Союз» генерал Олександр Греков. «Батьківщина» підтримувала анонімні відносини з Українським національним союзом і, можливо, з деякими отаманами селянських повстанців. Колишній лідер київського Вільного козацтва, інженер та соціаліст Михайло Ковенко, хоча й приходив до гетьмана «з різними проектами боротьби із більшовизмом», сам готував заколот проти гетьманату.

У червні—липні 1918-го німецьке командування та структури безпеки Української Держави подавали гетьману секретні матеріали про зв'язки повстанців по селах з «київським підпіллям». Гетьману доводили вже відомі йому дані про те, що у Києві діють численні агенти Антанти, що мають за мету повалення режиму та залучення України до війни проти Німеччини. Німці вказували, що з агентами Антанти мав прямі контакти Петлюра, і на тій підставі вимагали його негайного арешту. Більше того, у цей «шпигунський детектив», на думку контррозвідки, були залучені численні лідери соціалістичних партій та деякі антантофіли з урядовців, офіцерів і генералів армії гетьмана. Німецьке командування все активніше вимагало від гетьмана проведення широких арештів агентів Антанти. Дмитро Дорошенко писав: «...суспільна думка була твердо впевнена, що акти саботажу — справа рук Антанти і їхніх прихильників».

Гетьманська служба безпеки — «Особливий відділ» — та департамент Державної варти (поліції) намагалися встановити стеження за всіма політичними лідерами — від анархістів до російських монархістів. Ці установи постійно доповідали гетьману про факти організації замаху на нього та про групи, що прагнуть державного перевороту...

Гетьман писав: «...я був гарно обізнаний, що робилось у лівих українських партіях... У той час була розкрита маса змов, по одній з них повинні були вбити мене. У день відкриття університету зранку я одержав із двох джерел певне попередження, що замах на мене відбудеться обов'язково сьогодні. Подібні попередження я одержував постійно, і я

потім уже просив їх мені не повідомляти, а передавати всі ці відомості начальнику штабу, знаходячи, що при умовах щоденного замаху важко працювати, а завдання начальника штабу мене охороняти. Але у день відкриття університету справа була начебто серйозна. Мені казали, що позитивно їхати не можна. Я, проте, поїхав і не пошкодував».

«Особливим відділом» керував колишній товариш прокурора Бусло, керівником варти став теж колишній товариш прокурора, генерал П. Аккерман. Скоропадський згадував, що «...це були чесні люди, але, проте, поліція далеко не була на висоті», що Аккерман «...мало розумів стан речей і часто бачив небезпеку там, де її насправді не було, і навпаки, не бачив того, що в сутності могло стати великою загрозою нашому існуванню».

Гетьман ухвалив рішення щодо арешту колишніх лідерів Центральної Ради. Під домашнім арештом опинився Грушевський; Винниченко був «запобігливо» заарештований на один день — 28 червня. У червні був заарештований колишній військовий міністр УНР Порш, а через місяць — 27 липня 1918 року — Симон Петлюра. З приводу того, що була підозра, ніби він готував державний переворот на День св. Володимира. У липні—жовтні 1918-го у гетьманській в'язниці перебував Микола Чеботарьов (у майбутньому головний контррозвідник Петлюри).

Дмитро Донцов запише у своєму щоденнику: «Учора заарештували Петлюру й деяких російських монархістів. Чи не рука це Ігоря? (*Ігоря Кістяковського — нового міністра внутрішніх справ гетьманщини. — В. С.*). Учора вночі незвичайна стрілянина на окраїнах міста».

Павло Петрович згадував: «...у липні стало ясно, що по всій Україні йде робота лівих українських партій для підготовки повстання у випадку, якщо обставини будуть сприятливі. Кістяковський заарештував багатьох українців лівих партій... Було з'ясовано, що Петлюра відіграє значну роль, його заарештували. Але річ у тому, що арешт Петлюри значно не змінив становища... Кістяковський імовірно гадав, що він усіх незадоволених може посадити у в'язницю, і дивився на справу оптимістично».

У той же час гетьман шкодує: «...ми були занадто великими законниками і вимагали завжди точних фактів у то-

му випадку, коли нам надавали лише побічні докази. Звісно, що антиурядові елементи знаходили шляхи для продовження своєї роботи».

У липні 1918-го колишній прем'єр Голубович та колишній міністр Жуковський були визнані судом винними у самочинному затриманні банкіра Доброго і засуджені на 2 роки в'язниці.

Перед своїм арештом Петлюра встиг виступити на зборах Сільськогосподарського товариства. У виступі він агітував за широку аграрну реформу, за передачу частини земельної власності земств селянам, за припинення арештів громадян України без суду і слідства... Петлюра твердив, що гетьманські урядовці — «поліцейські та чорносотенці», які руйнують державу та цькують земців, і закликав звільнити всіх урядовців, що порушують закони, та створити «кабінет довіри», скликати Державну Раду, започаткувати конституцію.

ЦК УСДРП зажадав негайного звільнення Петлюри. Його арешт викликав страйк земських працівників, маніфестацію біля будинку Ради міністрів. Прем'єр Лизогуб прийняв делегацію земств холодно, заявивши, що під прикриттям земств ведеться підготовка до повстання, що урядом відомо: лідером широкої змови є Петлюра.

У червні 1918-го по всій Україні почались арешти керівників Вільного козацтва та лівих есерів, а у липні пройшли арешти партійних лідерів соціалістів-самостійників... 19 липня 1918-го гетьман відновив царський закон 1905 року про покарання за участь у страйках і підтримав наказ командуючого австро-угорської армії від 22 липня 1918 року про покарання військово-польовим судом за участь у страйках.

Але ані «особливий відділ», ані варта не змогли знайти інформації про маневри невловимого для стеження письменника Винниченка...

З ослабленням німецького впливу, після невдач німців на Західному фронті у серпні 1918-го, послабились і внутрішньополітичні позиції гетьмана. Український національний союз із середини серпня 1918-го ставав усе радикальнішим. До нього приєднались українські соціал-демократи та українські есери «центру», «Селянська спілка» та петлюрівський Земський союз.

У вересні 1918 року главою Українського національного союзу став есдек Володимир Винниченко. Висловлюючи ідею «широкого єдиного національного демократичного фронту», він почав шукати контакти із повстанськими отаманами, сподіваючись перетворити Національний союз у повстанський центр. Разом з тим Союз прагнув зовнішньополітичної підтримки проти гетьмана від соціал-демократів з парламенту Німеччини.

* * *

Навесні—улітку 1918 року російська партія лівих есерів, що була не задоволена результатами Брестського миру, підготувала ряд терористичних актів, обравши головними своїми мішенями німецького імператора Вільгельма II, начальника штабу німецької армії Гінденбурга, посла Німеччини у РРФСР фон Мірбаха, фельдмаршала фон Ейхгорна, генерала Гренера, гетьмана Скоропадського.

Для виконання терористичних актів проти Ейхгорна, Гренера та Скоропадського з Радянської Росії до Києва прибули есери-терористи: Г. Смолянський, Б. Донської, І. Каховська, в Україні до них приєдналися українські есери: М. Залужна, І. Бондарчук (Собченко) і член першого радянського уряду України, есер С. Терлецький. Терористи два місяці готували замах на Ейхгорна. 6 липня 1918 року в Москві ліві есери вбили німецького посла в Росії графа Мірбаха, після чого німецькі генерали в Києві стали більш обережними.

Терористи встановили, що в липні 1918-го прогулянки на свіжому повітрі у Ейхгорна відбуваються щодня о першій годині дня, але тривають тільки 5 хвилин, та й ще у контрольованому німцями районі Липки. Це був шлях фельдмаршала від офіцерського зібрання, де він постійно обідав, до будинку, де він мешкав.

30 липня Борис Донської одягнув плащ, до кишені якого поклав потужну бомбу. До району атентату його супроводжувала Каховська та підстраховував Терлецький. У Липках Терлецький та Каховська залишили Донського самого. О 13.50 Донської побачив Ейхгорна у супроводі ад'ютанта, капітана фон Дресслера. Донської кинув їм під ноги бомбу, пролунав сильний вибух. Після цього теро-

рист стрибнув у «заготовлений» фаєтон, але кобила, перелякана вибухом, не рушила з місця. Тоді Донської спробував утекти з місця злочину, та час було втрачено, і його оточили німецькі солдати...

Про цей теракт гетьман Скоропадський напише: «30 липня за нов. ст. ми тільки що закінчили сніданок у саду, і я з генералом Раухом хотів пройтися по саду, що примикає до мого будинку. Не відійшли ми й декількох кроків, як пролунав сильний вибух неподалік від будинку. По звуку вибуху я зрозумів, що розірвалося щось подібне до сильної ручної гранати. Були послані ординарці, які через хвилину повернулись і повідомили, що поблизу нашого будинку кинута бомба у фельдмаршала Ейхгорна, що вертався до себе після сніданку, що він лежить на бруківці, очевидно, тяжко поранений. Я та мій ад'ютант побігли туди. Ми застали дійсно тяжку картину, фельдмаршала перев'язували та укладали на носилки, поруч з ним лежав на інших носилках його ад'ютант Дресслер з відірваними ногами, останній, не було сумніву, вмирав. Я підійшов до фельдмаршала, він мене впізнав, я потис йому руку, мені було надзвичайно жаль цього поважного старого... Пам'ятаю, що ще за кілька днів до його смерті я пішов до нього за просто. Він сам варив каву, і у розмові я йому вказав на цілу низку порушень закону, які собі дозволяли дехто з його численних підлеглих, і він обурювався цим і обіцяв вжити заходів для припинення подібних дій... Я відчував, що його смерть тільки ускладнить обстановку в Україні». Ад'ютант Ейхгорна у той же день помер, а Ейхгорн — буде мучитися більше доби...

Борис Донської відразу зізнався у злочині, вказавши, що він росіянин, лівий есер і колишній матрос Балтійського флоту. Він заявив, що «Центральним комітетом Української та Російської партії лівих есерів було прийнято постанову вбивати всіх німецьких, французьких та інших іноземних воєначальників, що направляються до Росії забирати в селян землю і душити російську революцію». Донської думав, що на суді йому дадуть можливість пояснити зміст свого вчинку, викрити режим... але замість відкритого суду його чекав тиждень страшних катувань у Лук'янівській в'язниці... але він нікого не видав.

10 серпня 1918-го Донського таємно судив німецький військово-польовий суд, що зібравсь у будинку в'язниці. У той же день при великому скупченні народу Донського повісили у петлі зі скрученого дроту на телеграфному стовпі на Лук'янівській площі Києва. До його грудей був прив'язаний плакат із написом: «Вбивця фельдмаршала Ейхгорна».

Ірина Каховська так само була схоплена німецькими солдатами. У вересні 1918-го їй оголосили смертний вирок, але у Німеччині вироки на смерть по відношенню до жінок затверджує сам кайзер, а Вільгельм II так і не виніс вердикт до свого зречення у листопаді 1918-го.

Прощання з Ейхгорном відбулося 1 серпня 1918-го. Скоропадський намагався перетворити його в національну жалобу. Труни з тілами фельдмаршала і ад'ютанта, супроводжувані ескортом представників усіх родів німецьких військ, були привезені до лютеранської церкви, де відбулося відспівування. Жалобна процесія при світлі смолоскипів проїхала по центральних вулицях Києва до Київського вокзалу, щоб вирушити до Німеччини... На тротуарах стояли тисячі киян, що сперечалися: буде чи не буде німецька артилерія влаштовувати каральний обстріл Києва за вбивство фельдмаршала.

Скоропадський тоді звернувся з грамотою до українського народу, заявивши, що Ейхгорн «загинув від злочинної руки заклятих ворогів України», а його смерть «велика і гірка втрата для України» через те, що Ейхгорн був «...ширим і переконаним нашим прихильником і всього українського народу, і метою його було створення самостійної Української Держави... він радів тому славному майбутньому, що очікує Україну, і всіма силами пропагував ідею Української Держави навіть серед тих, хто ставився до неї з недовірою». Під час фашистської окупації Києва, з 1941 по 1943 рік, Хрещатик носив назву вулиці фон Ейхгорна.

Бойова група російських лівих есерів готувала замах на Скоропадського, намагаючись використати той момент, коли гетьман після відспівування Ейхгорна вийде із церкви. Мешканці Києва вважали, що наступною жертвою терористів буде Скоропадський...

Але есерівська група тоді не встигла виготовити снаряд, а наступного дня члени групи були заарештовані. Після вбивства фельдмаршала по Україні прокотилися масові арешти.

* * *

У Києві діяли кілька маловпливових російських монархічних союзів, що агітували за поновлення монархії в Росії та в Україні, за відновлення імперської структури з допомогою Антанти. Хоча були й такі, що висловлювалися за федеративну монархічну державу (на зразок Німецької імперії) у тісному зв'язку з Німеччиною. Генерал Гренер писав: «...монархісти повністю виключають відділення України з Росії. Імовірно, вони будуть готові надати Україні у рамках російської федеративної держави широку державну автономію».

Лідери правих політичних сил в Україні: великоросинаціоналісти (киянин Шульгін і бессарабський поміщик та скандаліст Пуришкевич з однодумцями) нападали на гетьмана за його небажання сповідувати «білу ідею» й закінчити «малоросійський маскарад».

Більшість ширих прихильників «єдиної Росії» бажали ліквідації Української Держави та скасування влади гетьмана. Навіть «Союз землевладельцев» оголосив меморандум, у якому вказував на своє невдоволення внутрішньою політикою гетьмана, вимагаючи припинити діяльність соціалістів в Україні, розпустити селянські спілки, ввести у деяких районах особливий стан, роззброїти село, дати адміністрації право заарештовувати підозрілих у саботажі та карати їх.

Біле підпілля готувало переворот в Україні. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Чернігові та Полтаві було створено підпільні офіцерські дружини загальною чисельністю до 10 тисяч офіцерів, що чекали наказу про виступ. Але у «білих» «малоросійських губерній» поки ще не було єдиного та авторитетного лідера «з місцевих».

Гетьман пригадує, що «...особливо неспокійним був Союз руського народу. Слабкий за чисельністю і за своїм впливом, він брав своєю нахабністю... Праві, чорносотенні партії бешкетували. До них, на жаль, примикала части-

на офіцерства. Праві лідери під приводом роботи на користь монархії просто були озлоблені, що вони не змогли грати роль. До них приєдналася маса, що дійсно вболівала, дивлячись на розпад Росії, і в особі гетьмана та його уряду бачила лише зрадників руського народу... діячі старої Росії всіх напрямків і відтінків так чи інакше бажали відігравати роль. Я неодноразово намагався з ними зговоритися, але це не мало результатів. Ці суспільні діячі, серед яких, повторюю, були дуже відомі імена не тільки в нас, але й за кордоном, звичайно, багатьом імпонували. Вони впливали на міністрів, на німців і на представників Антанти, особливо сильно саме на останніх. Суспільні діячі мали великі зв'язки у суспільстві Києва... «України не потрібно. Коли прийде Антанта, гетьмана та всієї цієї опереткової країни не буде» — така була їхня думка».

Підпільна організація «Київський національний центр» розглядала гетьмана як зрадника Росії, а можливе скликання Сейму або Національного конгресу — як замах на права російського народу. «Центр» не бажав ніяких переговорів з гетьманом, сподіваючись на встановлення в Україні нової «правої» російської диктатури. На чолі намічуваного перевороту в Києві стояв рішучий змовник Василь Шульгін з його таємною структурою «Азбука». Але Шульгін не був популярний в офіцерських і буржуазних колах, а в «Центру» не було жодного авторитетного вождя, що міг би об'єднати строкатий «правий» російський рух у Києві.

Підривну роботу проти гетьманського режиму проводила і ліберальна Уфимська Директорія (уряд із членів Всеросійських Установчих зборів), сподіваючись передати владу в Україні в руки кіл, які групувалися навколо політичної організації «Союз возродження России». «Союз» готував збройне скинення гетьмана, створивши для цього таємну офіцерську дружину та знайшовши спільну мову з есерівськими терористичними групами. До змови були притягнуті офіцери, що перебували на високих постах у гетьманській армії, та колишні імперські чиновники, що знайшли своє місце в урядових структурах Української Держави. Змовники були пов'язані з агентами Антанти й працювали на антантівські субсидії. «Союз» був упевнений у своєму успіху і вже склав новий «тіньовий» уряд «Мало-

росії—Південно-Західного краю» на чолі з есером і масоном Дмитром Михайловичем Одинцем (головою «Русского национального совета» у Києві та Південного комітету «Союза возрождения России»), що у добу Центральної Ради був міністром «з російських справ» в українському уряді.

Інше підпільне кадетське угруповання у Києві «Совет государственного объединения» прагнув до встановлення свого впливу на гетьмана. Члени цього «Совета» були згодні вибачити гетьману його «українські грішки», якщо він почне робити кроки у бік об'єднання Росії, почне гуртувати антибільшовицькі сили навколо Києва. Лідери «Совета», що збіглися до Києва з червоної Росії, хоча і не прагнули бунту проти гетьманату, але, як пише гетьман: «...своєю розкладницькою проповіддю та постійною критикою... підтримували протиурядові елементи». Лідер російських кадетів Павло Миколайович Мілюков у червні 1918 року приїздив до Києва та зустрівся із гетьманом, але так і не міг зрозуміти, якою програмою керується гетьман і яка його остаточна ціль... Гетьману доповідали, що Мілюков був звинувачений у антигетьманській діяльності.

Ворожим до гетьмана залишався представник Добровольчої армії у Києві генерал Ломновський. Білогвардійці прагнули перетворити гетьманську Україну у джерело мобілізаційних офіцерських резервів, у той же час відмовляючи Україні не тільки у самостійності, але й в автономії. Генерал Денікін дивився на гетьмана як на одного з конкурентів у боротьбі за лідерство над силами опору червоним.

У той же час гетьман постійно загравав з російським білим генералітетом, переконуючи прихильників добровольців, що хоче передати владу над Україною великому князю Миколі Миколайовичу Романову, якщо той приїде в Україну.

Літня «стабільність»

(ЧЕРВЕНЬ—СЕРПЕНЬ 1918 Р.)

У добу гетьманства до Києва завітав іще нікому не відомий Ілля Еренбург. Згодом він намалював життя «зрілого» гетьманату: «Київ нагадував ущерть переповнений, обшарпаний курорт. Кияни губилися серед біженців із півночі... Були тут і ясновельможні петербурзькі сановники, і пронозливі журналісти, і акторки кафешантанів, і господарі дохідних будинків, і пересічні обивателі — північний вітер гнав їх, як листя восени. Щодня відкривалися нові ресторани, паштетні, шашличні; мешканці півночі після життя «у суш і впроголодь» повнішали на очах».

Дивно, але тоді у Києві здавалося, що благополучне буття буде продовжуватися довго... Україна серед пожеж світової та Громадянської воєн здавалася затишною «хатою скраю». Район Хрещатика майорів рекламами казино, синематографів та театрів сумнівного типу «Би-Ба-Бо» або «Шато де флер»...

Михайло Булгаков писав, що Київ став найстабільнішим містом колишньої імперії: «...коли доходили неясні звістки з таємничих теренів під назвою село про те, що німці грабують мужиків та безжалісно карають їх, розстрілюючи з кулеметів, не тільки жодного голосу збурювання не пролунало на захист українських мужиків, але не раз, під шовковими абажурами у вітальнях, скалилися пововчи зуби й чутно було бурмотання: “Так їм і треба! Так і треба, мало ще! Я б їх іще не так. От будуть вони пам’ятати революцію. Навчать їх німці — своїх не хотіли, спробують чужих!”»

Булгаков до цієї картини київського життя додає: «...кірасири, кавалергарди, кінногвардійці та гвардійські гусари

впливали легко у мутній піні потривоженого Міста. Гетьманський конвой ходив у фантастичних погонах, і за гетьманськими столами всідалося до двохсот маслених людей, що блискають гнилими жовтими зубами із золотими пломбами. Кого не вмiстив конвой, вмiстили дорогі шуби з бобровими комiрами і напiвтемні, рiзбленого дуба квартири в кращій частині Міста — Липках, ресторани та номери готелів...»

Гетьман писав: «...Київ був мiстом спекуляції самої злісної, незважаючи на всі мiри, які ми приймали, аж до значного збiльшення числа слідчих, що мали спеціальне призначення ловити спекулянтів, нічого не допомагало. Гроші у Києві наживалися та витрачалися скажені, дуже багато офіцерів, не прилаштованих на службі, кидалися на всякі прибуткові мiсця, іноді зовсім не підходящі офіцерському званню, де наживали великі гроші».

До Києва з'їхалося кілька сот тисяч біженців із Радянської Росії, що призвело до стрімкого росту цін, шаленої спекуляції, спекуляції квартирами. Багато дворян та буржуазії з Петербурга та Москви за великі гроші придбали у Києві нове житло, але взимку з 1918-го на 1919 рік квартири та будинки спорожніли, а їхні власники вже шукали порятунку у Криму, в Одесі або у Катеринодарі...

Впевненість у завтрашньому дні базувалася на покупній вартості українських грошей, на негараздах за хутором Михайлівським і на успіхах німецької армії на Західному фронті. Наприкінці травня 1918 року німецькі війська, прорвавши французьку оборону на річці Ена, рушили на Париж. Париж перебував під гнітючим враженням від поразок на фронті. Париж уже піддавався обстрілу з німецьких далекобійних гармат... До столиці Франції залишалось всього 65 кілометрів! Тоді здавалося, що влітку 1918-го німецький блок таки здобуде перемогу у великій війні і сильніше німецької військової машини немає у світі сил. Адже навіть вступ у 1917 році у війну на стороні Антанти США та інших американських країн за рік війни не переломив ситуацію.

Вітер зі Сходу так само ще не загрожував стабільності гетьманської держави. Більшовики були слабкі, й ця слабкість могла перейти у повний параліч влади і розпад Росії

на сотні ворогуючих між собою червоних, білих і зелених диктатур. У травні 1918-го за активної підтримки Німеччини на Дону виникла унікальна державність — диктатура отамана Краснова — Всевелике Військо Донське. Донська держава втяглась у перманентну війну з більшовиками, козацькими тілами прикрилися від більшовиків кордони України на сході. 25 травня 1918-го на далеких просторах Сибіру, Уралу та Поволжя почалося антибільшовицьке повстання Чехословацького корпусу (цей корпус до березня 1918-го базувався в Україні, а потім був спрямований більшовиками на Далекий Схід, для депортації через три океани до Європи). Завдяки повстанню чехословаків у Поволжі утворилася республіка «Комуч» (республіка Комітету Установчих зборів), метою якої стала ліквідація влади Леніна. Чехословацький корпус, «Комуч», як і Добровольча армія, орієнтувався на Антанту... але й це не бентежило гетьмана, що він сам активно шукав контакти з новими політичними силами. Ці сили послабляли більшовиків і надавали гетьманові більше ваги у східноєвропейській політиці Німеччини.

Генерал Гренер писав: «Антанта дуже намагається відрізати нас від районів між Чорним і Каспійським морями. Якщо чехословаки візьмуть Царицин, де у владі дотепер більшовики, то виникне небезпека, що донські козаки, які в цей момент перебувають на боці Німеччини, потраплять під вплив Антанти...»

6 червня 1918 року гетьман почув «...сильний шум і дзенькіт від розбитих стекол у вікнах моєї спальні, зі стелі посипалася штукатурка... вибухи почали повторюватися зі страшенною силою і перейшли у якийсь ріп». Слуга гетьмана перелякався, що почався переворот або замах на гетьмана. Він заголосив, що «...кидають бомби у нижній поверх, і сюди зараз потраплять»...

Михайло Булгаков, що у листопаді—грудні 1918-го служив у армії Скоропадського, описав цю ж саму подію так: «...прокотився по Місту страшний і лиховісний звук. Він був нечуваного тембру — і не гармата і не грім, — але настільки сильний, що багато кватирок відчинилися самі собою, і всі шибки здригнулися. Потім звук повторився, пройшов знову по всьому верхньому Місту... Городяни

прокинулись, і на вулицях почалося сум'яття. Розрослося воно миттєво, тому що побігли з верхнього Міста — Печерська роздерті, закривавлені люди з виттям і вереском. А звук пройшов і втретє, і так, що почали з громом обвалюватись у печерських будинках шибки, і ґрунт хитнувся під ногами. Багато хто бачив отут жінок, що бігли у самих сорочках і кричали страшними голосами. Незабаром довідалися, звідки прийшов звук. Він з'явився із Лисої Гори за Містом, над самим Дніпром, де містилися гігантські склади снарядів і пороху. На Лисій Горі стався вибух».

І Булгаков, і Скоропадський описали вибухи військових складів на Лисій горі у київському районі «Звіринець», під час яких загинуло більше ніж 200 людей (за завищеними даними — до 1000 людей), з них кілька німецьких солдатів, понад 8 тисяч людей залишилося без даху над головою. Після вибухів уся площа «Звіринця» перетворилася на суцільну пожежу. Значну частину міста, що прилягала до «Звіринця», було знесено, а в центрі міста полпалося скло у більшості будинків. Вибухи були такої сили, що снаряди, підняті ними у повітря, полетіли через весь Київ і засипали Печерськ і Поділ. Перелякані кияни бігали вулицями у пошуках безпечних місць. Київ завмирав від страшних чуток про вибухи отруйних газів, що зберігались у балонах на Лисій горі. П'ять днів Київ жив у жаху, очікуючи потоку отруйних газів із Лисої гори на центр міста.

Гетьманська Рада міністрів ухвалила асигнувати велику суму на користь потерпілих. Імператор Німеччини Вільгельм Другий вислав гетьману телеграму співчуття, а загиблих німецьких солдатів і мешканців «Звіринця» урочисто поховали за державний кошт.

Офіційною версією причин вибухів була диверсія агентів Антанти, що намагались перешкодити німцям скористатися величезним військовим майном для потреб війни на Західному фронті. На французьких шпигунів натякала українська преса. Агенти Антанти активно працювали в Україні, намагаючись будь-якими силами перешкодити поповненню німецьких продовольчих запасів за рахунок України. Ставки в останніх боях війни у Франції були дійсно високі... Але німці, хоч і зробили розслідування,

результати його зберегли у таємниці. Цілком можливо, що організаторами вибухів були більшовики (або інші радикальні підпільні угруповання лівих есерів, боротьбистів, анархістів).

Вибухи у Києві збіглися у часі з початком потужного селянського повстання проти гетьманського режиму і окупантів на півдні Київської губернії, у районах вільних козаків. Це повстання цілий місяць загрожувало Києву, і в місті постійно чулися фантастичні чутки про штурм столиці селянською армією.

Через тиждень після вибухів на Лисій горі сталася величезна пожежа на Подолі (район Києва), під час якої більше ніж 6 тисяч киян залишилися без житла. А ще через два тижні стався грандіозний вибух військових складів у Одесі, що супроводжувався численними жертвами. В Одесі вибухом було знесено цілий район Ближніх Млинів і 4 тисячі людей втратили дах над головою.

Із 6 червня 1918-го мешканці Києва втратили відчуття захищеності і спокою, яке прийшло до них у травні 1918-го. Ворожість селянських мас до гетьманської влади породжувало у киян відчуття тимчасовості та слабкості режиму Скоропадського.

Гетьман як маятник знову гойднувся «вправо» і дозволив проведення Монархічного з'їзду у Києві (делегати зі всіх кінців Росії). Делегати закликали до відновлення російської монархії та провели богослужіння за загиблими Романовими у Софійському соборі, а потім організували демонстрацію, що пройшла центром Києва, співаючи «Боже, царя храни». Під час демонстрації лунали гасла як: проти незалежності України, так і проти самого гетьмана. Гетьман наказав розслідувати справу «монархічних виступів» і притягти до відповідальності офіцерів, які виступали на маніфестації. Але нікого не було покарано...

А 24 липня 1918 року в маленькій церкві палацу гетьмана було проведено панахиду по безневинно вбитому Миколі II для вузького кола гетьманського оточення. У зв'язку з цим цікава інформація про те, що генерал граф фон Альвенслебен (ад'ютант німецького кайзера Вільгельма II), київський губернський провідник дворянства Федір Безак та генерал князь Долгоруков твердили про те, що чутки

про вбивство імператора були помилкові і німці готують операцію, щоб урятувати Миколу Другого та його родину. Альвенслебен, Безак та Долгоруков не з'явилися на панасиді, але згодом Альвенслебен визнав, що намічуваний план не вдався й імператор дійсно загинув.

16 липня 1918 року генерал Гренер надіслав секретного листа до Берліна генерал-полковнику Отто фон Мархталеру, що проливає світло на «червневі» проблеми гетьманату: «Уряд гетьмана, і особливо сам гетьман, перебувають повністю у німецькому фарватері й намагаються вирішити численні проблеми, що виникли у зв'язку з державотворенням. Політичне й економічне відділення від Росії набагато сутужніше, ніж уявляють українські шовіністи...

Питання про відділення української церкви від російської, про яке мріють українські шовіністи, все більше й більше стає майже нерозв'язною проблемою. Відділення ж української валюти, можливо, вдасться за допомогою німецької підтримки, у протилежному випадку Україну, як і Росію, очікує банкрутство.

Найактуальнішим питанням в Україні зараз є аграрне питання... Це питання в Україні особливо ускладнюється тим, що майже всі великі земельні володіння розташовані на захід від Дніпра і перебувають у руках поляків, які є підопічними Австро-Угорщини. Взагалі Україна цілком може завдати шкоди відносинам Німеччини з Австро-Угорщиною. Тут наші інтереси та інтереси Австро-Угорщини діаметрально протилежні й усі попередні угоди та договори, які ми уклали у Берліні та Відні про економічне використання України, поки залишилися тільки на папері.

...наші очікування щодо зернового багатства в Україні виявилися сильно перебільшеними. У дійсності ж, у країні зовсім немає таких великих запасів і тому нема чого дивуватися, якщо згадати, що колишній соціал-революційний уряд майже зруйнував експортну здатність сільського господарства, віддавши на розграбування селянам із політичних міркувань маєтки з інвентарем і припасами. Треба сподіватися, що після збору нового врожаю, схоронність якого залежить від забезпечення спокою, вивіз зерна поступово буде збільшуватись, експорт інших продовольчих

товарів теж більш-менш налагодиться, особливо експорт худоби. Дуже добре розвивається експорт коней.

Оздоровлення економічного життя в Україні істотно ускладнюється тим, що промисловість перебуває у повному занепаді, а німецька промисловість не виявляє ніякого інтересу до зміцнення української промисловості. З іншого боку, вона не в змозі поставляти стільки товарів, щоб покрити величезні потреби країни. Що стосується майбутньої самостійної та незалежної української держави, то будь-хто, познайомившись з обстановкою на місці, дуже скептично поставиться до цієї ідеї».

Влітку 1918-го Скоропадський розраховував вирішити церковну проблему. Другу сесію Всеукраїнського Церковного собору було призначено на середину липня 1918-го. На ній гетьман очікував відхилення кандидатури Храповицького та обрання митрополитом Київським і Галицьким єпископа Уманського Димитрія (Вербицького).

Скоропадський у своїх «Споминах» пише, що з митрополитом Антонієм, «людиною безумовно великого розуму», «...я був у видимих гарних відносинах, але я зовсім не розділяв його поглядів». Гетьман твердив, що Антоній «визнавав мою владу», а сам гетьман прийняв Антонія «...з належною пошаною»... Насправді Павло Петрович перебільшує, бо він був категорично проти такого пастора Української церкви. Гетьман просив німецьке командування допомогти йому позбутись Антонія або заборонити Антонію навіть відвідувати Київ. Павло Петрович твердив Ейхгорну та Гренеру, що Храповицький є «антинімецьким москвофілом», «реакціонером», який не визнає саме існування Української Держави. І дійсно Антоній постійно виступав із засудженням «малоросійського сепаратизму» і не визнавав українську владу.

Можливо, за пропозицією гетьмана потяг із Храповицьким, що рушив із Харкова до Києва, було затримано і загнано у тупик, де він простояв 12 годин, за наказом міністра шляхів Бутенка. Великий натовп киян зустрічав митрополита на вокзалі вранці, але він приїхав до Києва пізнім вечором, коли зустрічаючі розійшлися по своїх оселях.

6 липня 1918-го зібрався Всеукраїнський Церковний собор, на відкритті якого був присутній гетьман, що проголо-

сив урочисту промову. Але на Всеукраїнському Церковному соборі «великоруське» духівництво підтвердило обрання Антонія (Храповицького) Київським митрополитом. 9 липня 1918 року Собор оголосив про автономію Української церкви під орудою Синоду єпископів на чолі з Антонієм. Українська церква підлягала Московському патріархові, зі складу Собору було виключено Українську Церковну Раду у повному складі. Це була поразка всіх «церковних планів» Скоропадського. Наступного дня міністр віросповідань з'явився на Собор і оголосив протест проти виключення Церковної Ради, заявивши, що «держава не залишить цього без уваги». Але гетьман вимушений був здатися...

Після обрання на Соборі сталася врочиста зустріч Антонія і його урочисте служіння у Софійському соборі. Гетьман і Лизогуб були вимушені піти до Софійського собору, після чого новий митрополит і голова церкви наніс візит Скоропадському.

Згідно з підписаним між Радянською Росією та країнами німецького блоку миру у Бресті (3.03.1918) РРФСР зобов'язувалася негайно укласти мир з Україною, яка була вже визнана Німеччиною (стаття 6-а договору), і визнати договір України німецьким блоком про покликання в Україну німецьких військ та визнання України у її етнографічних кордонах. Вперше до України долучалися Холмщина та Підляшшя (сучасна територія Польщі та Білорусі), Полісся з Гомельським, Пінським, Речицьким, Мозирським повітами (сучасна територія Білорусі), частина Східної Слобожанщини з Рильським, Суджанським, Грайворонським, Белгородським, Корочанським, Новооскільським, Валуйським повітами (сучасна територія Росії), Таганрозька округа (сучасна територія Росії).

На початку травня 1918-го німецьке командування настійно вимагало від уряду більшовиків термінового проведення переговорів по встановленню миру та кордонів між Радянською Росією і Україною.

Радянська делегація прибула до Києва ще 20 травня, але вона не була ніким зустрінута, й її члени ночували у вагонах, і тільки через добу на очі росіян з'явився дрібний чиновник міністерства, який запропонував делегації заселити третьорозрядний готель «Марсель», з якого ще не

було виселено всіх мешканців. Велику російську делегацію (24 особи) для укладення мирного договору з Україною очолив Християн Раковський, його заступником був Дмитро Мануїльський.

Головою української делегації був професор Сергій Шелухін. Гетьман дав йому таку характеристику: «Це безумовно видатна людина як у розумовому, так і в моральному відношенні із числа українських діячів. Я його завжди дуже цінував і поважав... Дуже помірних політичних поглядів, він різко змінювався, коли справа йшла про самостійність України. Отут він часто впадав у крайнощі».

Володимир Винниченко писав: «...мирова делегація з боку України під проведенням С. Шелухіна, який у своїй сліпій злобі проти більшовиків не відчув усієї історичної ваги миру й давши собі зужиткувати несвідомо для себе в протиукраїнському напрямі. С. Шелухін замість зручної енергійної тактики укладення миру захопився дрібними діалектичними перемогами над більшовиками й губив голову від своїх словесних поразок, дебатував про природу російської «федерації», показуючи дешеві ефекти схоластично-правової еквилібристики. Він уявляв себе ніби на змаганнях в окружному суді, ніби під'їдаючи супротивника тонкістю адвокатського крутіства чи прокурорського нахабства в перекручуваннях, і заганяв цим справу України на слизьке. Чорна сотня взяла добру для себе тактику: у всіх умовах виявляти український максималізм, доводити деякі вимоги до абсурду, затягуючи переговори, дражнячи більшовиків, дбаючи не про мир для України, а про ослаблення Росії, про війну для більшовиків... Шелухін проявив себе як дилетант, що намагався приєднати до України землі Воронежської та Орловської губерній».

Заступником Шелухіна був спочатку Ігор Кістяковський, а з 10 серпня 1918-го — Петро Стебницький.

22 травня 1918 року переговори розпочались, але вони не були відкриті (як сподівалися росіяни) українським прем'єром, і російські делегати навіть не були представлені ані прем'єру, ані гетьману. Переговори провадились українською та російською мовами з допомогою перекладачів. На переговорах обговорювалася справа припинення воєнних дій, справа фінансів, транспорту, поштових зно-

син, обміну полоненими та громадянами, економічних та культурних стосунків.

Найгострішим було питання кордонів. Засідання комісії з кордонів тривали з червня по жовтень 1918 року. Головним і першорядним питанням стало встановлення демаркаційної лінії між Росією та Україною, що, як планувалося пізніше, стане державним кордоном. Українці подали «дивовижний проект», за яким німецькі війська мусять просунути на 20—100 кілометрів в глиб Росії.

Радянська делегація погодилася на існуючу на кінець травня 1918-го лінію зіткнення німецьких і радянських військ, що була закріплена на місцях договорами про припинення вогню та договорами перемир'я.

Вже на третім засіданні українська делегація заявила, що сприймати аргументи більшовиків не може, і засідання з цього питання були припинені. Але німецьке командування наполягло на підписанні договору і вимагало від української делегації погодитися на вимоги радянської делегації. Німецький посол Мумм заявив, що «німецькі війська більше не просунуться ні на крок». У той же час німецькі експерти заявили, що припинення вогню часто проводилося на свій страх і ризик окремими командирами німецьких частин і договори про припинення вогню не можуть вказувати на визнані Німеччиною кордони.

Сергій Холодовський (експерт радянської делегації) у своїх унікальних спостереженнях, уміщених у секретній доповіді, стверджує, що переговори із самого початку носили натягнутий характер, що українська делегація поводитися зухвало та нахабно, зтягаючи розгляд головних питань.

12 червня 1918 року було підписано договір про перемир'я між РРФСР та Україною (припинення військових дій по всьому фронту). Договір затвердив не тільки тимчасові кордони, але й взаємне призначення консулів, відновлення товарообміну, пасажирських перевезень, поштового і телеграфного зв'язку, передачу Україні частини рухомого складу. Вже через тиждень у Києві відкрилося Торговельне бюро РРФСР. У Петрограді та Москві було відкрито українські консульства, а в Одесі та Харкові — радянські.

Після 12 червня 1918 року з делегацій було виведено комісії з різних питань. Так, політична комісія зосередилася на питанні кордонів. Раковський не погоджувався на кордони, які пропонували українські делегати, і вимагав провести плебісцит (опитування) мешканців спірних волостей з приводу, в якій державі вони бажають жити і ким вони себе уявляють, українцями чи росіянами? Але українські переговірники були проти цього, і рішення по кордонах не просувалося з мертвої точки. З кінця червня 1918-го російська делегація практично загальмувала переговори з причини визнання Українською Державою Республіки Війська Донського. Німеччина та Австро-Угорщина заявили, що не визнають самостійність Республіки Війська Донського, вважаючи Дон складовою частиною Росії.

Українські делегати заявляли, що Росія втратила всі свої права на Крим і це питання не обговорюється, що Севастополь може стати «нейтральним портом» — спільною базою для флотів України та РРФСР. Цікаво, що Шелухин таємно запропонував росіянам виробити спільні заходи для того, щоб Чорноморський флот не потрапив до рук Німеччини. За спиною Німеччини Шелухин проводив «антантовський курс», за яким Україна гальмувала передачу Німеччині військової техніки, що залишилася в Україні з імперських часів.

Наприкінці вересня 1918-го, коли стало зрозуміло, що Німеччину буде дуже скоро розбито країнами Антанти, Раковський знайшов привід для того, щоб зірвати переговори. На знак протесту проти формування добровольчих загонів у Києві для боротьби із РРФСР — «Астраханського війська» радянська делегація перервала переговори. І хоча німці заявили, що вони забороняють формування будь-яких добровольчих загонів на території України, переговори не відновилися.

На початку жовтня 1918 року мирні переговори у Києві були припинені. Раковський виїхав до Москви, але Мануїльський залишивсь у Києві для координації «підпільної роботи».

Скоропадський дав таку оцінку переговорам: «Переговори рівно ні до чого привести не могли. Це було вже видно з перших же днів. Єдина гарна річ полягала в тім,

що це дало можливість урятувати масу народу від принадностей комуністичного життя».

За угодою 12 червня мешканці України могли повернутися на Батьківщину з країни радянської диктатури, а мешканці РРФСР, що розчарувалися в «українському хуторі», могли повернутися до червоної Росії. У липні—серпні 1918-го десятки потягів перевозили «реемігрантів», але коли до України тікали тисячами, потяги, що йшли до Росії, були практично порожні.

Так до України добралася родина Скоропадського, тисячі промисловців, банкірів, поміщиків, учених, фахівців з різних питань та велика кількість «підривного елемента». Велика кількість «бувших людей» змогла висковзнути з комуністичного раю в Україну, дякуючи гетьманському урядові, переговорникам, українським консулам, данським та німецьким посланникам у Петрограді та Москві. З Росії можливим було офіційно виїхати за документами, що підтверджували українське походження або українське підданство прохача. Багато прохань про дозвіл виїзду з РРФСР гетьману доводилося писати особисто. Але, як розповідає гетьман, деякі «постаті», яких він власноруч «виписав» в Україну, вже в Україні заявляли Скоропадському: «...ваша Україна дурниця, вона не має ніяких даних для існування, безсумнівно, що все це буде знищено, потрібно творити єдину нероздільну Росію, та і українців ніяких немає, це все вигадка німців».

Більшовики навмисно пішли на підписання цієї угоди для того, щоб спростити перетин кордонів для своєї агентури. Так, вільно в Україну з Росії повернувся Нестор Махно.

Гетьманська влада практикувала посилку «державних поїздів» до Москви та Петрограда, які вивозили із Совдепії тисячі людей, що були необхідні для урядового апарату України. Фабриканти, банківські діячі приїхали в Україну.

* * *

На початку квітня 1918-го сім'я Скоропадського повернулася із провінційного Орла до вже провінційного Петрограда. Це було вірне рішення, тому що в Орлі місцеві

комуністи почали нищівне «чищення» буржуїв, яке призвело до масових арештів заручників, конфіскації майна буржуазії, до розстрілів підозрілих. Скоропадські чудом unikли такої долі. У Петрограді Олександра Скоропадська-Дурново знайшла свого старого батька, що зі співмешканкою туливсь у кімнатах прислуги свого палацу. Там оселилася й Олександра з дітьми, поки не здогадуючись, що у ці страшні дні збулася головна мрія її та Павла Петровича, що вона вже стала «царицею»-гетьманшею України.

У травні 1918-го з радянських газет Олександра довідалася, що її чоловік, «контрреволюціонер, германський найманець і кат українського народу», став ясновельможним гетьманом України. З почуттям гордості та страху вона вдивлялась у карикатури на гетьмана, що друкувались у радянських газетах. Вона чекала на арешт і розстріл і у той же час сподівалася, що її чоловік знайде можливість вивезти сім'ю з червоного і голодуючого Петрограда в гетьманський Київ. Але сім'ю Скоропадських у червні 1918-го червона влада не чіпала, роблячи вигляд, що вона навіть не знає про проживання у Петрограді сім'ї українського гетьмана.

Гетьман згадував: «...було надзвичайно важко, що дружина і діти перебували у Петрограді. Відомостей від них я не мав, і вони про мене довідалися тільки з газет, коли наступного дня після київського перевороту моя Грамота була передрукована у газетах Петрограда і Москви».

Сам Скоропадський, ставши гетьманом, почав наполегливо просити від німецького командування та німецького посла допомоги у перевезенні своєї родини в Україну. Гетьман згадував: «...Мумм, до якого я звернувся, телеграфував графу Мірбаху, і через кілька днів я мав можливість не тільки послати людину до Петрограда, але й поверх того і цілий потяг, що благополучно захопив з Петрограда, крім моєї дружини, й інших біженців...» Після підписання договору від 12 червня 1918 року врятувати свою родину гетьман міг уже офіційно.

Ще на початку червня 1918-го до Олександри Скоропадської з'явився таємничий суб'єкт, заявивши, щоб вона та діти гетьмана негайно збиралися до Києва. Німецький консул у Петрограді став особисто займатися долею родини.

ни Скоропадських і домігся дозволу у Зінов'єва (диктатор червоного Петрограда) прийняти у Петрограді спеціальний потяг з України.

На початку липня 1918-го кілька машин вивезли сім'ю Скоропадських з великою кількістю речей на Миколаївський вокзал Петрограда, де вже стояв під парами спецпотяг з України, навколо якого снували люди у новенькій гетьманській формі. Через 48 годин сім'я Скоропадського була вже у Києві, де на вокзалі її врочисто зустрів гетьман і почесна варта. Побачивши Павла Петровича після восьмимісячної розлуки, Олександра відзначила, що її чоловік схуд, що його очі постійно боліли від читання великої кількості паперів.

Дружині та дітям гетьмана поталанило без перешкод дістатися Києва. В той самий час — з початку липня 1918-го в Україні почався загальний залізничний страйк, який 19 липня поширився на Московсько-Київську, Харківську та Катеринославську залізниці. Страйк охопив близько 150 тисяч робітників — залізничників України і супроводжувався диверсіями на залізничних шляхах. Залізничники під орудою меншовиків, більшовиків та представників так званого «Вікжелю» вимагали визнання загальноукраїнської профспілки залізничників та підвищення платні всім робітникам залізниць. Міністр шляхів Бутенко, Рада міністрів та гетьман ці вимоги відкинули. «Вікжель» — Всеросійський виконавчий комітет профспілки залізничників. Створений на Першому з'їзді залізничників (Москва, серпень 1917 р.). У його складі було 14 есерів, 6 меншовиків, 3 більшовики, 6 членів інших партій, 11 позапартійних. У жовтні 1917 року «Вікжель» виступив проти диктатури партії більшовиків.

Страйкарі намагалися припинити підвезення продовольства до великих міст України та до Німеччини й Австро-Угорщини. Вони мали на меті викликати внутрішні та зовнішньополітичні ускладнення. Але страйк залізничників не зустрів загального співчуття з боку населення країни. Ціни у містах непомірно зросли, у деяких районах відчувалися перебої з продовольством...

Гетьман вважав, що у ліквідації страйку велику заслугу має міністр Бутенко: «Під час страйку він навіть виявив

велику енергію та наполегливість, завдяки чому страйк був ліквідований без особливих ускладнень... Пасажирські поїзди були відновлені й функціонували як слід, товарний рух значно збільшився, питання зі службовцями стали на вірний шлях». Гетьман забув повідомити читачів, що цей страйк точився 25 діб і призвів до арештів 4 тисяч робітників залізниць.

Бутенко грав «свою гру», в якій були постійні змови, а можливо, і великі махінації, що приносили великі гроші... Часто-густо поїзди з 45—50 вагонів доходили до місця призначення в складі 2—3 вагонів, а інші зникали на залізницях. Українські промисловці та німці звинувачували Бутенка у свідомій диверсії або у крадіжках. Маючи інформацію про зловживання міністра і безлад у перевезеннях, гетьман зберігає Бутенка на посту міністра до середини листопада 1918-го. Що це? Безсилля влади чи навмисна диверсія з метою зірвати постачання продовольства до Німеччини та Австро-Угорщини? Коли б було доведено, що гетьман був агентом Антанти, то до таких агентів слід було б занести і Бутенка з його компанією.

Але міністр шляхів виправдовувався тим, що Рада міністрів забороняє йому мати власну поліцію на залізниці. Згодом він створив полк для охорони залізничних вантажів від розкрадань з офіцерів і генералів-самостійників, «...які далеко не славилися своєю репутацією у сенсі визнаних нами політичних переконань... Бутенко по цій справі був дивно наполегливий, для нього це питання було одним з наріжних каменів...» (за Скоропадським). Полк залізничників, який створив Бутенко, не був офіційною військовою частиною і підкорявся лише міністру шляхів, із цього полку заколотники намагалися створити головний загін для нового перевороту. Але у липні 1918-го німецькі частини обеззброїли Залізничний полк.

«Моя родина оселилася в моєму будинку, — писав Павло Петрович. — Цей будинок представляв верх незручностей для життя при самих скромних бажаннях, ні родині, ні прислузі не можна було як-небудь мало-мальськи влаштуватися... всякі зміни у плані розміщення мене стискували». У гетьманському палаці було тісно, сім'я гетьмана

займала тільки 6 кімнат на другому поверсі будинку, а син і спадкоємець гетьмана Данило спав у ванній кімнаті.

Гетьман згадує про «...великі обіди та сніданки з великою кількістю людей, яких доводилося запрошувати з тої або іншої нагоди, що мала відношення до їхньої служби або політики», про найкращу їжу, що «...коштувала страшно дорого скарбниці, що по постанові Ради міністрів усе сплачувала»...

Весь липень 1918-го для гетьмана та його дружини був пов'язаний із численними святковими обідами та прийомами, на яких гетьман представляв нову господиню України. Державні справи було відсунуто на другий план...

Разом з родиною гетьман уподобав відпочинок на Дніпрі, катаючись на великому пароплаві: «Звичайно ми виїжджали годині о 2—3 пополудні, вечеряли на палубі й верталися до 10-ї години вечора. Ці поїздки були для мене великою насолодою... я міг на пароплав запрошувати лише тих, кого я бажав... Часто ми зупинялися в якомусь зручному місці і йшли купатися... Я з моїм сином, хлопчиком 14-ти років, вибралися на середину ріки».

Але все змінив терористичний акт проти Ейхгорна. Жалоба після вбивства командуючого німецькою окупаційною армією в Україні фон Ейхгорна на деякий час відірвала гетьмана від світського життя.

На німців убивство їхнього фельдмаршала справило дуже сильне враження. Досить тривалий час місце головнокомандуючого було вільним, а в кінці серпня 1918-го до Києва приїхав заступник Ейхгорна, генерал фон Кірбах — «...людина, про яку важко що-небудь сказати, здається, він любив вино... ролі він ніякої не грав, усім заправляв генерал Гренер і його помічник майор Ярош».

12 серпня запаленням сліпої кішки тяжко захворів син гетьмана — Павло. Гетьман та його дружина постійно сиділи біля ліжка вмираючого сина та молили Бога про його одужання, але 14 серпня Павло помер. Труна сина гетьмана кілька днів простояла у домовій каплиці, а потім прах Павла був урочисто похований. Олександра дуже переживала цю втрату, на нервовому ґрунті в неї стався викидень. Після смерті Павлика Олександра вже не з'являлася на прийомах, урочистих обідах і не вдягала нарядних суконь.

Гетьман писав: «У моєї дружини і мене життя у цьому будинку залишило самі сумні та важкі спогади, не говорячи вже про важку атмосферу, у якій я перебував і якій мимоволі піддалася вся моя родина, не говорячи про ту роботу, що позитивно мене розморювала. Ми ще понесли там важку втрату мого сина Павла».

Вже у червні 1918-го гетьман став швидко розчаровуватися у своїх міністрах... Він вказував Лизогубу, що вважає бажаним поділ посад голови Ради і міністра внутрішніх справ, але Лизогуб «...страшно образився, говорив, що, залишаючись лише головою, він фактично не може впливати на справи, і в результаті дав зрозуміти, що він іде. Не маючи позитивно нікого, ким би я міг його замінити, довелося тимчасово відкласти цей план. Але внутрішнє становище не покращилося, роботи було все більше і більше, через якийсь час я знову відновив розмову. Він, нарешті, зважився здатися, що робить йому велику честь, тому що, безсумнівно, це був великий удар його самолюбству».

8 липня в офіційному листі до голови Ради міністрів Української Держави гетьман закидав Лизогубу: невідповідний підбір урядовців, саботаж своїх розпоряджень по прискоренню підготовки аграрної реформи, занепад продовольчої справи, неефективну боротьбу проти спекуляції, недоліки у пропаганді планів гетьмана щодо будівництва Української Держави.

Криза в уряді призвела до того, що гетьман призначив іще «правіших» міністрів. Лизогуб здав міністерство внутрішніх справ державному секретареві Кістяковському, було звільнено міністра продовольчих справ Юрія Соколовського, портфель якого одержав у спадщину Сергій Гербель.

У липні 1918-го гетьман робив кроки і в бік «українців». Він мав намір відзначити річницю союзу Мазепи зі шведським королем і без успіху добивався від патріарха Всія Русі Тихона зняття анафеми з Мазепи. Винниченко «захоплювався» Скоропадським та доводив однопартійцям, що «гетьман наша людина».

«...Тоді було два плини, — писав гетьман про політичну ситуацію 1918 року, — один український а out гансе («крайнього напрямку»), другий — рішуче ніякого українства...» Павло Петрович намагався звести ці напрямки,

вважаючи, що «...в українських колах мене добре знають... я відомий у великоросійських колах, і мені легше буде примирити, ніж комусь іншому, ці два полюси». Але Павло Петрович помилявся...

На початку липня здавалося, що компроміс з «українцями» буде знайдено. Гетьман доручив Дмитру Дорошенку порозумітись з українськими соціалістами й навіть пропонував їм посаду прем'єра. Але Петро Дорошенко, сімдесятирічний федераліст Ілля Шраг, професор історії Дмитро Багалій, яким пропонувалася посада прем'єра, відмовилися.

У міністра землеробства Колокольцева почалися «тертя» зі своїми підлеглими, які призводили до того, що окремі розпорядження міністра не виконувалися чиновниками. У самому міністерстві таємно друкувалися прокламації із закликом не виконувати розпорядження міністра. Колокольцев був вимушений звільнити з посади всіх чиновників у центральному управлінні міністерства і набрав нових, переважно з «російською пропискою». Гетьман згадував: «Скандал вийшов величезний... До мене повалили депутації. На знак протесту почалися страйки у деяких інших міністерствах, втім, вони швидко закінчилися».

Міністр Ржепецький теж змінив більшість чиновників на «видатних людей із Петроградського міністерства... перетягнув старих службовців із Петербурзької експедиції заготовляння паперів». Міністр Чубинський також у своєму міністерстві почав «переслідування українців» (за виразом С. Шелухіна). «Українці» наполягали на негайному введенні української мови у судочинство, але Чубинський був проти цього. У серпні Чубинського у міністерському кріслі змінив Олексій Федорович Романов. Він був сином відомої української письменниці Одарки Романової, але сам активно виступав проти українізації й був правих переконань.

Навіть гетьман писав, що Кістяковський «...на жаль, виявився далеко не на висоті становища. Він уважав, що весь рух і невдоволення, що іноді мають ґрунтовні причини, можна зупинити і для цього лише необхідно заарештувати всіх опозиційних діячів, які хоча б трошки дозволяли собі неконституційні дії. В області ж створення поліції та

вживання рішучих заходів у цей час серед осіб він був необхідною людиною... Кістяковський заарештував багатьох українців, але він заарештував також і росіян, що належали до більшовиків, і лівих соціал-революціонерів, що займаються в нас пропагандою. Українці підняли страшний лемент, доводячи всім, що це гоніння на українців. Міністри українці у Раді взяли сторону, звичайно, арештованих, почалися тертя».

Гетьманським законом був утворений Державний Сенат як вища установа у справах судочинства та законотворчості. Утворення відбулося доданням його генеральному суду, що мав департаменти: цивільний, карний, адміністративний. На голову Державного Сенату Скоропадський призначив Василенка, що дуже роздратувало Чубинського.

«Я надавав величезного значення Сенату, прагнув його, наскільки можливо, більше провести у свідомості народу», — писав Павло Петрович.

В той же час було затверджено закони про вибори народних представників до Державного Сейму, розроблено закони про міські і земські вибори. Було впроваджено нову податкову систему, засновано Державний та Земельний банки, зроблено обмін російських грошей на українські... Українські гроші мали твердий курс, а німецькі марки приймалися за курсом 85 коп., та їх можна було продати лише по 65 коп.

14 червня 1918 року гетьманською Радою міністрів було прийнято закон про право продажу та купівлі землі, за яким кожен власник сільськогосподарських та лісових маєтностей отримав право продажу земель без обмеження розміру. Відновлювалися права спадкоємства земельних маєтностей за заповітом; купчі, дарчі записи, складені до 31 грудня 1917 року, затверджувалися законом. Цей закон більше не залишав селянам надій на поліпшення долі.

2 липня 1918 року гетьман підписав закон про громадянство Української Держави. Згідно із законом громадянину Української Держави заборонялось одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави. Всі, хто народився в Україні, навіть ті, що постійно перебували поза її межами, мали право вважатись українськими громадяна-

ми. Громадянам надавалося право участі у виборах (хоча і не було сказано, у яких), право державної та громадянської служби, громадянин мав обов'язок «...дбати всіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя». Цікаво, що всі російські піддані, що перебували в Україні під час видання закону, визнавалися громадянами України. Але особи, які з російського підданства не перейшли до громадянства України, мушили одержати від свого уряду «документ про свою особу, а до того повинні одержати від місцевого старости посвідчення на право перебування в Україні». Відмовити у видачі громадянства чиновники могли на підставах інформації про ганебні вчинки прохачів або про можливу від них шкоду для Української Держави. Здобути громадянство можливо було тільки після присяги «...бути завжди вірним Українській Державі як своїй Батьківщині, охороняти інтереси Держави і всіма силами допомагати її славі та розквіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя».

1 серпня 1918 року гетьман ухвалив тимчасовий закон «Про Верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби або перебування поза межами Держави ясновельможного пана гетьмана всієї України». Закон передбачав, що у разі тяжкої хвороби або смерті гетьмана влада перейде до Колегії Верховних правителів Держави з трьох осіб: Правителя — голови Колегії Верховних правителів, якого визначав гетьман, члена Колегії, якого обирає Державний Сенат, і члена Колегії, обраного Радою міністрів. Колегія вважалася тимчасовою формою керування держави — тріумвіратом, до обрання нового гетьмана.

Посол Німеччини фон Мумм надіслав 10 серпня канцлеру свій рапорт про стан України: «...гетьман — це, найперше, козак. Він має нескладну і відверту вдачу і є прихильний Німеччині, нас широко поважає і для нас є абсолютно певний; але має антиавстрійську орієнтацію... Інтриги людей з близького оточення архієпископа Вільгельма, що проголосив себе претендентом на український престол, а особливо жорстокі реквізиції та злочини австрійських військ, що в більшості складаються з чехів і поляків, вплинули на антиавстрійські настрої гетьмана. Гетьман часто казав мені, що ми, німці, поміж іншим маємо тверду руку,

що ми схильні розуміти його важке становище; натомість австрійці хитрим плануванням своєї політики намагаються підірвати його авторитет».

* * *

У липні 1918-го німецькі керівники стали все активніше дорікати Скоропадському в тім, що його оточили антантівські шпигуни, що він не виконує своїх зобов'язань із постачання продуктів країнам німецького блоку. В цей час німці почали замислюватися над доцільністю заміни гетьмана...

У травні—червні 1918-го гетьман і його урядовці послалися на те, що управлінський апарат і залізниці ще не приведено до ладу для безупинного відправлення продовольства на захід. У червні гетьман усе списував на Звенигородсько-Таращанське повстання, а з середини липня до середини серпня — на залізничний страйк та його наслідки. Німці розуміли, що поставки вже зірвано, що зміна уряду Центральної Ради на Скоропадського «для успіху кампанії поставок» схожа на обмін «шила на мило».

Великі підозри лягли на гетьмана у зв'язку з повстанням селян півдня Київщини у Звенигородському, Таращанському, Сквирському, Білоцерківському повітах. Німці не могли зрозуміти, звідки у мирних українських селян могло з'явитися 20 тисяч гвинтівок, кулемети, гармати... і чому організаторами повстання стали колишні соратники гетьмана — отамани Вільного козацтва і навіть деякі державні чиновники.

Цікаво, що гетьманський уряд напередодні повстання призначив майбутнього організатора повстання Юрка Тютюнника уповноваженим 7-ю дільницею демобілізації Південно-Західного фронту, району, у якому колись перебував 1-й корпус Скоропадського.

Із закликами до повстання відкрито і безкарно виступила повітова влада Київщини. Владні газети закликали селян до непокори гетьману, антигетьманські гасла проголошував повітовий військовий начальник Михайло Павловський...

Павловський та Тютюнник передали повстанцям 10 тисяч рушниць, 43 кулемети, 2 гармати, один панцерник,

багато військової амуніції з державних гетьманських складів. Вже коли Тютюнник прийняв рішення очолити повстанський рух проти гетьмана, він чомусь з'явився у Києві, де терміново зустрівся з гетьманом. Про свою подорож до Києва Тютюнник пізніше згадував: «У мене не залишилося твердого переконання, що карателі не робили з відома гетьмана, хоч Полтавець і гетьман з усією силою обурювалися на провокаторів. При мені була написана телеграма з наказом відкликати карателів зі Звенигородщини, але при мені прийшло повідомлення, що карателі знищені селянами під містечком Лисянкою».

Ким же був Тютюнник, щоб одержати ексклюзивну і термінову аудієнцію у гетьмана? 1917 рік Юрко Тютюнник зустрів на фронті як прапорщик, потім — подвизався дрібним чиновником Військового Секретаріату Центральної Ради, де став довіреною людиною Петлюри. У лютому 1918-го його було обрано кошовим отаманом Вільного козацтва (незабаром забороненого Центральною Радою на вимогу німців). Такий «підозрілий» прапорщик-соціаліст дістає відповідальний пост уповноваженого по демобілізації Південно-Західного фронту та аудієнцію у гетьмана!

У червні 1918-го чиновник гетьмана Тютюнник відкриває військові склади (охоронялися вартою у сотню вояків), з яких чотири ночі місцеві селяни вивозять зброю. Незважаючи на такі «подвиги», Тютюнник так і не був арештований гетьманською вартою.

І головне, 18 грудня у київських газетах (Київ уже 4 дні перебував під владою Директорії) була вміщена стаття «Під суд!», у якій вказувалося, що колишній гетьман Скоропадський має судитися «...за організацію влітку цього року провокаційного повстання «отамана» Павловського у Звенигородському повіті проти себе самого й панів для того, щоб ліквідацією повстання скріпити гетьманську владу». Це був неконтрольований витік таємної інформації, бо це повстання було організовано «на прохання» Антанти, про що ні Скоропадський, ні Петлюра не бажали згадувати.

Більше лідери Директорії ніколи не звинувачували гетьмана в організації провокаційного повстання, а один із його організаторів Юрко Тютюнник став фаворитом Семена Петлюри, зробивши за 1919 рік блискучу кар'єру від

отамана невеликого повстанського загону до генерал-хорунжого армії УНР і до помічника командувача армії УНР.

Хоч як це парадоксально, але можна припустити, що гетьман організував повстання проти самого себе. Під час зустрічі з Тютюнником Скоропадський міг дати йому вказівки відносно підготовки повстання та всі необхідні документи для заволодіння зброєю. Питання: для чого?

Цілей у гетьмана могло бути кілька: з допомогою повстання перекрити відправлення ешелонів із продовольством у Німеччину, затримати німецькі частини в Україні для того, щоб вони не були відправлені на Західний фронт, розправитися зі своїми опонентами і показати свою значимість німцям...

На початку серпня 1918-го гетьман підписує закон про відновлення українського козацтва. У законі вказано, що на чолі нового козацтва стає гетьман. Козацькі громади формуються як військові організації: кожна козача громада складає полк, полки об'єднуються в кіш, на чолі якого стоїть кошовий отаман, призначений гетьманом. Під головуванням гетьмана працює Генеральна козацька Рада. Нащадки колишніх українських козаків дістали право записуватись у козацькі громади за своїм козацьким станом. Цей оригінальний закон мав за мету не тільки відродити козацький стан в Україні (що був скасований ще у XVIII столітті), а й створити українські військові сили, дозвіл на які все ще не давали німці. Цей закон не враховував домовленостей з німцями і став для них черговим викликом. Закон був прийнятий вже через місяць після ліквідації потужного Звенигородсько-Таращанського повстання, яке підняли отамани Вільного козацтва і в боротьбі з яким загинуло більш ніж 20 тисяч німецьких військових.

Із липня 1918-го Скоропадський почав активно шукати контактів з Антантою та все менше йшов на поступки командуванню окупантів. Гетьманський уряд почав зв'язуватись із нейтральними державами: Швейцарією, Іспанією, Данією, Швецією, Голландією, Норвегією... влітку 1918 року гетьман намагався налагодити відносини з Францією та Англією, але Німеччина та Австро-Угорщина рішуче запротестували проти цього і Скоропадський відступив.

У липні, за даними австрійського командування, німці знову розглядали план усунення від влади Скоропадського та встановлення військового режиму. Можливо, до німців уже доходила якась непевна інформація про «таємниці» Павла Петровича.

Гетьман згадував, що не тільки він шукав політичних контактів: «Маса всіляких агентів не тільки центральних держав, але й головним чином нейтральних, щодня прибували до Києва з усілякими пропозиціями». Агенти нейтральних держав у 1918 році були вже скоріше антантівськими агентами, ніж «незалежними радниками».

Залишаючись таємним захисником інтересів Франції, Моркотун часто виїжджав до нейтрального Стокгольма, де контактував з масонами країн Антанти. Зв'язки і вплив Моркотуна були спрямовані на формування «таємного антантівського лобі» при гетьмані. Антантофіл та масон барон Штейнгель стає послом гетьманської держави у Німеччині. Парадоксально, але частина масонів України, орієнтованих на Францію, підтримали Скоропадського і збирали матеріальну допомогу на гетьманський переворот.

Сучасники, зокрема князь Є. Трубецькой, стверджували, що гетьманський міністр Сергій Гербель підтримував організацію добровольчих військових підрозділів в Україні, займався саботажем стосовно поставок до Німеччини та Австро-Угорщини, приховуванням запасів хліба, сукна та зброї на Чернігівщині й Харківщині.

Гетьман намагався знайти спільну мову з генералами Алексеєвим і Денікіним та за посередництвом генерал-отамана Дутова (лідера уральських білих козаків) домовитися про спільні дії з адміралом Колчаком. Ці кроки назустріч Скоропадський робить, незважаючи на те, що Алексеєв, Денікін та Колчак підтримувалися Антантою і вороже ставилися до Німеччини.

У липні 1918 року посол України в Німеччині барон Штейнгель доповідав гетьману та міністру закордонних справ: німці вважають, що у Києві відбувається «подвійна політична гра», і вимагають, аби політика гетьмана відповідала всім таємним домовленостям від 18 квітня 1918 року між Скоропадським, Ейхгорном і Муммом.

Павло Петрович згодом цнотливо зазначить: «...я часто дивувався, як пильно вони (німці. — В. С.) спостерігали за мною. Буквально кожний мій крок був їм відомий. Взагалі, крім німців, мій будинок був вузлом будь-яких темних організацій. Я іноді для перевірки скажу кому-небудь під страшним секретом якусь новину та сміюся, коли згодом дізнаюся, що у певній групі було вжито певних заходів, про які мені вже доносила моя розвідка. Очевидно було, що цей «страшний секрет» вже був повідомлений куди треба. Військові люди не знають всієї цієї мерзенної закулісної політичної гри, всіх тих небачених пружин, які грають людством». Про «пружини» гетьман мав би знати ще з часів служби при дворі Миколи Другого, з часів своєї участі у заколотах та завдяки контактам з французькими агентами, німецькими військовими та дипломатами...

Можливо, гетьман Скоропадський не був «германською маріонеткою на українському троні», як про це вже 83 роки пишуть публіцисти, політики, історики. Напроти, Скоропадський був таємним, неймовірно засекреченим агентом Антанти. Французькі емісари (генерал Табуї), спілкуючись із гетьманом ще у січні—лютому 1918-го, переконували його змінити уряд Центральної Ради як «пронімецький», що зазвав до України німецьке військо.

Хіба промовляє на користь германської орієнтації гетьмана той факт, що він скинув Центральну Раду? Але саме Центральна Рада привела німецьку і австрійську армії в Україну. У тій ситуації, коли австро-німецька армія, що стояла в Україні, нараховувала півтора мільйона солдатів, гетьман просто не міг відкрито виступити проти окупантів. Він був би негайно розчавлений при першому ж натяку на опозиційність Німеччині... А от таємно шкодити німцям «зсередини» й інформувати про становище німців Францію він міг би з великим успіхом.

Перший аргумент на користь такої версії — його масонство. Ложі, до яких таємно належав Скоропадський, споконвіку орієнтувалися на Францію та Англію і не були пов'язані з німецьким масонством. Моркотун як головний провідник французького впливу невідступно перебував

при гетьмані, повідомляючи до Франції про всі зміни німецької політики в Україні.

Весна—літо 1918 року — час, коли Німеччина кидала свої останні сили на Західний фронт у надії розтрити французьку оборону і взяти Париж. У цей момент найкращим маневром на користь Франції було б відволікання частини австро-німецьких військ від французького театру воєнних дій. Повстання селян в Україні і затягування перебування в Україні 200 тисяч австро-німецьких багнетів і шабель було кращою допомогою Франції.

У цей час гетьман активно протестував проти наміру німців реквізувати 3/5 військового майна російської армії як військову здобич і намагався зірвати цей план. Керівництво Австро-Угорщини обурювалося поведінкою гетьмана, твердячи, що, надаючи 120 мільйонів крон на утримання своєї армії в Україні зі свого бюджету, воно не може отримати таких необхідних державі обіцяних українським урядом харчів.

Можливо, гетьман (або «його довірені люди» — Моркотун і Ко) таємно сприяв (з допомогою Бутенка) затягуванню поставок української пшениці, м'яса, сала, вугілля, заліза до Німеччини, можливо, гетьман сам інсценував локальні повстання проти свого режиму, відтягаючи австро-німецькі гарнізони в Україну. Цікаво, що перші повстання стались у районах учорашніх вільних козаків, які півроку тому обирали Скоропадського своїм гетьманом, а проти них, на прохання гетьмана, направлялися не гетьманські, а німецькі війська.

Послом у Німеччині став стовп масонства барон Штейнгель. Ніковський згадував, що згоду бути послом України в Німеччині Штейнгель дав «під впливом місцевих масонських груп».

На користь «французького сліду» свідчить і швидка переорієнтація гетьмана на Антанту вже у жовтні 1918-го, а найголовніше, бажання Франції допомогти військами гетьману-«германофілу» і вчорашньому союзнику своїх ворогів. Історія дипломатичних інтриг показує, що до «германофілів» навіть у минулому у країнах Антанти, а особливо у Франції, зберігалось стійке негативне ставлення. Лідерів країн та партій, що показали себе союзниками

Німеччини, політики Антанти намагалися швидше замінити на «франкофілів». А в Україні прихильників Антанти було предосить — від Петлюри до графа Келлера.

І останнє, є у всесвітнього масонства один основний принцип — «не класти яйця в один кошик». Масони мають прихильників у різних політичних таборах, масонство не вважає, що політичні симпатії є більш важливими, ніж вірність ордену та масонським «братом». Тому іноді масони перебувають по різні боки барикад, що, втім, не заважає їм служити ідеалам ордену і допомагати «братом».

Французьке командування, що ще у вересні 1918-го негативно ставилося до самого факту самостійності України, перейшло до іншої стратегії. Французькі емісари підштовхували гетьмана до утворення нового українського кабінету, в якому були б задіяні лідери українських соціалістичних партій.

24 липня 1918 року Німеччина підтвердила своєю ратифікацією Брестський мир. Представники Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Грузії та Фінляндії передали гетьману повідомлення своїх урядів про визнання гетьманського уряду.

Після загибелі Ейхгорна та поразок німців на Західному фронті у середині серпня 1918-го на місце Ейхгорна німці призначили генерала графа Кірбаха, що навіть не приїхав до Києва, а зробив своєю резиденцією Вільнюс (Вільно). Гетьман вказує, що Кірбах «...звик розпоряджатися, не рахуючись ні з яким місцевим урядом, я помітив, що в деяких питаннях німці начебто хотіли накласти свої руки на ті області, в які вони раніше не вторгалися, наприклад, я раптом одержав листа, і подібну ж заяву одержали всі міністри, що генерал Гренер, за наказом графа Кірбаха, пропонує всі проекти законів, які мають важливе значення, попередньо надсилати йому на схвалення. Це була річ неприпустима, я рішуче протестував».

Після протестів гетьман вважав, що Мумм та Гренер «легко здались», але гетьман вирішив їхати до Берліна, щоб німці припинили так вільно діяти в Україні.

У той же час вже з липня 1918-го відчувався перелом у військовому щасті німців. Гетьман пише, що у серпні мрії

Німеччини «...про економічне захоплення України відійшли на задній план».

17 серпня українська делегація у складі прем'єра Лизогуба, Палтова та Кочубея вирушила до Берліна. «Лизогуб і його супутники були дуже добре прийняті у Берліні, разом з тим їм ніяких нових вимог не пред'явили...» — писав гетьман. У Берліні Лизогуб зустрівся з представником міністерства закордонних справ Німеччини у Ставці німецької армії фон Гінце. На переговорах з німецькими колегами українські урядовці ставили питання приєднання до України Криму, передачі Україні Чорноморського флоту, обговорювали проблеми кордонів, укладення мирного договору з Радянською Росією, питання, пов'язані з Холмщиною та збройними силами України.

Німці підтримали домагання України щодо Чорноморського флоту, але для початку перемов із цього питання вимагали від України повернути частину грошових зобов'язань Російської імперії, притримуватися плану постачання продовольства до Німеччини. Німецькі урядовці розглядали залишки Чорноморського флоту «як майно загальноросійське» і пропонували Україні за свою частку флоту заплатити 200 мільйонів золотих рублів, яких у гетьмана й близько не було.

Скоропадський згадує про те, що скандальною виявилася берлінська заява Лизогуба про готовність гетьманського уряду піти на федеративні відносини з «білою» Росією на засадах договору 1654 року. Українські соціалісти, почувши про «російську федерацію», оголосили протест і почали вимагати відставки Лизогуба. Гетьман згадував, що Лизогуб, «...будучи у Берліні, вів якусь зовсім особливу політику, що нічого з моїми загальними вказівками не мала...»

* * *

У добу відносної стабілізації режиму гетьман почав активно підтримувати розвиток науки, освіти і мистецтва в Україні і досягнув у цьому великих успіхів. Розвивати українську культуру гетьмана вмовляли Василенко та Петро Дорошенко. Вони доклали великих зусиль, аби створити у Києві Державний український драматичний та Держав-

ний оперний театри, Державний оркестр, Український національний музей, Державний Український архів, Академію мистецтва та Академію наук... Василенко та Петро Дорошенко допомогли театру Садовського та Молодому Українському театру Леся Курбаса.

В червні 1918-го гетьман підписав закони про відкриття двох українських університетів: у Києві та у Кам'янці-Подільському. Обидва університети були врочисто відкриті у вересні 1918-го. До процесу формування освіти залучилося земство, заснувавши у Полтаві історично-філологічний факультет університету.

Гетьманським урядовцям доводилося вести справжню війну за українську середню школу з російським вчительським персоналом із приводу українізації гімназій в Україні. В той час у Києві було 12—13 російськомовних гімназій і передбачалося відкрити чотири українські гімназії чи до 50 українських гімназій по всій Україні. Гальмувала справу відсутність педагогічного персоналу та необхідних підручників.

У гімназійну справу втрутився митрополит Антоній, що закликав віруючих до бойкоту українських гімназій та висловлювався про українізацію освіти як про справу «богомерзотну».

Гетьман згадував: «Не можна забувати, що міська людина значною мірою складалася з росіян, інших національних меншин та зрусифікованих українців. Батьківські комітети у середніх школах, як і значна частина педагогів, ставилися вороже до українізації... Київ, хоча і був головним культурним центром усього півдня Росії, проте завжди був провінційним містом, зараз же, коли він до певної міри став столицею 40 мільйонів людей, у ньому, особливо перший час, відчувалася жахаюча нестача в людях науки... одними українськими силами не можна було створити нічого серйозного. Дійсно, культурний клас українців дуже нечисленний. Це і є лихом українського народу. Є багато людей, які гаряче люблять Україну і бажають їй культурного розвитку, але самі ці люди російської культури, і вони, піклуючись про українську культуру, анітрошки не зрадять російській».

Так, для розбудови української науки гетьманський уряд долучав багатьох науковців, які приїхали з Росії, серед

яких був і професор Володимир Вернадський, що опікувався створенням Української Академії наук, став її першим президентом.

Влітку гетьман іще мав «великоукраїнські» амбіції і бажав розширення своїх володінь. До України після Бреста перейшли деякі землі Росії, кілька білоруських повітів — Пінський, Мозирський, Речицький, Гомельський.

Скоропадський претендував на землі Курської та Воронезької губерній, Ростовський округ, Крим та частину Бессарабії (Акерманщину та Хотинщину). В той же час гетьман писав, що кордони, пропоновані українською делегацією на мирних переговорах, були «нереальні» (побудовані за етнічним принципом, до України відносилися ті терени, де були українські села), бо зачіпали інтереси багатьох народів та країн: «Виходив абсурд, але з цього українські дипломати мало турбувалися».

Невирішеною проблемою для гетьманського режиму стало питання Східної Галичини, Холмщини та Підляшшя. Ще у лютому 1918 року Центральна Рада підписала з Австро-Угорщиною таємний договір про поділ Західної та Східної Галичини у складі Австро-Угорської імперії та про надання особливого статусу Коронного краю Східній Галичині. Це був перший крок до автономії української Східної Галичини, до звільнення від польського впливу. Однією з умов договору по Східній Галичині була таємність договору. Але один з українських дипломатів розповів про існування договору про поділ Галичини. Ця новина підштовхнула польську громаду Австро-Угорщини та польське коло віденського парламенту до рішучого протесту проти таємних домовленостей. Австро-Угорщина, побоюючись польського опору, вирішила відійти від договору з Україною.

4 липня 1918 року посол граф Форгач заявив гетьману про анулювання таємного договору про розподіл Галичини. Гетьман був розсерджений цією заявою і висловив свій протест Форгачу, але той відповів, що нота протесту з цього питання буде розглядатись як втручання у внутрішні справи Австро-Угорщини. Форгач твердив, що «часи дискусій щодо Галичини пройшли» і що у разі появи такої ноти зносини Австро-Угорщини з Україною будуть істотно

погіршені, а посол буде домагатися відставки міністра закордонних справ України. Зважаючи на погрози, гетьман відмовився від різкої ноти протесту і вирішив не «дратувати гусей».

Польська громада Австро-Угорщини наполягала на тому, щоб Холмщина та Підляшшя — терени, що за Брестським миром переходили до України, — залишились у складі Австро-Угорщини під контролем адміністрації з етнічних поляків. Але Холмщина та Підляшшя за миром у Бресті мали відійти до України. Поляки ж вимагали автономії Польщі у складі Австро-Угорщини і східного кордону цієї автономії по Західному Бугу (разом з більшою частиною Холмщини та Підляшшя). Вже з травня 1918 року австрійці просили німців змінити окремі статті Брестського договору та офіційно передати Холмщину Австро-Угорщині, але німці не погодилися на цей план. Тоді австро-угорці створили такі умови, за яких українська адміністрація не змогла утвердитися на Холмщині. Австрійський посол тиснув на гетьмана з приводу поступки Холмщини Австро-Угорщині, але гетьман у питанні про Холмщину та Підляшшя рішуче виступав проти політики Австро-Угорщини, заваливши Відень нотами протесту та намагаючись знайти підтримку у Німеччині. Але німці не йшли на загострення відносин зі своїм головним союзником заради українських околиць. Втім, по справах Східної Галичини та Холмщини Скоропадський вирішив вичікувати...

* * *

Гетьман усе життя присвятив військовій службі, як більшість чоловіків його родини і суспільного стану. Розвиток армії, армійські паради, уніформа, армійська дисципліна стали одним із головних напрямків діяльності Скоропадського. Розбудова армії не обтяжувала Павла Петровича як «незнане» державне будівництво. Але створювати нову українську армію гетьману активно не дозволяли його протектори Німеччина та Австро-Угорщина.

Виходячи з таємного договору між гетьманом і німецьким військовим командуванням від 24 квітня 1918 року, українська армія могла існувати лише з дозволу Німеччини. Її кількісний склад, оснащення, спосіб керування,

тактичні і стратегічні плани мали бути затверджені німецьким командуванням.

Тривалий час німецько-австрійське військове командування забороняло гетьману мати війська більші ніж 20—30 тисяч шабель та багнетів: «...німці спочатку не хотіли допускати української армії, побоюючись, щоб я, сформувавши при їхній допомозі армію, не пішов проти них».

У травні—червні 1918-го гетьман мав лише одну Запорізьку дивізію з 4 піхотних і один кінний полк при 33 гарматах, 12 літаках. Ще до 700 бійців було у Запорізькому та Чорноморському кошах на захід від Києва.

У червні 1918-го німці дали дозвіл на формування ще однієї регулярної Сердюцької дивізії. А в серпні 1918-го австрійці передали гетьману козацьку дивізію — Сірожупанників, сформовану з полонених українців, які тривалий час перебували у таборах військовополонених у Австро-Угорщині. Ця дивізія мала всього 3 тисячі бійців, і її розташували на російському кордоні у районі Стародуба. Відень несподівано погодився і на відновлення формації Січових стрільців (з колишніх військовополонених австро-угорської армії — підданих Австро-Угорщини, яких раніше Австро-Угорщина бажала притягнути до відповідальності за порушення присяги та дезертирство і проти яких велося слідство), що дало змогу гетьману видати 23 серпня наказ про відновлення формування Січових стрільців.

У той же час на землях України було розташовано 28 дивізій і 2 кавалерійські бригади німецької та австро-угорської армій.

Ще у квітні 1918-го військовий міністр Центральної Ради Жуковський почав вимагати від німців дозволу на створення 8 українських військових корпусів територіального комплектування та 4—5 кінних дивізій. Жуковський устиг призначити командирів корпусів і розробити план формування корпусів і мобілізації вояків. Корпус планували створювати із 2 дивізій піхоти, одного кінного полку, 4 загонів броньовиків, загону авіації та 16 гарматних батарей. До української армії планувалося залучити 15—16 тисяч офіцерів і генералів, близько 300 тисяч солдатів і військових чиновників.

3 травня 1918-го гетьман почав підготовчі дії з формування нової української армії. Генеральний штаб під керівництвом полковника Олександра Володимировича Сливинського (дворянин, генштабіст, у роки світової війни був начальником штабу кінного корпусу) розробив концепцію нової військової реформи. Одним із перших наказів гетьмана було відновлення кадетських корпусів.

Спочатку Скоропадський бажав створити невелику професійну армію з офіцерів російського та українського походження. В українській армії заборонялося створення солдатських комітетів, мітинги, будь-яка партійна діяльність, вояки присягали «перед Всемогутнім Богом» на вірність Україні та гетьману.

Гетьман зіткнувся з проблемою працевлаштування колишніх офіцерів російської армії, яких тільки у Києві «отаборилося» до 20 тисяч.

Генерал Врангель так описав долю російських офіцерів в Україні: «З усіх боків Росії пробивалися в Україну російські офіцери. Частково залізницею, частково пішки через кордони більшовицьких військ, щохвилини ризикуючи життям, вони намагалися досягти того єдиного російського куточка, де сподівалися знову підняти триколірний російський прапор, за честь якого було пролито стільки крові їхніх соратників. Тут, у Києві, вони жадібно ловили кожну звістку про відродження старих рідних частин. Одні зараховувалися до Української армії, інші пробиралися на Дон, де щойно козаки опам'яталися від більшовицького угару та обрали отаманом царського генерала Краснова, треті, нарешті, їхали до Добровольчої армії... Однак відомості, що доходили з різних сторін, представляли добровольчий рух як безнадійні спроби, заздалегідь приречені на неуспіх за відсутності засобів, підтримки широких верств населення і відсутності єдності між керівниками».

Частина офіцерів, що опинилася в Українській Державі, вважали, що гетьман мусить «видати» по 2 тисячі рублів усім офіцерам, які брали участь у світовій війні. «Брати їх на службу я не міг, тому що не з'ясував точку зору німців з питання формування армії. Тоді я вирішив викликати представників від усіх організацій і скласти під головуванням товариша військового міністра щось близь-

ке до тимчасового комітету, який би розібрав усі питання, пов'язані з поліпшенням побуту офіцерства... Витрачено було військовим міністром 50 мільйонів рублів, а офіцество не було влаштовано...» — писав гетьман.

У липні 1918-го у Києві почала формуватися «зразкова» Сердюцька дивізія з 4 піхотних полків і кавалерійського Лубенського полку, «...із хліборобів і кращих елементів на розсуд губернських старост Київської, Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній». Наприкінці липня Сердюцька дивізія вже мала 5 тисяч багнетів і шабель.

Гетьман оглянув нову дивізію: «...підбір офіцерів був прекрасний... прекрасно сформована, подавала великі надії, і я, незважаючи на сумніви з усіх боків, знав, що на неї я можу покластися... моє серце раділо, дивлячись на те, як швидко, при правильній постановці справи, наша молодь сприймає військову дисципліну. Частини, які я оглянув, нічим, у сенсі підготовки новобранців, не відрізнялися від частин старої імператорської гвардії».

31 серпня гетьман приймав делегацію Січових стрільців, тоді ж він призначив Коновальця та Мельника полковниками. Гетьман погодився на відтворення Окремого полку Січових стрільців у 1300—1800 бійців. «Січовиків вирішено було відновити. До мене з'явився Коновалець, їхній керівник, і дав формальну обіцянку вірно служити Україні та мені. Він привів із собою депутацію зі своїх офіцерів, що підтвердила його слова...»

1 вересня 1918-го у Києві пройшов урочистий парад дивізії сердюків і молебень на славу гетьманських військ. На цих заходах були присутні: Скоропадський, головком німецьких військ у Східній Європі генерал фон Кірбах, генерал Гренер, посол Німеччини барон фон Мумм, посол Австро-Угорщини граф Форгач...

У вересні німці вже запевняли гетьмана, що змінили своє ставлення до створення української армії й уже готові дозволити гетьману формування 8 корпусів. Павло Петрович згадував: «Мені необхідно було якомога швидше сформувати ці корпуси... німці перехоплювали потяги із продовольством, що направляються у наші частини. Особливо цією справою займалися австрійці. Вже у серпні місяці серед німців йшли розмови про те, що, може бути,

прийдеться значно скоротити німецьку та австрійську армії в Україні... Кадри корпусів усюди набиралися. В офіцерському складі відчувався великий недолік, особливо у гарних кадрових офіцерах. Причиною тому було те, що в той момент, коли підходящих офіцерів було багато, я не міг домогтися від німців дозволу на формування корпусів... За цей час вербувальні бюро Денікіна, про які німці не знали, але які в нас функціонували, набрали дуже багато гарних офіцерів. Таким чином, коли я нарешті домігся свого, офіцерське питання стало досить гостро, але особливо погано було з унтер-офіцерами. Останні були, але були зовсім невідповідними для справжньої армії, елементом майже що більшовицьким. Все-таки за деяким відбором їх тимчасово набирали, розраховуючи головним чином виробити за зиму своїх уже унтер-офіцерів, виховавши їх у знову сформованих школах...». У листопаді 1918 року мала пройти мобілізація, що залучить до армії 85 тисяч вояків.

Мрією гетьмана було створення потужного українського флоту на базі кораблів колишнього Чорноморського військового флоту. Скоропадський наполягав на передачі Чорноморського флоту або його частини Українській Державі. Але німецька армія, захопивши весь флот та морські порти, і не думала повертати кораблі: «Німці ж вели відносно флоту політику захоплення й, скажу, захоплення самого рішучого. З кораблів усе вивозилося, деякі судна уводилися... Нарешті справа дійшла до того, що у Миколаєві були захоплені всі наші суднобудівні верфі зі споруджуваними там суднами, між іншим, там було кілька кораблів невеликого типу, що мали назву «ельпідіфор», німці особливо хотіли ними заволодіти. Я рішуче протестував, і верфі ці нам повернули».

Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія намагалися виторгувати собі що-небудь з флотського майна... З українських портів і верфей німці та австрійці вкрали частину торговельного комерційного флоту — кораблі, що належали морському відомству.

Так тривало до кінця серпня 1918-го, коли німці несподівано погодилися передати залишки Чорноморського військового флоту Україні, але за умови, щоб цей флот під

українським прапором пробився до Середземного моря для боротьби проти флотів країн Антанти. Тоді гетьман відмовився від втягування Української Держави у світову війну.

Скоропадський згадував: «Наша головна діяльність полягала у тім, щоб домогтися передачі флоту нам, що й було досягнуто, на жаль, лише восени і на дуже короткий термін». На початку жовтня 1918-го флот України становив тільки дві канонерки, а вже через місяць німці почали віддавати Україні підводний та надводний флоти. Але вже було запізно... Чорноморський флот мав перейти до рук переможців у світовій війні.

За сприянням гетьмана, з липня 1918 року в Україні формувалася «Південна Добровольча армія» з двох дивізій. Ця армія була започаткована монархічним союзом «Наша Родина» на гроші німців. Метою створення армії було перешкоджання поповненню Добровольчої армії та затримання російських офіцерів в Україні, в армії, що формувалася для допомоги отаману Краснову в його боротьбі проти червоних.

«Південну армію» пропонували очолити генералам Драгомирову та Щербачову, але вони відмовилися, згодом армію очолив генерал Іванов.

Серед організаторів армії були генерал Біскупський, герцог Ліхтенберзький, Акацатов, керуючим контррозвідкою армії став майбутній диктатор Російської Західної армії, підполковник та авантюрист Бермонд-Авалов. 25 вербувальних бюро зібрало до армії близько 15 тисяч військових, з яких було 6 тисяч офіцерів, але «бойовий» елемент цієї армії становив не більше 5 тисяч людей. Більш ніж 3 тисячі «армійців» опинились у Добровольчій армії.

Незалежно від «Південної армії» у Києві почала формуватись «Астраханська армія» (4 тисячі шабель та багнетів), яка ще тісніше була пов'язана з німецьким командуванням. На формування йшли німецькі кошти та гроші з гетьманської скарбниці. У вересні 1918-го «Астраханська армія» увійшла до військ отамана Краснова і була направлена на фронт проти червоних під Царицин.

Зміна орієнтирів

(ВЕРЕСЕНЬ — 13 ЛИСТОПАДА 1918 Р.)

У першій половині серпня 1918 року війська Антанти перехопили військову стратегічну ініціативу на Західному фронті. Вперше німецькі командуючі стали сумніватись у перемозі рейху. Пізніше Людендорф заявить, що 8 серпня 1918-го стало найчорнішим днем німецької армії. В середині серпня 1918-го імператор Німеччини і його Коронна Рада вирішили почати пошук шляхів для мирних переговорів з Антантою та перейти до загальної оборони на всіх фронтах. Але переговори про мир так і не були початі, хоча повзучий наступ Антанти тривав.

13 серпня 1918-го кайзер Вільгельм Другий особисто запросив гетьмана відвідати Німеччину. 2 вересня, від'їжджаючи до Німеччини, Скоропадський визнав Федора Лизогуба своїм «тимчасовим спадкоємцем» — правителем, Рада міністрів та Сенат обрали до Верховної Колегії правителів генерала Рогозу та сенатора Носенка. До Німеччини гетьман захопив із собою Палтова, котрий щойно повернувся з Берліна, де перебував у складі урядової делегації. До Берліна тоді ж вирушила українська промислова, торговельна та сільськогосподарська делегація під головуванням Василя Кочубея.

3 вересня, вже у Берліні, гетьман був зустрінутий директором департаменту закордонних справ Німеччини. Павло Петрович зробив візит у міністерство закордонних справ, був прийнятий канцлером Німеччини, з'явився на рауті на честь гостей з України, на якому зібрався урядовий, фінансовий і промисловий Берлін.

5 вересня Скоропадський прибув до Капселя, до палацу імператора у Вільгельмцрере. Гетьману сподобалося,

що «імператор зустрів мене стоячи, неподалік від дверей», називав гетьмана «Ваша Світлість», що Вільгельм «...з великою серйозністю сам... надягав на плечі...» йому орден Великого хреста Червоного Орла. Але розмова з імператором «не стосувалась справжньої політики». Вони говорили про здоров'я, коней, полювання, про долю імператора Миколи Другого та його родини, про колишню участь гетьмана на германському фронті... Цікаво, що Скоропадський був попереджений, що з імператором взагалі не варто розмовляти про справи, що «...це ніякого значення не буде мати».

Після зустрічі з імператором Німеччини Скоропадський відвідав оперу в Ганновері, а через день поїхав до Спа, де розташована була штаб-квартира німецької армії. На вокзалі у Спа Скоропадського зустрів командуючий фельдмаршал Гінденбург. Після сніданку у штабі армії Гінденбург, Людендорф і Берхем протягом години розмовляли при зачинених дверях. Гетьману сподобалося, що Людендорф і Гінденбург висловлювалися проти ленінського уряду й поділяли його мрії про похід німецької та української армій на Москву. Німецькі генерали обіцяли своє цілковите сприяння у справі розбудови української армії... «Взагалі, по всіх пунктах, збуджених мною, я одержав відповідь у позитивному сенсі. Загальне враження було, що справи в них погані, але спокій повний».

Гетьман був уже впевнений, що Німеччина не має надій на перемогу, і «...не міг боятися, що від мене зажадають яких-небудь рішень, невігідних для України». Але у своїх «Споминах» Павло Петрович багато що приховав і перекрутив. 10 вересня він підписав новий економічний договір між Українською Державою та Німеччиною і Австро-Угорщиною, про який Скоропадський півроку по тому не хотів навіть й згадувати. Тому що цей договір був набагато гірший для України та українського народу, ніж попередній договір від 23 квітня 1918 року. За цим договором скасовувались обмеження і заборони щодо вивезення з України до Німеччини і Австро-Угорщини вовни, бавовни, льону, шкір, домашньої птиці, сала, масла, сиру, цукру, меду. У вересні—жовтні 1918-го, коли Німеччина вже була приречена на поразку, зростає вивезення товарів

з України (найвищі показники у травні—липні 1918-го). Ці поставки припиняються тільки у середині листопада 1918-го. З квітня по листопад з України було вивезено до країн німецького блоку: 9293 вагони пшениці, 23 195 вагонів іншого продовольства, 4567 вагонів промислової сировини (із загальної кількості вагонів тільки 130 дісталось Болгарії і 271 вагон Туреччині).

Перебуваючи у Кельні, Павло Петрович оглянув славнозвісний Кельнський собор, віллу, робочі містечка та завод промисловця Круппа. У Кілі (головна військово-морська база Німеччини) Скоропадського приймав брат імператора принц Генріх Пруський та його дружина, принцеса Ірен — сестра імператриці Олександри Федорівни. Гетьман познайомився з Кільським каналом, з портом та портовими майстернями, їздив на підводному човні. Повернувшись до Берліна, Скоропадський дав обід на честь Мумма й відвідав оперу.

У цілому подорож гетьмана до Берліна майже нічого не принесла, позаяк німці вже розуміли близькість своєї поразки. Єдине, що можливо вписати до активу подорожі, це загальне послаблення німецького контролю в Україні та посилення особистої влади Скоропадського. Павло Петрович зрозумів, що завдяки перемогам Антанти він перетворюється у самостійну політичну силу.

Відчувши зростання ваги гетьманської влади та стан України, російські кола бачили у поїзді гетьмана до Берліна тяжкий злочин, а «свідомі українці» розглядали цей візит як великий успіх України.

Проголосивши принцип приватної власності на землю й відновивши колишні земельні відносини та земельні права, гетьман вирішив розпочати аграрні реформи. В їх основу була покладена ідея ліквідації великого землеволодіння та створення міцного, заможного селянства як головної соціальної бази держави.

Німеччина та Австро-Угорщина вимагали від Скоропадського запровадження хлібної монополії, він довго зволікав і тільки у липні 1918-го згодився на це.

Гетьман розраховував на те, що український Земельний банк почне примусово відкуповувати у великих землевласників маєтності, котрі перевищують 25 десятин. Ці землі

збиралися передавати у власність селянам-хліборобам із довгостроковою пільговою виплатою за них безпосередньо Земельному банку. Але планувалися винятки — для зразкових господарств, «що мали сільськогосподарську культурну цінність», максимум утримуваної землі міг бути підвищений із 25 до 200 десятин. Відкупу також не підлягали землі цукрових плантацій, ліси, землі, що були необхідні для кінних заводів. Планувалася передача землі не безземельним, а малоземельним селянам, виділення селян на «отруба», знищення черезсмузжя.

За проектом реформи безкоштовна передача землі селянам не передбачалася. Гетьман вважав, що вона не має «ніяких серйозних підстав і просто найвищою мірою шкідлива» та є «жалюгідна сентиментальність».

Влітку 1918-го у різних незалежних комісіях виробляли нові проекти аграрної реформи. Згодом гетьманом було складено Державну комісію з представників різних партій і установ, що мала працювати під його особистим головуванням. Скоропадський згадував: «Я вважав, що потрібно з першого дня взятися за аграрну реформу... Потрібно було малювати картину широкими мазками — ескізно, а потім уже вдаватися у деталі... Мені особисто найбільше був до вподоби проект, вироблений Колокольцевим... він був щиро відданий ідеї проведення аграрної реформи на розумних підставах... Міністр земельних справ Колокольцев старанно підготовляв проект земельної реформи, але остаточне її завершення у вигляді законопроекту належить міністру, що змінив його, В. Леонтовичу, одному з кращих хазяїв Полтавської губернії. У своєму проекті Леонтович об'єднав раніше існуючі форми землекористування з проведенням аграрної реформи. Це сполучення полягало ось у чому: за сталим в Україні звичаєм, малоземельний селянин брав землю у великого землевласника (поміщика або козака) «з половини»: за користування землею він віддавав її власникові половину врожаю. Відповідно до законопроекту, селянин, що одержав відчужену від великого землевласника землю, робився «половинщиком» держави, який протягом ряду років (не більше 15) здавав половину врожаю. Після закінчення цього строку земля робилася його повною власністю. А землевласник відразу ж при відчу-

женні одержував повну ринкову вартість, але не готівкою, а «земельними облігаціями», що приносили відомий прибуток, забезпеченими державою і поступово виплачуваними з доходів від продажу тої половини врожаю, що здавав державі селянин, який отримав землю.

Вважалося, що сплата селянами грошей за землю полегшить урядовий бюджет, даючи можливість утримання значної армії, флоту, чиновництва. Але окремі члени комісії почали саботаж. Так, «Союз земельних собственников» був незадоволений складом комісії та напрямком планованих реформ. З середини листопада 1918-го «українці» на чолі з Шеметом вийшли зі складу комісії, вказавши, що поки Україна не буде самостійною, аграрне питання не може бути розв'язано. Соціалісти повели проти аграрної реформи шалену агітацію серед селян, говорячи, що такий закон закріпачує селян і замість нього треба дати їм землю безкоштовно.

Тільки 12 листопада 1918-го Вища аграрна нарада почала обговорення «Проекту аграрної реформи», вже через три дні почалось антигетьманське повстання і про реформу просто забули. Як забули про підготовку робітничого законодавства. В той же час безробіття у Києві охопило 35 тисяч людей...

Так і залишилась аграрна реформа гетьмана тільки фантиком від цукерки, за яким не виявилось нічого. Згодом Павло Петрович твердив, що не встиг, що йому заважали, а він волів «як краще». Але, звісно, він не хотів сам втрачати величезні маєтності, в яких виріс, та не хотів дратувати «свій клас».

У вересні 1918-го тільки американських військовослужбовців у Франції вже перебувало до 2 мільйонів. Війська Антанти мали вирішальні переваги у живій силі та техніці, а от становище Німеччини погіршувалося з кожним днем: занепадала дисципліна в армії, гостро відчувався брак харчів та патронів, недостача офіцерів і солдатів у окопах Західного фронту. Союзники Антанти планували почати загальний наступ проти німецьких військ на січень 1919 року, але сприятливі обставини наближали початок наступу... У середині вересня 1918-го відбувся Сен-Міельський бій, у ході якого нової поразки зазнала німецька армія.

Загальний наступ військ Антанти почався вже 26 вересня 1918-го, а до 30 вересня лінію Зигфріда, що вважалася головним захистом Німеччини, було прорвано військами Антанти. 29 вересня Гінденбург та Людендорф офіційно заявили про необхідність створення у Німеччині нового «уряду миру», що буде домагатися якнайшвидшого перемир'я на фронті. В той же день Болгарія вийшла з війни, підписавши сепаратне перемир'я з країнами Антанти.

3 жовтня 1918 року було утворено новий кабінет міністрів Німеччини на чолі з ліберальним принцом Максом Баденським, до складу цього уряду ввійшли німецькі соціал-демократи. Новий прем'єр одразу ж звернувся до президента США з проханням підтримати мирні ініціативи, до звернення німецького уряду приєднався уряд Австро-Угорщини. На початку жовтня 1918-го в австро-угорській армії угорські, чеські, словацькі, хорватські частини почали відмовлятися воювати. 5 жовтня 1918-го турецький уряд запросив миру... Та союзники Антанти почали новий наступ з метою повного розгрому Німеччини.

До 17 вересня 1918 року — дня повернення Скоропадського з Німеччини до Києва стало зрозуміло, що перемога Антанти не за горами. Посол Української Держави у Німеччині наприкінці вересня 1918-го інформував гетьмана, що становище німецької армії безнадійне і все йде до розвалу німецького фронту.

18 вересня Національний союз висунув нове гасло «За законну владу в Україні» і відправив новий меморандум до послів центральних держав. Українські партійні лідери вимагали створення нового кабінету міністрів, який буде допомагати утворити Національний союз, амністію політичним в'язням. Соціалісти наполягали на зібранні Сейму або конгресу, що зможе вибрати Державну Раду як законодавчу владу. Крим, Бессарабія та Кубань мають бути об'єднані з Україною, а земля передається у власність держави, за винятком 40 десятин юридичним особам. Згодом Винниченко оприлюднив заклик, що новий кабінет проведе нову земельну реформу, за якою селяни отримають землю безкоштовно, а закони Центральної Ради буде повернено. Втім, Національний союз відмовився від заяви Винниченка, розцінюючи її тільки як приватну думку політика.

Різка зміна геополітичних орієнтирів призвела до зміни настроїв у Києві. Гетьман вирішив шукати опори в інших умовах, в іншому світі, де домінувала Антанта. Але вулицями українських міст і сіл іще ходили німецькі та австро-угорські патрулі, а українська армія становила тільки 30 тисяч вояків. У будь-який момент німці ще могли зробити новий переворот і скинути «ненадійного» гетьмана. Тому перші його кроки до зміни політичних орієнтирів були дуже обережними...

Навіть у своїх «Спогадах» Скоропадський намагається заморочити проблему своєї політичної орієнтації: «Я не германофіл, не антантіст (*прихильник Антанти*. — В. С.); я готовий чесно працювати і з тими, і з іншими, якщо вони дають що-небудь моїй країні... я чесно ставився і до німців, і до союзників. Коли ми були відрізані від союзників, я працював з німцями, намагаючись витягти скільки можливо більше користі для нас і дати мінімум, але ставлячись чесно до прийнятих зобов'язань... я завжди вважав за необхідне себе виділяти із числа германофілів і із числа шанувальників союзників, залишившись щиро доброзичливим і до одних, і до других... Коли я мав можливість допомогти союзникам... (*Антанти*. — В. С.), я це робив».

1 жовтня 1918 року Скоропадський прийняв делегацію Всеукраїнського союзу хліборобів, представники якого зробили заяву про необхідність рівноправності російської мови в Україні та неприпустимості соціалістичного уряду в Україні. На початку жовтня до гетьмана часто надсилалися делегації правих, негласним головою яких був митрополит Антоній (Храповицький). Павло Петрович згадував: «...у них завжди була маса самих широких програм і заяв, що вони представляють із себе величезні організації, що об'єднують сотні тисяч людей, і завжди ці заяви кінчалися тим, що вони просили грошей, причому і отут в них був дуже великий масштаб. Насправді я знав, що за ними ніхто не стоїть, ніякої сили вони фактично не представляють, і тому... грошей їм не давав».

Під час відкриття Українського університету в Києві у святковій промові гетьмана була присутня «нотка примирення України з Росією».

У той же час австрійський радник князь Фірстенберг свідчив, що російські кола в Києві передбачають Михайла Олександровича Романова майбутнім царем, вважаючи, що саме з Києва почнеться реставрація російської монархії. Австрійський дипломат вважав, що російські кола спробують проголосити монархію в Києві в момент виведення німців з України.

У жовтні 1918-го відбувся з'їзд хліборобів-власників, на якому утворилася нова партія земельних власників. Гетьман відвідав з'їзд, де його дуже дружно привітали, і він пішов звідти задоволений і щасливий. Але після цього з'їзд підтримав емоційний виступ Пуришкевича, що закликав делегатів з'їзду до боротьби за «єдину Росію». «У результаті, — як згадує гетьман, — у всіх українських партіях забили тривогу».

Партія хліборобів-демократів на своєму з'їзді розглядала спосіб внутрішнього примирення, вимагала негайного скликання Установчих зборів, виведення з України всіх «московських» військових формувань та формування української армії.

У жовтні 1918 року Київ відвідала нова делегація Кубанської Ради на чолі з полковником Ткачовим. 21 жовтня кубанцям був улаштований урочистий прийом у гетьмана, на якому лунали побажання українсько-кубанської єдності та братерства. Але на цих переговорах уже не йшлося про приєднання Кубані до України. Справа в тому, що у жовтні 1918-го на Кубані вже встановилася військова диктатура генерала Денікіна.

Делегація уклала з Україною кілька договорів: торговельний, консульський, залізничний, поштово-телеграфний, про банкові та фінансові операції, про мореплавство. Кубанці домоглися обіцянки гетьмана прискорити відправлення зброї з України на Кубань і збільшити кількість обіцяної зброї. Кубанська делегація уклала у Києві торговельну угоду з німцями. У відповідь Скоропадський надіслав на Кубань делегацію від Української Держави на чолі з «міністром-резидентом» полковником бароном Боржинським, що привітав незалежну «Вільну Кубань» на засіданні Кубанської Ради.

Після того як у вересні 1918 року помер генерал Алексєєв і всю владу в Добровольчій армії узурпував генерал

Денікін, відносини Україна — Добровольча армія відразу змінилися. Гетьман згадував: «...почалася найсильніша агітація серед офіцерів проти мене і проти формованих мною частин, щоб офіцери не входили у ці частини. З'явилися газетні статті найобурливішого змісту... я призначив полковника, що служив у нас у Генеральному штабі, Кислова та послав його своїм представником до Денікіна». До Катеринодара з Києва був одряджений і полковник Блохін-«Здобудьволя», що теж намагався зав'язати контакти з Денікіним. Гетьман послав до Денікіна також свого таємного емісара, харківського губернського старосту Шидловського, що запропонував білогвардійцям українську зброю та амуніцію в обмін на заяву Денікіна про нейтральність Добровольчої армії у світовій війні.

Але Денікін відхилив будь-які контакти зі Скоропадським, який «стукав у двері» Добровольчої армії з серпня 1918-го. Денікін був добре інформований про настрої населення України, про настрої офіцерства, що перебувало в Україні й тяжіло до Добровольчої армії. Денікін вважав, що при першій нагоді офіцерські кола в Україні скинуть гетьмана і перейдуть на бік Добровольчої армії.

До німецького командування у Києві почали надходити доноси на Скоропадського. Доноси стосувалися нового антантівського вибору гетьмана, його загравання з білогвардійцями, його нового курсу на відновлення «єдиної Росії», на недостатні міри щодо українізації.

На початку жовтня 1918-го німці почали вимагати від Скоропадського сформуванню новий, більш «національний» кабінет. Гетьман звітував перед окупантами про свої «українські кроки» — відкриття Української Академії, українських університетів, впровадження української мови...

Німці пропонували Скоропадському для формування нового кабінету ввійти у перемовини з Винниченком, який запевнив німців, що став «надзвичайно помірним соціалістом». Винниченко знайшов спільну мову з німецьким командуванням і «...позитивно завоював їхні серця... німці йому вірили, і він у них здобував усе більший і більший вплив, головним чином у дипломатів...» — твердив гетьман, разом з тим зриваючи з Винниченка маску.

Скоропадський зрозумів, що відомий письменник та несамовитий політик — «...людина дуже лівих і зовсім не державних переконань... це демагог, що перебуває під владою елементів відверто антидержавних... ця людина ніколи не в змозі буде утриматися хоча б лівих переконань, а безсумнівно покотиться все нижче і нижче, поки не докотиться до повного більшовизму...» Ці слова, написані на початку 1919-го, цілком і повністю підтвердилися у 1920-му, коли Винниченко, приїхавши до Радянської України, намагався стати «червоним» міністром. У вересні—жовтні 1918-го Винниченко приписавсь у німецькому посольстві, намагаючись шляхом переговорів змусити німців грати «українськими картами».

Гетьман тверезо оцінював соціалістичних політиків: «...якщо окремо взяти всіх цих панів Петлюр та Винниченко, вони виявляться зовсім не такими лівими. Пам'ятаю, що я якось говорив із Винниченком, що зайшов до мене. Його соціальні теорії мало відрізнялися, скажемо, від моїх, а я далеко не крайній лівий. Але раз вони тягнуть за собою цілу партію або, скоріше, партія тягне їх для того, щоб утриматися при владі та на висоті, вони повинні котитися все лівіше і лівіше, поки не доберуться до цілковитих абсурдів. Потім у цих панів цілковита переоцінка своїх сил... Вони всіх в один день перехрещують в українців, анітрошки не піклуючись про духовну сторону індивідуумів, над якими роблять досліди».

Разом із пошуками компромісів гетьман намагався посилити свій режим. 24 вересня вийшла постанова «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави, її правопорядкові». Ця постанова надавала право на надзвичайні, позасудові дії міністру внутрішніх справ (тоді ще Кістяковському), губернським старостам і міським отаманам. У жовтні 1918-го в Україні було проголошено кримінальну відповідальність за законами військового часу за тяжкі злочини: повстання, державна зрада, підбурювання до страйків, підпали, нищення харчів, фуражу, телеграфного та телефонного державного майна, напад на вартових, озброєний опір.

10 жовтня німецький міністр закордонних справ повідомив Мумма, що Україна має бути незалежною, «...а німці

повинні мати там провідне становище», що українсько-німецький договір буде доповнений, але не буде анульований навіть світовим мирним договором, що Україна мусить просити Німеччину залишити в Україні своє військо. Від гетьмана вимагали провести земельну реформу, українізацію, вислати з України агентів Антанти.

10 жовтня 1918-го у телеграмі до німецького командування Рада міністрів України заявила про те, що знімає з себе відповідальність за можливе повстання більшовиків в Україні. Можливість цього повстання Рада бачила у бездіяльності командування німецької армії в Україні. Це був один із перших, пробних «випадів» Скоропадського проти «добродія» генерала Гренера. У телеграмі містилися натяки на підтримку планів заколоту більшовиків з боку місцевого німецького командування.

Цей демарш був пов'язаний з арештом у Києві та Одесі деяких членів мирної делегації РРФСР, за наказом міністра закордонних справ Кістяковського. Так, в Одесі було заарештовано радянського консула Михайла Бека за звинуваченням у причетності до вибухів військових складів. Під час обшуку у нього було знайдено адреси підпільників та «інструкцію по організації Червоної армії». Протестуючи відносно цих арештів, «червона» Москва заявила, що мирні переговори остаточно закінчуються, а з Москви почувалися погрози анулювати Брестський договір та анексувати Україну.

Саме арешт представників Радянської Росії викликав рішучу вимогу німецького командування в Україні до гетьмана негайно звільнити арештованих і звільнити Кістяковського з посади міністра.

У цей момент гетьман ще не зважився на рішучий розрив з німцями і змушений був підкоритися — радянські змовники були негайно звільнені, а «крайній» Кістяковський залишився без портфеля міністра. Скоропадський пише, що «між міністрами пішли тертя», що на Кістяковського впливали «праві», бо «...він легко підпадав під вплив інших, коли бачив, що йому аплодують».

Звільнення Кістяковського призвело до демонстративної відставки міністрів (Василенка, Вагнера, Ржепецького, Гербеля, Зеньківського, Колокольцева, Гутника, Романо-

ва, держсекретаря Завадського та держконтролера Афанасьєва), що 29 жовтня передали гетьману ультимативну «Записку по справі зовнішньої політики України». У ній зазначалось, що Україна має притримуватися антантівської орієнтації, дружби з Добровольчою армією та розпочати спільну з білогвардійським режимом Денікіна боротьбу проти червоної загрози. У документі твердилося, що українські делегати без росіян не можуть брати участь у міжнародній конференції. Фактично міністри штовхали гетьмана на шлях боротьби за «єдину та неподільну Росію». «Записка дев'яти» пропонувала встановити федеративний зв'язок з майбутньою «антибільшовицькою» Росією та затвердити в українських губерніях російську мову як державну.

Проти демаршу міністрів виступили Лизогуб, Бутенко, Любинський та Дмитро Дорошенко.

Кабінет міністрів гетьман розпустив і з 17 по 24 жовтня 1918 року керував країною одноосібно. «Протофіс» та «Союз земельных собственников» умовляли Скоропадського не міняти кабінету міністрів.

Гетьман писав: «Ускладнення з формуванням міністерства були надзвичайні. Я бажав, щоб українські елементи були представлені у достатнім числі, але одночасно щоб не було значного ухилу вліво, що міг би привести до катастрофи всієї нашої роботи». Дві протилежні політичні сили — «Український національний союз» та «Протофіс» — «Союз земельных собственников» намагались умовити гетьмана затвердити список міністрів, складений із «своїх людей», і, як згадує гетьман, «мучили мене з ранку до вечора».

Хід Скоропадського легко було вгадати — він знову гойднувся вліво, і у цьому його підтримав генерал Гренер, який не бажав посилення антантівських позицій в Україні: «Німці стояли за більш яскраву українізацію і щодо цього робили на мене тиск, даючи натяки, що при більш російському і правому кабінеті центральний німецький уряд може вивести свої війська...»

Гетьман офіційно запросив лідерів Українського національного союзу (Винниченка, Швеця, Ніковського) на переговори з приводу формування нового відповідального

уряду «національної довіри». Переговори про формування нового міністерства гетьман доручив Лизогубу. Винниченко погодився на участь Національного союзу у формуванні нового кабінету міністрів. Національний союз спочатку вимагав усі міністерства, а потім згодився заповнити вісім міністерських крісел. Головні непорозуміння виникали по списку кандидатів на міністрів. Скоропадський дав зрозуміти соціалістам, що формувати уряд Винниченко та Лизогуб будуть разом — 50/50.

У той же час гетьман висловлювався проти звільнення Кістяковського, проти пропонованого Винниченком прем'єра Шрага, бажаючи професора Багалія, але той не прийняв пропозиції. Винниченко зобов'язався умовити Багалія, навіть погодився на те, щоб Кістяковський залишився.

Якби гетьман прийняв усі пропозиції Винниченка, то, можливо, він був би відсторонений від влади не шляхом всенародного повстання, а своїм же кабінетом, за допомогою палацових інтриг. Іншим був варіант, якби гетьман несподівано перетворився з диктатора на захисника демократії та очолив «революцію проти самого себе»... Але цього не сталося.

24 жовтня 1918 року був остаточно сформований новий міністерський кабінет, у якому Національний союз дістав тільки 5 далеко не ключових міністерських портфелів.

Крісло міністра юстиції зайняв федераліст та сенатор Андрій Григорович В'язлов — колишній мировий суддя, член Окружного суду, депутат Першої Державної думи від Київської губернії, кадет, один з керівників «Союзу міст», що за часів Центральної Ради був губернським комісаром Волині та одним з лідерів партії соціалістів-федералістів. Став масоном між 1905 та 1907 роками — секретар ложі «Київська Зоря» та член масонської київської Малої Ради з 1909 року.

Міністерство культур очолив федераліст Олександр Гнатович Лотоцький, що, закінчивши Київську духовну академію, працював державним контролером. З травня 1917-го Лотоцький був губернським комісаром Тимчасового уряду на Буковині та Покутті, а з осені 1917-го — Генеральним писарем української Ради міністрів (Генерального Секретаріату). Ймовірно, масон.

Міністр праці Максим Антонович Славинський за царату був юристом, письменником та редактором газет і належав до партії федералістів. У 1917-му він був представником Центральної Ради при Тимчасовому уряді. Після встановлення гетьманського режиму Славинський став членом Ради міністерства закордонних справ і деякий час був послом Української Держави у отамана Краснова.

Міністр освіти Петро Януарійович Стебницький теж був письменником, журналістом і федералістом, що до революції працював у міністерстві фінансів та у Торгово-телеграфній агенції. 1917 року він був представником УНР при Тимчасовому уряді, з серпня 1918-го — сенатором Державного Сенату.

Міністр земельних справ Володимир Миколайович Леонтович був поміщиком та власником цукроварень, земським діячем із Полтавщини, кандидатом права, членом «Громади» та ТУП, а 1917 року — членом Центральної Ради. Леонтович був відомий як письменник, автор побутово-реалістичних оповідань і повістей.

Разом з цим у Раді міністрів залишились і старі персонажі: прем'єр Лизогуб, міністр закордонних справ Д. Дорошенко, міністр фінансів Ржепецький, військовий міністр Рогоза, морський міністр Максимов, міністр шляхів сполучення Бутенко, міністр здоров'я Любинський, міністр продовольства Гербель.

Нові міністри були майже не відомі широкому загалу:

Т. в. о. міністра внутрішніх справ Віктор Рейнбот «м'яка людина» (за Скоропадським), був за фахом юристом і працював у імперському міністерстві юстиції у Петербурзі, з травня 1918-го Рейнбот працював товаришем міністра у кабінеті Лизогуба. Його кандидатура була прийнята «як чисто ділова і тимчасова».

Міністр промисловості Сергій Федорович Мерінг — протеже «Протофісу» був «одним із впливових представників цукроварного промислу».

На вимогу «свідомих українців» гетьман призначив генерала Олександра Грекова начальником Головного штабу, після того як останній запевнив Скоропадського у своїй лояльності. Але вже тоді Греков був одним із головних організаторів змови проти гетьмана.

Як згадував гетьман, В'язлов виявляв «...особливу енергію у змісті бажання звільнити всіх заарештованих українців або передати їх суду», він «...стояв на точці зору, що без суду нікого не можна тримати під арештом». Справа в тому, що попередній міністр внутрішніх справ тримав під арештом політичних діячів, спираючись тільки на непрямі дані про протизаконну діяльність тої або іншої особи, але не мав можливості довести на суді їхню винність. В'язлов в ультимативній формі зажадав від гетьмана звільнення Петлюри, про це просив і особистий секретар гетьмана Моркотун, а можливо, й «зовнішні сили» — німецькі офіцери або таємні антантівські «представники».

Усього до нового кабінету ввійшло семеро «свідомих українців» та в ньому залишилося 6 «проросійських» міністрів. «Нові міністри в спеціальних своїх питаннях вели політику старого кабінету, взагалі нічого не змінилося», — вважав Павло Петрович.

Згодом гетьман твердив, що в тому винуваті німці, бо вони «бажали бачити фахівців у кабінеті». Хоча сам Скоропадський продовжував «серединну» політику, намагаючись втримати свій вплив шляхом стратегії «поділяй і володій». Гетьман твердив, що «...не бачив серед українців справжніх державних людей, а тільки партійних діячів».

Далі, вже після створення коаліційного кабінету міністрів «довіри», Винниченко несподівано оголосив, що Національний союз не бере на себе відповідальності за політику уряду й залишається до режиму гетьмана в опозиції.

Винниченко запише: «...перебування українців нічим позитивно для українства не означалося — Міністерства військових і внутрішніх справ були в руках ворогів України. Переговори тривали. Національний союз іще різкіше поставив питання про перетворення гетьманату в республіку й навіть згодився на залишення Скоропадського з титулом гетьмана на становищі тимчасового президента республіки до скликання Установчого Сейму. Цією згодою Національний союз дав Скоропадському можливість легалізуватися за нових обставин... Його узурпація узаконювалася, для нього відкривалася можливість відігравати величезну роль уже на ґрунті всього українства, але Скоропадський не був українцем — він не розумів своєї будучини!»

30 жовтня лідери Національного союзу таємно зустрілись із командирами Січових стрільців і генералом Осецьким для підготовки повстання проти гетьмана. Скоропадський твердив, що новий апарат уряду на місцях «...давав можливість невідповідним елементам, із числа місцевих органів, перевищувати свою владу і звалювати потім усе на голову центрального уряду».

Наприкінці жовтня 1918-го гетьман відіслав до Берліна Дмитра Дорошенка з «таємною місією». Дорошенко сповіщав Скоропадському, що німці обіцяли залишитися до формування української армії. Після відвідин Берліна Дорошенко поїхав до Швейцарії на знову-таки «таємну» зустріч з італійським прем'єром Орландо.

Австрійський дипломат князь Фірстенберг писав до Відня 2 жовтня, що Німеччина згодилася допомогти гетьману створити армію у 120 тисяч вояків, а гетьман зобов'язався провести повну «націоналізацію» уряду та демократичні вибори до Сейму, скликавши його першу сесію у грудні 1918-го.

Шукаючи незалежних контактів з Антантою, гетьман вислав Івана Коростовця до США, а по дорозі наказав йому заїхати до Ясс, де був штаб Антанти, і з'ясувати там позицію щодо України. У Яссах Коростовцю було заявлено, що Україну «створили німці» і тому вона як держава не буде визнана. Гетьману пропонували вивести з уряду «германофілів» і замінити людьми, що мали «довіру народу».

Вже 4 листопада 1918-го до Ясс прибула делегація Мілюкова, що виборювала «єдину Росію» та умовляла представників Антанти «забути про Україну». Тоді гетьман відчув, що «...Антанта дуже неохоче входила в зносини з нашими представниками... вся французька місія, очевидно, була радикально налаштована проти нас, французи... не надіслали негайно свого представника до мене».

Наприкінці жовтня 1918-го в Австро-Угорщині почалася революція, що супроводжувалася повним розпадом імперії. 28 жовтня 1918-го були проголошені акти про незалежність і державність Чехословаччини, Держави словенців, хорватів і сербів (Югославія), Польщі. 30 жовтня капітулювала Туреччина, а 3 листопада — Австро-Угорщина.

«Австрія у жовтні вже розпалась. Австрійські війська бігли по всіх шляхах на захід, у цілковитому безладді, продаючи та кидаючи своє майно», — писав гетьман. 7 листопада 1918 року почалася революція у Німеччині, і вже через два дні імператор Німеччини Вільгельм Другий зрікся престолу та втік із країни. Революція перемогла, Німеччина стала республікою і проголосила свою капітуляцію у війні.

У зв'язку з розпадом Австро-Угорської імперії загострилося питання про владу у Західній Україні, на яку вже претендувала молода Польська держава. 1 листопада 1918 року в результаті повстання 1300 українських військових у Львові у Східній Галичині перемогла українська національна революція. Влада на Західній Україні перейшла до Української національної Ради на чолі з адвокатом Євгеном Петрушевичем (голова нової законодавчої Ради та української парламентської групи) і Костянтином Левицьким (прем'єр-міністром). За кілька днів уся територія Галичини та Буковини опинилася під владою повсталих, що на цих землях проголосили Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). ЗУНР претендувала на владу над Східною Галичиною, Буковиною, Закарпаттям (6 мільйонів населення, з яких 72% українців, територія — 70 тисяч квадратних кілометрів).

Більшість лідерів ЗУНР симпатизувала Скоропадському. Вони вітали гетьмана «всія України» і розраховували на його допомогу. 11 листопада 1918-го під час боїв за Львів до Києва прибула делегація ЗУНР. Гетьман прийняв галичан у своєму палаці і пообіцяв «неофіційну допомогу». Незабаром він передав галичанам грошову допомогу (суму, що дорівнювала 2 мільйонам доларів), кілька вагонів військової амуніції, панцерники, гармати, літаки. До Львова було направлено Надзвичайну дипломатичну місію Ради міністрів Української Держави. Гетьман запропонував перевести до Галичини Окремий загін Січових стрільців — більше тисячі багнетів.

Але на офіційному рівні Скоропадський поведився стримано, бо не хотів «мати проблем з Парижем». Павло Петрович добре розумів, що ЗУНР може стати «каменем спотикання» на шляху до визнання Антантою, тому що

Франція мала наміри створити «Велику Польщу» за рахунок західноукраїнських та західнобілоруських земель.

У той непевний час до Києва завітав німецький генерал-фельдмаршал і головнокомандуючий військами Східного фронту принц Леопольд Баварський. Він зустрівся з гетьманом і зробив огляд німецьким військам, що перебували у Києві.

На початку листопада 1918-го Скоропадський почувався хворим. Грип не давав змоги працювати, але гетьман усе ж знайшов сили для зустрічі з «товаришем по коаліції» — донським отаманом. 3 листопада 1918 року на станції Скороходове між Полтавою та Харковом («щоб ніхто нам не заважав») проходили переговори між гетьманом Скоропадським і отаманом Донського Війська Красновим. Треба сказати, що восени 1918-го Павло Петрович розглядав план об'єднання у вигляді федерації України та Донської області: «Ми вирішили енергійно один одному допомагати у боротьбі з більшовиками, Україна йшла на широку допомогу і грошима, і військовим спорядженням». У той же час генерал Краснов відкрито сказав, що прийшов час і йому, і Скоропадському подумати про «завершення» їхньої справи — про створення «єдиної Росії».

Вже 5 листопада всі харківські газети надрукували інтерв'ю Краснова, в якому він передавав слова гетьмана про те, «...що государ погубив Росію і не може бути і мови про повернення імперської влади». Гетьман пише, що після цього інтерв'ю «почалася страшна метушня».

3 червня 1918-го кримський уряд генерала М. Сулькевича повів політику, ворожу щодо Української Держави. У серпні відносини гетьмана з кримським урядом ще більше загострюються. Гетьман вирішив до з'ясування кримських проблем припинити політичні зносини з цим урядом і перервати економічні зносини між Кримом і Україною. Скоропадський усе частіше заявляв про те, що Крим має бути складовою частиною України. «Я рішуче наполягав перед німцями про передачу Криму на яких завгодно умовах...» — писав гетьман. Економічна блокада Криму призвела до того, що багатий кримський урожай гинув без українського цукру і деревини, а у Криму почалися проблеми з хлібом. У вересні 1918-го кримчани були вимушені

розпочати переговори про приєднання Криму до Української Держави. Гетьман обіцяв, що Крим дістане автономію, крайовий Сейм та територіальне військо... Скоропадський більше думав про долю Севастополя та флоту. Але у жовтні 1918-го кримська делегація попросила місяць, аби перервати переговори «на роздуми». У листопаді 1918-го ці переговори так і не були завершені, бо з одного боку почалося антигетьманське повстання, з іншого — до кримських портів уже наближалися кораблі Антанти. Скоропадський писав: «Україна не може жити, не володіючи Кримом: це буде якийсь тулуб без ніг. Крим мусить належати Україні, на яких умовах — це не має значення, чи це буде повне злиття, чи широка автономія; останнє залежатиме від бажання самих кримців... У розумінні економічному Крим фактично не може існувати без нас».

У листопаді гетьман захопився ідеєю провести у Києві загальний з'їзд усіх антибільшовицьких сил Дону, Кубані, Тереку, Добровольчої армії, Криму... Скоропадський мріяв створити союз або навіть федерацію України, Дону, Кубані, Тереку, Криму, Грузії, Північного Кавказу для боротьби проти більшовизму.

Скликати з'їзд гетьман мріяв на початку грудня 1918-го, але з 19 листопада Київ був відрізаний повстанцями від усього світу. Деякі політики запропонували скликати з'їзд у Сімферополі 5 грудня 1918 року. Але Денікін виступив проти цього заходу, вважаючи, що така важлива ініціатива виходила не від нього, а від «зрадника» Скоропадського. Головною умовою початку переговорів з гетьманом Денікін встановив умову необхідного визнання тим «єдиного» командування його, Денікіна.

Павло Петрович твердив, що 9 листопада 1918-го «завжди вважав останнім днем мого гетьманства». Що ж сталося у цей день, про який забувають навіть згадати українські історики?

9 листопада гетьман одержав докладне повідомлення з Берліна від посла у Німеччині барона Штейнгеля про початок революції у Німеччині та про повалення імператорської влади Вільгельма Другого. Якраз у цей день генерали Гінденбург та Гренер з'явилися доповісти кайзеру, що німецька армія вже не виконує накази своїх командирів.

З цього часу Скоропадський уже не міг спиратися на німецькі багнети і сподівався від німецької армії в Україні хіба що нейтралітету. Гетьман згадував: «Коли в німців спалахнула революція, я їм сказав відверто, що я зроблю все від мене залежне для того, щоб домовитись із Антантаю, і так само чесно ставився б до своїх обов'язків стосовно Антанти, і так само намагався б одержати від них максимум по угодах, даючи їм мінімум».

У той же день, як твердить Скоропадський, йому принесли «свіжі» прокламації Українського національного союзу з проголошенням скликання 17 листопада 1918 року Українського національного конгресу. «...з розгляду програми і майбутніх дебатів і зі складу самого Конгресу я зрозумів, що справа ясно і виразно йде про скинення Гетьманства... Я дійшов висновку, що мені залишалось прийняти одне з двох рішень. Або стати самому на чолі українського руху, спромогтись захопити все у свої руки... я сам би оголосив про скликання Національного конгресу, причому склад членів змінив би, доповнивши його членами не одних тільки лівих партій. Тоді я, так би мовити, міг би змінити всі ті рішення, на які розраховували Винниченко та компанія, і тоді, якщо можна так сказати, обшматаний, міг утриматися при владі... Я особисто мало вірив в успіх при цьому рішенні, тому що ще ранком я одержав повідомлення, що була розкрита змова повстання під час арешту начальника частини моєї охорони, полковника Аркаса. З його повідомлення з'ясувалося, що конгрес конгресом, а повстання все рівно спалахне. Ясно, що тут ніякі зміни у складі конгресу не змінили б положення, а разом з тим я боявся, що, ставши на шлях поступок, мені прийдеться зробити їх цілий ряд, причому я буду в руках людей, які (для мене не було ніякого сумніву) поведуть Україну до загибелі», — міркував гетьман у ті вирішальні для країни дні.

Скоропадський робить вигляд, що був обурений тим, що Винниченко навіть не проконсультувався з гетьманом з приводу доцільності скликання конгресу, його термінів та складу, що він просто був поставлений перед фактом... Але Павло Петрович часто заплутував читачів своїх «Споминів» і грався у числа, свідомо плутаючи дати. Можливо, все було не зовсім так, як «відверто» розповідає гетьман...

Фактом є те, що вже 9 листопада лідери Національного союзу прибули до гетьмана з пропозицією негайно скликати Національний конгрес, щоб на ньому розробити «новий курс» для України. 9 листопада 1918-го Національний союз зробив важливу заяву про те, що антигетьманське повстання не потрібно готувати, бо воно принесе тільки шкоду Українській Державі.

У той же час гетьман пише, що тільки 10 листопада до нього завітали деякі лідери «свідомих українців», що сповістили про наміри скликати конгрес із функціями передпарламенту 17 листопада 1918 року та умовляли гетьмана підписати з цього приводу свій наказ, хоча зустріч сталася 9 листопада.

Скоропадський, ознайомившись з підготовленим Національним союзом списком делегатів конгресу, зрозумів, що конгрес виступить за відставку або різке обмеження повноважень гетьмана, тому повністю відмовився від ідеї скликання конгресу.

З арештом Аркаса також явна підтасовка — полковника Аркаса заарештували не 8 або 9 листопада, а скоріше 14—15 листопада, коли гетьман уже підписав свою «Грамоту» про «возз'єднання».

Тим часом у Раді міністрів представники Національного союзу наполягали на скликанні Національного конгресу. Німецьке командування у Києві також висловилося за його проведення. 10 листопада Скоропадський звернувся з відозвою до громадян України, обіцяючи скликати демократичний парламент — Національний конгрес.

У той час здавалося, що гетьман зважився на поступки «свідомим українцям», що бажаний компроміс знайдено — він затвердить новий «лівий» уряд, який буде виконувати постанови лівої більшості конгресу. Скоропадському залишалося очолити реформаторський рух — «повстання проти самого себе». Всі сили соціалістів були спрямовані на проведення конгресу, а гетьман уже зважив до нової «революційної ролі». Полковник Болбочан, отримавши аудієнцію у Скоропадського, умовляв його очолити «повстання» проти самого себе і стати, нарешті, національним лідером.

Ранком 11 листопада Петлюра був звільнений із в'язниці, прийнятий міністром юстиції та самим гетьманом.

11 листопада до Білої Церкви надійшло повідомлення, що Скоропадський погодився на передислокацію стрільців до Києва для охорони власної персони та конгресу, на чому наполягали «свідомі українці». Але вже 12 листопада це повідомлення було спростовано і до Білої Церкви прибув делегат від Галичини Осип Назарук, який запропонував стрільцям покинути Центральну Україну та рушити до Галичини, щоб вибити зі Львова польських повстанців. Гетьман з радістю схопився за цю ідею, бажаючи легко позбутися небезпечних озброєних підданих. Однак стрільці відмовилися від «визвольного походу» на Галичину, бажаючи захищати справу України в Києві.

11 листопада з'явився наказ німецького командування, в якому вказувалося, що німці дуже скоро залишать Україну. До того часу «партнер» Скоропадського генерал Гренер виїхав до Німеччини, а в німецьких частинах почали набирати силу революційні солдатські комітети і почалося розкладання. Гетьман відчув, що німецькі багнети його не врятують.

12 листопада щось сталося... Скоропадський змальовує цю таємну подію вкрай туманно: «...до мене прийшло кілька осіб, до яких я почував безумовну довіру і називати яких тепер я вважаю передчасним...». Ця делегація заявила гетьману, що Антанта, і особливо Франція, «...не бажає рішуче розмовляти з українським урядом, поки він стоїть на точці зору «самостійності», і що тільки федеративна Україна може мати в них успіх...»

В іншому фрагменті «Споминів» Скоропадський вказав: «...з Ясс прибув цілий ряд осіб, між ними і українці, а також мої особисті агенти... Вони ж мені повідомили, що представник Українського національного союзу зовсім не був прийнятий представниками Антанти». Таємні візитери твердили, що Франція почне переговори з гетьманом і негайно надасть свої війська «тільки при ясно окресленому новому курсі» уряду на створення федеративної Росії. У розмові з генералом Омеляновичем-Павленком Лизогуб зауважить щодо «остаточного вибору» Скоропадського: «Коли б я був у Києві, цього не сталося б!»

Візитерам вдалося умовити Павла Петровича заборонити скликання конгресу, проголосити курс на федерацію

з «білою» Росією та обіпертися на офіцерські формування Особливого корпусу, для чого оголосити загальну офіцерську мобілізацію.

В ніч з 12 на 13 листопада у Раді міністрів обговорювалося питання: допустити чи не допустити проведення конгресу. Вісьмома голосами проти семи було вирішено заборонити скликання конгресу. На засіданні не був присутнім прем'єр Лизогуб, що перебував тоді у Криму.

Скоропадський розпустив коаліційний кабінет і відправив у відставку сім міністрів, що наполягали на скликанні конгресу.

Гетьман вирішив у «Споминах» скласти з себе відповідальність: «Я погодився із цим рішенням, адже зрозуміло було, що при недопущенні конгресу ліві українські партії негайно вживуть агресивних заходів, мені необхідно було створити більш рішучий кабінет... 13 числа я розпустив кабінет і відразу з Палтовим написав грамоту, у якій оголосив, що відтепер ми повинні працювати для майбутньої федерації з Росією».

У гетьмана був «таємний козир» для протидії планам «свідомих українців» — офіцерські загоны у Києві та по деяких великих містах України. Ще у другій половині вересня 1918-го Скоропадський почав створювати із російських офіцерів, що «застряли» в Україні, збройні загоны. Спочатку офіцерськими дружинами опікувалися генерал князь Ерїстов — командуючий корпусу (якого Скоропадський добре знав по спільній службі) та міністр внутрішніх справ Кістяковський, які оголосили про формування в Києві особливих офіцерських добровольчих дружин для охорони міста від безладдя.

22 жовтня 1918 року з офіцерів, які не бажали служити в українській армії, був створений Особливий корпус. Але у Києві встигли сформувати тільки один Особливий піхотний полк генерал-майора Івана Буйвіда, незабаром реорганізований у Київську Особливу бригаду генерала Прядченка, що складалася з 1-ї офіцерської дружини полковника, князя Святополка-Мирського та 2-ї офіцерської дружини полковника Рубанова.

Особливий корпус планувалося скласти з 8 полків піхоти; набиралися офіцери, юнкери та унтер-офіцери, що

не перейшли до складу збройних сил України і не принесли присяги на вірність Українській Державі: «Офіцерам, що не співчувають Україні, дозволялося вступати до Особливого корпусу, чини якого зберегли російську форму з погонами, те ж саме було і у міських дружинах, інші ж офіцери могли входити в українські корпуси. Отже, здавалося, ніякого насильства над переконаннями не було, ціль же для всіх загальна — підтримка порядку», — писав Скоропадський. Бійці корпусу підкорялися тільки безпосереднім наказам гетьмана.

За наказом Скоропадського до регулярної української армії могли бути прийняті тільки ті офіцери, що закінчили повний курс військових училищ, або георгіївські кавалери. Офіцерами могли бути тільки громадяни України — ті, хто був народжений в Україні.

Гетьман згадував: «У ті часи не можна було відкрито офіційно казати, для якої мети він (*корпус*. — *В. С.*) створювався, але неофіційно офіцерам доводили інформацію про призначення корпусу... Умовою залучення у ці загони була анонімність... Для офіцерства російського складу я повинен був негайно оголосити федерацію, тому що мені вуха продзижчали, що якщо це буде зроблено, то весь офіцерський склад стане горою заради Росії, за гетьманську Україну».

Скоропадський твердив, що Особливий корпус формується, щоб разом з німецькими військами та армією отамана Краснова «наступати на Совдепію». Але цим запевненням уже не йняли віри... особливо після поразок Німеччини на Західному фронті. Єдиним призначенням цих загонів було збереження повновладдя гетьмана і ліквідація внутрішніх бунтів. Таємниця призначення корпусу зберігалася від радянських дипломатів, «свідомих українців» та «свідомих» міністрів, бо німецьке командування «енергійно пішло назустріч нам у справі формування і постачання призначених нами частин». Офіцери дружин одержували спочатку 500 карбованців платні на місяць, а з другої половини листопада — 40 карбованців на день. Тоді це були великі гроші, і «...колишні офіцери повалили до дружин, сподіваючись вирватися з бідності».

У Києві були відкриті вербувальні бюро для запису до Особливого корпусу і до офіцерських дружин офіцерів збройних сил колишньої Російської імперії та колишньої Російської республіки часів Керенського. До середини листопада 1918-го штат дружин становив близько 3 тисяч офіцерів, що об'єднались у 5 дружин, взявши назву за прізвищем свого командира-організатора.

Вже на еміграції гетьман зрозуміє помилки у формуванні офіцерських дружин: «Ми повинні були самі формувати армію за всіма правилами мистецтва, а не займатися випадковими організаціями, які, до речі, робилися міністерством внутрішніх справ, але які у поганій обстановці не могли принести користі, вони годилися тільки для захисту місця їхнього проживання, а не для наступу і боротьби у будь-якому напрямку».

З офіцерів-українців, які мали за освіту тільки школу прапорщиків, на початку листопада 1918-го був організований корпус Національної гвардії. У Києві з усього цього корпусу було створено тільки Київську добровольчу дружину генерала Кирпичова для охорони міста.

У середині листопада Скоропадський розумів, що наближаються жорстокі часи боротьби за владу, в якій головними ворогами будуть українські соціалісти та російські більшовики. Він розумів, що до початку цієї боротьби залишилися лічені дні і він не встигає сформувати потужну українську армію з 8 територіальних корпусів. У територіальних корпусах були тільки офіцерські кадри, а новобранці мали прибути лише наприкінці листопада 1918-го, тому гетьман наказав негайно сформувати в кожному з 48 полків 8 корпусів по одній офіцерській роті, що буде мати на озброєнні по 10—15 кулеметів, — «головне призначення цих рот було підтримати порядок у провінції».

З 15 листопада 1918 року Скоропадський планував почати перший призов до української армії. До 1 листопада вже були готові штаби та офіцерські кадри для формування нових частин. У той же час змовники-соціалісти розраховували, що насильницька мобілізація посилить загальне невдоволення гетьманом та допоможе залучити до повстання «потенційних дезертирів».

На боці Скоропадського залишалася Сердюцька дивізія, що складалася з 4 піхотних полків, артилерійської бригади та Лубенського полку кінноти.

У той же час голова Національного союзу Винниченко, крім скликання конгресу, мав на руках іще інші козири. Перший «козир» — план «тихого перевороту» по усуненню гетьмана. Змовники розраховували на допомогу в цьому особистої охорони Скоропадського та командира цієї охорони полковника Миколи Аркаса, але гетьманська контррозвідка встигла його заарештувати. Після невдачі «акції Аркаса» змовники з найближчого оточення гетьмана почали переконувати Скоропадського в тому, що необхідно перевести в Київ із Білої Церкви загін Січових стрільців для охорони гетьмана. Але Скоропадський уже знав, що можна чекати від такої охорони, й відмовився від нових проблем...

Другим «козирем» Винниченка був план загальноукраїнського повстання. На початку листопада 1918-го у план повстання, що готували Винниченко та Шаповал, були посвячені 15 впливових українців: командувач Запорізької дивізії полковник Болбочан, командувач Подільського корпусу генерал Ярошевич, командир Особливого полку Січових стрільців Коновалець, командир Чорноморського коша Полішук, лідер українських залізничників Макаренко, гетьманський міністр залізничного транспорту Бутенко, генерал гетьманської армії, командир Залізничного полку Осецький; полковники Павленко, Василь Тютюнник, Хилобоченко, кілька діячів ЦК партії українських есерів. Змову підтримували і чимало молодших офіцерів гетьманських військ, переважно українського походження.

Уже після повстання гетьман журився, що його військове відомство було «набите невідповідними людьми», а то і «зрадниками».

Федералісти Єфремов, Ніковський, Мацієвич називали майбутнє повстання авантюрою і благали Винниченка не починати революції в момент «мирного компромісу», що намітився між «свідомими українцями» та владою.

Але Винниченко розумів, що повстання необхідно провести негайно, поки Антанта не встигла виразно висловитися на користь збереження режиму гетьмана, поки

більшовики не перехопили ініціативу повстання, поки в Скоропадського ще не було значних військових сил.

13 листопада стало відомо, що гетьман остаточно вирішив піти на «возз'єднання» з білогвардійською Росією. Стало зрозуміло, що новий кабінет будуть наповнювати прихильники ідеї повної ліквідації української незалежності. В оточенні Скоропадського проводилися консультації щодо створення «проросійського» кабінету міністрів із прем'єром Сергієм Гербелем.

13 листопада на таємному засіданні Національного союзу лідери українських соціалістів вирішили негайно розпочати загальноукраїнське повстання проти гетьманського режиму. Свіжа інформація про зміну орієнтирів Скоропадського підштовхнула ЦК УСДРП і ЦК УПСР дати згоду на проведення повстання. Воно набувало характеру «національної оборони» проти нових планів гетьмана... Спочатку змовники планували сформувати головний центр повстання — революційний тріумвірат (Винниченко, Шаповал, Петлюра), але вже наступного дня вони сформували нову владу повсталій Україні у вигляді Директорії (колективного президента) у складі Володимира Винниченка (голови Директорії), Симона Петлюри, Андрія Макаренка, Федора Швеця, Опанаса Андрієвського. Три останні «колективні» президенти були маловідомі в українському суспільстві.

Андрій Макаренко, організатор профспілок залізничників та лідер мікроскопічної української народної партії, був поважним гетьманським чиновником — директором одного з департаментів міністерства шляхів сполучення. Він був креатурою міністра Бутенка, що теж робив багато для підготовки повстання. Міністерство шляхів Скоропадського у середині листопада перетворилося на «куб-ло» змовників, і гетьманські шляхи сполучення опинилися у кризовому стані, бо контролювалися змовниками.

Федір Швець, професор геології і колишній член Центральної Ради, делегувався до Директорії ЦК партії українських есерів та ЦК «Селянської спілки». Опанас Андрієвський, адвокат та колишній мировий суддя, був делегований до Директорії партією соціалістів-самостійників. Цікаво, що Микита Шаповал відмовився від посади «директора», бо не бажав працювати разом з Петлюрою.

Кандидатура Михайла Грушевського, колишнього «лідера нації», навіть не була запропонована змовниками, а його пропозиція відновити структуру Центральної Ради не розглядалася.

Винниченко згадував: «...ризик цей був цілком явний. Німецько-гетьманський уряд уже знав про підготовку повстання. Йому було відомо навіть про день останніх Загальних зборів Національного союзу, де мав був бути обраний Вищий орган Влади Революції, Директорія. І цим вечором гетьманські російські офіцери на броньовиках з кулеметами й бомбами їздили по всьому Києву, шукаючи той будинок, де проходила надзвичайна нарада. Коли б вони його знайшли, ми б уже в той вечір були мертвими, ми знали про те, що гетьманська «охранка» вирішила без суду розстріляти нас усіх на місці». Над змовниками згущалися хмари, та вони призначили початок повстання на 15 листопада. Винниченко умовляв Євгена Коновальця (його полк базувався у Білій Церкві) першим підняти повстання проти гетьмана.

Українські військові командири повідомили Винниченка, що якщо остання спроба вмовити гетьмана відмовитися від союзу з білогвардійцями не вдасться, армія виступить проти нього.

Німецький командуючий того дня зробив заяву, що німецькі частини будуть перешкоджати перевороту, і прохав Винниченка не починати повстання, а негайно зустрітись із гетьманом для досягнення компромісу.

Але Винниченко, Шаповал і Петлюра перейшли на нелегальне становище. В той день Петлюрі повідомили, що Скоропадський дав розпорядження знову його заарештувати. Не чекаючи арешту, Петлюра вирушив до Білої Церкви (за 70 км від Києва).

Революційні лідери запропонували Винниченку як «великому письменнику» написати революційний маніфест до українського народу, в якому народу пропонувалося «повстати проти узурпатора і зрадника гетьмана Скоропадського».

Але Винниченко не встиг написати маніфесту 13—14 листопада. Тільки 15 листопада Винниченко, приїхавши до Білої Церкви, «створив» цей документ. Але цього ж дня

Симон Петлюра видав «власний» маніфест до українського народу, в якому сам проголошував себе Головним отаманом (головнокомандуючим) повстанськими силами. Винниченко був тоді неприємно вражений «самоуправством» Петлюри і з цього часу бачив у ньому «конкурента на владу», яка ще була примарною...

Гетьман писав, що Винниченко був у нього за місяць до початку повстання і, «...сидячи у мене в кабінеті, казав у моїй присутності одному українцю-федералісту, що він і сам нічого не має проти федерації, але коли зараз казати про федерацію, то тоді росіяни згодом нічого не дадуть, тому потрібно стояти за «самостійність» до кінця, що і приведе до федерації. Те, що тоді було сказано Винниченком, я незабаром перевінив на практиці. Як тільки я оголосив федерацію з Росією, я відразу зрозумів, що Винниченко був прав».

13 листопада на Скоропадського чекала ще одна неприємна несподіванка... Праві кола, відчувши послаблення гетьманської влади, «підставляли ніжку» Павлу Петровичу. Тоді у київських газетах було надруковано наказ про підпорядкування генералу Денікіну всіх офіцерських дружин, що з вересня 1918-го формувались у Києві на гетьманські гроші. У наказі йшлося також про мобілізацію всіх офіцерів Києва до Добровольчої армії.

У київській газеті «Голос Росии» друкувалася фальшивка про те, що Денікін призначає себе головнокомандувачем усіх військових сил в Україні, що Денікін наказав: усі ті офіцери, які не визнають його влади в Україні, будуть передані офіцерським судам.

Почувши про «наказ Денікіна», дружинники нашили на свої шинелі триколовий наруканий шеврон Добровольчої армії. Серед частин, які визнали Денікіна, пішла агітація проти гетьманського режиму. Одні частини оголосили себе прихильниками Денікіна, другі — перейшли у табір повстанців, інші — залишилися на боці гетьмана.

Того ж дня командири київських офіцерських дружин з'явилися до гетьманського палацу і доповіли Скоропадському про своє перепідпорядкування генералу Денікіну.

Цей офіцерський демарш-ультиматум перелякав гетьмана і викликав у нього напад гніву. З'ясувалося, що пред-

ставник Денікіна в Києві генерал Ломновський самостійно видав наказ до київських офіцерів і вимагав, щоб вони підкорялися тільки його наказам. На вимогу Скоропадського генерала Ломновського було викликано до гетьманського палацу, де його «вчитав» генерал Гурко, що твердив про відсутність «київського наказу Денікіна». Ломновський повинився та скасував свій наказ і був відпущений «з миром».

14 листопада 1918 року Скоропадський підписав підготовлену 13 листопада «Грамоту»-маніфест, у якій він заявляв, що буде відстоювати «...давню могутність і силу Всеросійської Держави».

ГРАМОТА ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Перемірря між Німеччиною й Державами Згоди заключено. Найкривавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин багатострадалної Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. При дружній допомозі Центральних Держав вона зберегла спокій аж до нинішнього дня. Ставлячись із великим почуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і піддержуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принищені та пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах, які — я вірю —

поділяють усі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії.

В осягненні цієї мети лежить запорука добробуту як усій Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України й Росії. Я вірю, що цій святій патріотичній справі ви, громадяни й козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну й могутню підтримку. Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Гетьман закликав український народ до будівництва Всеросійської федерації як першого кроку для відтворення Великої Росії. В той же час «Грамота» ставила хрест на будівництві незалежної української державності. Цей документ остаточно відштовхнув від гетьмана українських федералістів, хліборобів-демократів, соціалістів-самостійників, українських військових та свідому українську інтелігенцію.

У той же час російські патріоти, на яких особливо розраховував гетьман, так само були не задоволені «Грамотою» гетьмана, тому що в ній Скоропадський «...мав сміливість диктувати цілій Росії, яку форму державної структури вона повинна мати». Дратувала російські кола і заява гетьмана, що саме він (а не Денікін, не Колчак, не лідери Всеросійських Установчих зборів або хтось із династії Романових) стає головним «збирачем Землі Руської».

11 листопада 1918-го року ЦК РККА(б) у далекій Москві вирішив ініціювати «червоне» повстання у гетьманській державі, а у 20-х числах листопада почати похід проти України. Вже з 18 листопада фіксувалися значні військові конфлікти на російсько-українському кордоні. Рішучі дії

східного сусіда пояснюються тим, що після початку революції в Німеччині ленінський уряд вирішив денонсувати всі Брестські угоди й готуватися до «світової революції» та походу в Європу.

Влада Скоропадського вже не мала ніякої підтримки у населення як з боку свідомих українців, що вважали гетьмана «узурпатором» та «ворогом України», так і з боку російських кіл, що ще вбачали в ньому сепаратиста. Скоропадський дарма розраховував на вірність офіцерських кадрів, які не бажали його бачити лідером об'єднавчого процесу, і на підтримку хліборобів, що не забули німецько-австрійських грабунків. У широких масах велася шалена агітація проти гетьмана за його соціальні заходи і за численні репресії, в яких здебільшого Скоропадський був не винуватий. Репресії проходили переважно німецькими та австро-угорськими місцевими комендантами на прохання поміщиків, які вимагали відновлення зруйнованих господарств та покарання «погромників».

Не сприяли стабілізації в Україні результати світової війни. Австро-Угорщина і Німеччина зазнали поразки, і їхні війська мусили залишити Україну. Гетьман Скоропадський опинився в ізоляції. В цих умовах він був певен, що після виходу німецьких та австрійських військ в Україну знову ввійдуть більшовики або у країні запанує анархія, роздмухана місцевими лівими партіями. Розуміючи, що влада вже не може опиратися тільки на німецькі багнети, гетьман почав шукати шлях до збереження своєї влади з допомогою багнетів Антанти.

Падіння гетьманату

(14 листопада — 14 грудня 1918 р.)

14 листопада 1918-го Скоропадський прокинувся вже у новій якості — «руської людини», російськомовним аристократом, що мав величне «нове завдання» відтворити велич Росії. Кажучи про майбутню «федеративну» Росію, він мріяв про державу на зразок уже небіжчиці Австро-Угорщини, про Велику Русь або Російсько-Українську імперію, в якій він іще зможе зіграти «провідну роль». Гетьман згадує, що 14—15 листопада до нього приходили «...численні окремі особи різних політичних поглядів, приходили до мене і поздоровляли з таким рішенням, але, звичайно, вся преса, не говорячи про українську, прийняла це рішення холодно».

Але професор Володимир Вернадський, що розбудовував у Києві Українську Академію наук, на сторінках київської газети «Единение» привітав «Грамоту» і заявив, що майбутнє України «у російсько-українському єднанні».

14 грудня приступив до роботи новий уряд на чолі із Сергієм Миколайовичем Гербелем, який отримав портфель прем'єра та міністра землеробства. Кандидатуру Гербеля гетьману нав'язали праві кола із «Протофісу» та «Союза земельных собственников».

Скоропадський дає таку характеристику Гербелю: «...людина великого службового досвіду... Я розраховував на нього як на людину великої сили волі... до політики моєї ставився співчутливо...»

Гербелю виповнилося 66 років, і, як і Лизогуб, він «застарів» (за висловом Скоропадського). Гербель народився у сім'ї купця Санкт-Петербурзької губернії. У 1877—

1883 роках він перебував на військовій службі, після служби працював у земських повітовій та губернській управах, був губернським гласним, почесним мировим суддею. 1889 року Гербель стає членом комітету Херсонського відділення Державного банку, наступного 1900 року — головою Херсонської губернської земської управи, а ще через два роки — харківським віце-губернатором, у 1903—1904 роках обіймав посаду харківського губернатора. У 1904—1912 роках Гербель працював начальником управління у справах місцевого господарства міністерства внутрішніх справ Росії, стає членом Державної Ради. Під час Першої світової війни він уже головноуповноважений з постачання продовольства російської армії.

У травні 1918-го Скоропадський призначає Гербеля представником голови Ради міністрів Української Держави при Головному штабі австро-угорських військ в Одесі, а 3 липня — міністром продовольства у кабінеті Лизогуба.

Але гетьман мав і великі претензії до свого останнього прем'єра: «...я кілька разів згадував йому, що я глава уряду і прошу зі мною вважатися. Пам'ятаю, що якось в одному папері, що був зверненням до німців, він зовсім забув згадати про мене, у той час як справа була у моїй компетенції... останнім часом підпав (*Гербель*. — *В. С.*) під вплив Протофісу, особливо Демченка, що робило його дії якимись розпливчастими, половинчастими».

Ігор Кістяковський знову став міністром внутрішніх справ. Гетьман згадував: «...позитивно нікого іншого не було, крім нього... все-таки Кістяковський був ознайомлений із усім нашим апаратом міністерства внутрішніх справ, був рухливий, а головне, дуже хотів грати знову роль, і цим його можна було тримати у руках. В останнім міністерстві Кістяковський ніякої діяльності не проявляв, він фактично був з'їдений головнокомандуючим (Келлером)».

Міністром шляхів став інженер з експлуатації залізниць Віктор Лансберг — «...людина, яку я вже давно шукав і дуже жалкував потім, що познайомився з ним так пізно... він, — як твердив гетьман, — ...на цілу голову вище

всіх колишніх членів останнього кабінету». Скоропадський вважав, що Лансберг прекрасно орієнтувався в ситуації, був енергійним і знав свою справу.

Новим міністром закордонних справ став професор Георгій Омелянович Афанасьєв, що вже працював у кабінеті Лизогуба державним контролером. Гетьман звертав увагу, що на посаді міністра закордонних справ Афанасьєв «...на реальну обстановку мало звертав уваги... У нього була якась сліпа віра в те, що Антанта повинна нас усіх урятувати й урятувати... Його впевненість у негайному приході Антанти відбивалася на ставленні його до німців... що далеко не сприяло прагненню німців нам допомагати... Щодня він мені повідомляв, що Ено (*відповідальний представник Антанти, що перебував у Одесі, якого чекали у Києві як головного переговорника. — В. С.*) приїжджає. Бідний старий годинами вистукував по телеграфу, ведучи свої розмови з Одесою».

Але Афанасьєв не міг організувати роботу свого міністерства, бо колишній міністр Дмитро Дорошенко «набрав усіх службовців серед українців», що не мали довіри до Афанасьєва та потайки саботували всі розпорядження як міністра, так і «федеративного» гетьмана.

Новим військовим міністром став генеральний хорунжий Дмитро Шуцький, особа маловідома навіть історикам. За твердженням гетьмана, Шуцький був людиною «молодою та рішучою».

Жодного українського соціаліста у кабінеті Гербеля вже не було. Гетьман згадував, що єдиним українцем у новому уряді був Володимир Науменко — колишній редактор «Киевской старины» та нащадок шляхетського козацького роду. Приблизно 1907 року Науменко став масоном. На початку існування Центральної Ради він виконував функції заступника голови Ради, але дуже скоро був відтертий спритними українськими соціал-демократами. Влітку 1917-го Науменко був призначений куратором Київської шкільної округи. В кінці грудня 1917-го він вийшов із партії кадетів і намагався створити Українську федеративно-демократичну партію. Скоропадський ще 30 квітня 1918 року намагався затягнути Науменка до свого уряду, але тоді той відмовився, вка-

зуючи на свій вік. Пройшло півроку, Науменко, що мав 66 років, не помолодів, але чомусь вирішив «погратись» у міністра.

Скоропадський писав, що Науменко був «...дуже культурний, відомий педагог помірних поглядів, дійсно видатна людина у своїй спеціальності. Він з великою енергією взявся за деякі реформи, що оздоровлюють нашу навчальну діяльність. Крім того, він хотів створити зразкову українську гімназію».

Міністром фінансів у новому уряді залишився Ржепецький, міністром юстиції став Рейнбот, міністром промисловості Мерінг, здоров'я — Любинський.

Нова Рада міністрів 15 листопада оголосила свої головні завдання. Вже без зайвого прикриття Рада міністрів визначила своєю метою відродження єдиної Росії на федеративних засадах (при збереженні для України деякої автономії). У той же час уряд заявив про негативне ставлення до закону про державний Сейм та до його можливого скликання... Завдання кабінету Гербеля повторювали завдання ще попередніх урядів: забезпечення України від анархії та більшовизму, земельна реформа, звільнення бізнесу від обмежень, відновлення залізничного транспорту, поліпшення умов праці робітників та харчових і житлових умов службовців і робітників на залізницях... уряд також пообіцяв скасувати хлібну монополію.

Гетьман твердив, що його нові міністри «...прислухалися до тих людей, які заявляли, що вони у зв'язку з діями Антанти. Тому спочатку курс був праворуч, тому що зазвичай люди, які найбільше, здавалося, мали зв'язок з Антантою, належали до правих партій... всі хотіли схопити тон камертону Антанти, а не йшли своїм шляхом».

Павло Петрович писав: «...у великоросійських колах було переконання, що Антанта, особливо Франція, особисто негайно повинна знищити більшовиків і відновити демократичну, саме демократичну, а не якусь іншу, монархію, так у всіх поміщиків було переконання, що у земельному питанні з приходом держав згоди все повинне залишитися по-старому... вони чомусь вважали, що Антанта не допустить ніякого українського питання... Антанта ще не висловлювалася за мене, а багато росіян казали,

що ніколи і не висловиться... Потрібно було бути дуже сильною людиною, щоб у таку хвилину не влаштувати собі шлях відступу до Антанти у великоросійський бік... Звичайно, усякий, хто приходив до мене, завжди вважав, що він до дрібних подробиць знає всі наміри Антанти і що Антанта, звичайно, щодо цього дотримується напрямку думок промовця або його партії... українці — що Антанта виступає за їхню крайню орієнтацію...»

Гербель і Афанасьєв навіть навмисно дратували німецьке командування у Києві, залишаючи Скоропадського без підтримки німецького гарнізону. Вони взяли моду сперечатись із гетьманом і вважали, що відіграють головну роль у державі. Наприкінці листопада 1918-го Скоропадський зіткнувся з тим, що влада поступово його полишає, перетікаючи до міністрів, губернських старост, командуючого: «...під тиском російських кіл усе робилося для применшення моєї влади, і новий кабінет, тобто деякі члени його, зовсім не вважали потрібним боротись із цим, доводилося самому захищатися...»

Скоропадський проголосив федерацію з Росією, що було бажано для Франції. Але це був остаточний розрив з масонською групою Петлюри—Ніковського, яка розуміла, що такий крок гетьмана приведе до вже не контролюваного масонами загального повстання, яке могло привести до приходу в Україну більшовиків. Масони групи Петлюри вважали, що Україна повинна розвиватися самостійно і навіть виявити собою приклад першої «масонської республіки».

Увечері 14 листопада Скоропадський довідався, що Петлюра залишив Київ і виїхав до Білої Церкви, до січовиків. Павло Петрович зрозумів — мир в Україні закінчився.

Через кілька діб у гетьмана на столі з'явилися прокламації за підписом Директорії, у яких писалося, що гетьман «узурпатор», «що захопив владу для знищення українства». Павло Петрович був особливо роздратований тим, що під таким текстом стояв підпис члена Директорії Швеця, того самого Федора Швеця, «...котрий за кілька днів до цього якось снідав у мене і ще раніше цього зустрічав мене із привітальною промовою при відкритті університету».

* * *

16 листопада 1918 року в Україні почалося загальне повстання під керівництвом українських соціалістів з УРСДРП, УПСР, УПСС проти гетьманського режиму та австро-німецьких окупантів. Перші успіхи цього повстання підштовхнули підпілля більшовиків, боротьбистів, анархістів, лівих есерів до приєднання до збройної боротьби проти режиму.

Можна сказати, що повстання проти гетьмана почалося ще раніше... Так, 8 листопада 1918 року збори всіх соціалістичних партій і робітничих організацій Катеринослава виступили за владу Установчих зборів, за відновлення міського самоврядування та земської управи. 12 листопада застрайкували робітники всіх підприємств Катеринослава. Через два дні страйку гетьманська влада у Катеринославі фактично припинила своє існування і влада у місті перейшла до блоку партій революційної демократії (меншовики, бундівці, есери, українські соціалісти). 19 листопада загін повстанців-петлюрівців, зайнявши більшу частину міста, розпочав позиційні бої проти гетьманського 8-го корпусу, що формувався у Катеринославі генерал-майором Васильченком.

15 листопада 1918 року Директорією був укладений договір із солдатською Радою німецького гарнізону Білої Церкви про нейтралітет під час протистояння. Ранком 16 листопада повсталі, захопивши Білу Церкву, роззброїли гетьманську варту у 60 багнетів.

Проти армії гетьмана (близько 30 тисяч багнетів і шабель) у розпорядженні Петлюри був невеликий загін Січових стрільців у 870 вояків і до 200 активістів, що приєдналися до повстання. З такими силами Петлюра вирішив не тільки провести переворот у Білій Церкві, але й негайно наступати на Київ, у якому перебувало до 10 тисяч регулярного гетьманського війська та варти. Але в цього війська не було ні найменшого бажання проливати свою кров ні за, ні проти гетьмана.

Залізничники, приєднавшись до повсталих, пригнали їм ешелони для швидкого походу на Київ. Початковий план полягав у тім, щоб ешелон з бойовим загonom стріль-

ців, зненацька для гетьманців, пробився до Київського вокзалу. Січовики, захопивши вокзал, мали безупинно наступати на центр міста, де до повсталих стрільців могли приєднатися київські повстанці (республіканці, боротьбисти, анархісти та більшовики), що почнуть наступ на центр міста, з Подолу.

Петлюра розраховував і на те, що підрозділ полковника Аркаса, який охороняв гетьманський палац, у момент наступу січовиків захопить гетьмана й уряд. Але Аркас уже був арештований і давав свідчення...

Для того щоб підняти дух повстанців, Петлюра надсилає телеграму про те, що ними «...зайнята Полтава, Харків, Катеринослав... мобілізовано до 30 тисяч селян», насправді жодне з цих міст ще не було зайняте повстанцями, а селян на той час у лавах повсталих було всього кілька десятків.

Довідавшись про події у Білій Церкві, гетьман негайно послав на придушення бунту добре озброєну офіцерську дружину у 570 багнетів і шабель під командуванням генерала князя Святополка-Мирського, бронепоезд і полк сердюків у 700 багнетів. Цією силою можна було розгромити перший загін повсталих, який тоді не перевищував 400 багнетів. Гетьман згадував: «Коли з'ясувалося, що січовики почали наступ на Фастів і генерал Волховський їх зупинив, я вирішив, що повстання починається й що об'єктом для повстанців є Київ... Генерал Волховський, незважаючи на це, мав надію незабаром взяти Білу Церкву, її не взяв. Так тривало два-три дні... Головною неприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу генерала Ярошевича, що перейшов на бік Директорії». Але загін генерала Волховського не зміг ні зупинити повсталих, ні перехопити ініціативу...

17 листопада петлюрівці, роззброївши ще один загін гетьманської варті, захопили станцію Фастів... далі було взято станцію Мотовилівку. Але шлях на Київ виявився вже перекритим — станція Васильків була зайнята гетьманським загоном, що 17 листопада прибув з Києва.

18 листопада сталася перша, вирішальна битва цієї війни... 500 офіцерів, вийшовши з ешелонів на станції Мотовилівка, вирішили наступати через відкриті поля на по-

зиці січовиків, що ховалися у лісі біля станції. Проти гетьманців висунулося всього близько 400 січовиків, що мали 10 кулеметів та дві гармати. Перестрілка переросла у бій на багнетах, у ході якого оточені та розгромлені гетьманці були змушені відступити. Бій під селом Мотовилівкою коштував життя половині офіцерів гетьманської дружини. Командування наказало дружинникам наступати на кулеметний вогонь січовиків.

Провал «офіцерського походу» пояснюється двома причинами: по-перше, офіцери були впевнені, що проти них будуть битися неорганізовані «розбишацькі банди» селян, тому недооцінили супротивника — Січових стрільців, що мали гарний фронтовий досвід, який вони здобули у складі австрійської армії та у боях проти більшовиків. По-друге, частини гетьманських сердюків, не бажаючи битись із петлюрівцями, відірвалися від офіцерської дружини і «заягли» в обороні біля села. Деякі із сердюків перейшли на бік повсталих, передавши лідерам повсталих відомості про супротивника.

Після розгрому залишки дружини Святополка-Мирського відійшли до Жулян (10 верст від Києва, тепер район столиці), де, діставши підкріплення, зайняли оборону.

Наступного дня після мотовилівського бою петлюрівці, зайнявши станцію Боярка та містечко Васильків, з південного заходу підійшли до самого Києва, після чого вирішили негайно штурмувати місто силами до 600 багнетів. Письменник та учасник подій Роман Гуль писав: у Києві поширювалися чутки про те, що петлюрівці йдуть хмарами, почалася паніка, сердюки розбіглись, а командири гетьманських частин навіть не знали, з якого боку підходить Петлюра.

Бої зав'язалися в районі Жулян та на Борщагівці. Тільки біля приміської залізничної станції Пост-Волинський Січові стрільці були зупинені офіцерськими дружинами.

Керівником військового штабу повстання став генерал Олександр Вікторович Осецький — колишній поручик імператорської гвардії елітного Преображенського полку, який у роки Першої світової війни дослужився до полковника. 1917 року він закінчує Академію Генерального шта-

бу, підвищується до звання генерал-майора, після чого виїздить до Києва служити Центральній Раді, а згодом переходить до формації гайдамаків і здобуває протекцію Петлюри. У лютому 1918-го Осецький став начальником Генерального штабу, але був відсторонений гетьманом від керівних постів у армії як «підозрілий соціаліст». У міністерстві залізниць йому підшукали генеральську посаду без «армії» — командувати залізничною охороною. До моменту повстання Осецький сформував один полк охорони з людей, опозиційних режиму гетьмана. Невеликі загони залізничної охорони він заклав на вузлових станціях, і ці загони змогли перехопити владу над залізницями. У грудні 1918 — січні 1919 років Осецький був військовим міністром Директорії УНР.

Довідавшись про розгром своєї кращої дружини, гетьман оголосив загальну мобілізацію офіцерів (колишньої армії Російської імперії), яких тільки в Києві налічувалося 15 тисяч.

Але на мобілізацію до армії Скоропадського відгукнулися тільки 5 тисяч офіцерів, з яких тисячі дві стрімко розбіглися по численних штабах і штабних відділах. У той же час, згадує Павло Петрович, самозвані представники Денікіна «відволікали» офіцерство у Добровольчу армію, «все робили для того, щоб офіцерство не йшло у гетьманську армію».

У цей час у Бердичеві повстає гетьманський Чорноморський кіш (460 багнетів), що негайно починає рухатися на Київ. 20 листопада він підійшов до західного передмістя Києва — Борщагівки.

19—21 листопада стали найбільш небезпечними днями в обороні Києва, який упритул оточили повстанці з заходу та півдня. Гетьманські сили ще не встигли згуртуватися й побороти паніку після розгрому під Мотовилівкою. Винниченко у ці дні запише у своєму щоденнику: «...днями ми візьмемо Київ».

Але у Директорії не було сил для останнього штурму. До цього часу вона могла зібрати під Києвом близько 2—2,5 тисячі багнетів. Це, безумовно, було замало для боротьби за мегаполіс із гетьманським гарнізоном у 6 тисяч бійців. Значну частину сил Скоропадському

доводилося тримати у самому Києві, де мало початися антигетьманське повстання.

Гетьман і сам був у розпачі... він уже читав маніфест Петлюри, в якому до обов'язків кожного громадянина України входило «заарештувати генерала Скоропадського і передати його у руки республіканської влади». На всіх шляхах із Києва чатували повстанці. Гетьман запише: «Німці знаходили моє становище поганим і запропонували мені полетіти на аероплані до Одеси (*в Одесі гетьманська влада ще вирішувала все. — В. С.*), тому що шляхи всі були відрізані остаточно... Я відхилив цю пропозицію, вважаючи, що я повинен досидіти до кінця отут, де уряд і військо, незважаючи на їхнє відношення до мене». У цей час Скоропадський уже боявся німців, вважаючи, що після 14 грудня вони можуть «ліквідувати гетьманство» за переорієнтацію гетьмана на Антанту: «...німці вели невідзначену лінію. В мене навіть була думка, що вони можуть виступити проти мене».

Для «збереження спокою» на небезпечному сході України, де вже підняли бунт місцеві шахтарі та робітники, гетьман погодився на заняття Донською армією отамана Краснова важливих промислових центрів Луганська та Маріуполя, а також східних прикордонних повітів.

В оточенні гетьмана погляди розділились. Одні політики казали, що німецьке командування не зацікавлене у «безладдях» в Україні і бажає збереження порядку для успіху евакуації німецько-австрійських військ з України, інші вважали, що німцям уже немає ніякого сенсу передавати «в порядку» Україну Франції і вони будуть робити все можливе для перетворення України у «більшовицьку пустелю». Ми не маємо даних стосовно німецьких геополітичних планів, але можна твердити, що німецьке військово-командування почало грати «подвійну гру». З одного боку, вони погодились з усіма планами Антанти стосовно сходу Європи, з іншого — робили все, щоб затягнути більшовицькі війська в Україну і таким чином унеможливити створення в Україні потужного центру відтворення «єдиної та неподільної Росії». Вважаючи, що протистояння ще не закінчилося, німецькі лідери бажали краще більшовиків або петлюрівців, ніж відродження сильної проантантівськи

налаштованої Росії, яка завжди буде погрожувати зі сходу. Спочатку і дипломати, і «Оберкоманда» були проти повстанців, але гетьман зрозумів, що таке вороже ставлення — тільки частина політичної гри...

Німецьке командування почало збирати свої війська в Україні у компактні групи біля залізниць для скорішої евакуації війська на захід, відкриваючи російсько-український кордон для більшовицького вторгнення.

В той же час Франція несла «відповідальність» за зону західніше лінії Стамбул—Керч—Ростов—Курськ (частка України, Молдови та Криму) і бажала встановити тут спокій та контрольований режим.

Із румунських Ясс від французького командування гетьман одержував заяви, що інколи суперечили одна одній. Так, французи пропонували гетьману домовитись про співробітництво з «широкими українськими колами», а можливо, і передати владу тим, хто не заплямував себе співробітництвом з німецьким командуванням. «...Інженер, що приїхав з Одеси і бачив гамір учасників, що були на нараді у Яссах. Він доповів Раді міністрів, що Антанта і навіть французи зовсім не так уже горнутья до правих і зовсім не збираються рятувати і відновлювати поміщиків». І в той же час французи заявляли про свої переконання щодо відновлення «єдиної Росії» і ворожості до лівих радикальних політиків. Гетьман запише: «...політика Антанти ясно мені не представлялася й аргументи цих панів збивали мене із прийнятого мною шляху».

Помічник французького консула Монлейн був єдиним офіційним представником Франції і всієї Антанти у Києві... але і він нічого не міг сказати. Скоропадський згадував, що Монлейн часто бував у нього і ніяк не міг зрозуміти, які гарантії намагаються дістати французи від українського гетьмана.

Цікавою фразою обмовився Павло Петрович, кажучи про початковий етап оборони Києва: «Я боявся, що якби я виступив на чолі війська, це могло б послабити офіцерське єднання, настільки необхідне у той момент. Наразті, я спочатку думав, що ще можна припинити всі ці повстання угодами однієї та іншої сторони, а для цього я був єднальною ланкою двох таборів». Скоропадський іще

мріяв, що повстання можна втримати таємними переговорами, як, можливо, колись було втримано Звенигородсько-Таращанське повстання. Але час уже був не той... і Петлюрі, і Винниченку була потрібна лише гетьманська булава.

Можливо, «праве» офіцерство та «праві російські кола» свідомо перебільшували небезпеку падіння Києва, для того щоб перехопити владу з уже не певних рук гетьмана.

Гетьману твердили, що командувач армії генерал Волховський «...у цей момент не на висоті свого становища, що потрібно призначити людину, котра користується довірою офіцерства».

«Праві кола», на які з 13 листопада почав спиратися гетьман, підсовували йому тільки дві кандидатури — графа Келлера та князя Долгорукова, кажучи, що ці головнокомандуючі в змозі підняти російське офіцерство на боротьбу проти петлюрівців, що у Києві більше немає «жодного генерала, що має популярність серед офіцерів».

Гетьман згодом жалівся: «Я був і проти першого, і проти другого». Павло Петрович добре знав їхні недоліки і не відкидав того, що кожен із претендентів мав великі амбіції стати диктатором або «царем» України, а самого Скоропадського «відправити на покій». Ще у жовтні 1918-го Скоропадський мав приватну розмову з Келлером з приводу можливого його призначення на посаду командира Особливого корпусу, але «...побачив, що таке призначення призведе до більших ускладнень». В той же час, коли Долгоруков просив у гетьмана цю посаду, Павло Петрович «...навіть не призначив його командиром Особливого корпусу».

Генерал від кавалерії граф Федір Артурович фон Келлер місяць тому святкував свій 61-й день народження. Він брав участь у російсько-турецькій, японській, Першій світовій війнах, командував кінним лейб-гвардійським полком, 10-ю кавалерійською дивізією, 3-м кавалерійським корпусом, що воював у складі 4-ї армії генерала Рогози. Келлер був широко відомий тим, що у березні 1917 року він, один із двох вищих командирів імператорської армії, відмовився визнати Тимчасовий уряд.

Влітку 1918-го Келлера пропонували на командувача «Північної Добровольчої армії» (Псковської армії), яку формували на німецькі гроші у Прибалтиці та Києві. Скоропадський твердить, що Келлер був чоловіком «...дуже великої хоробрості і рішучості... запальний і прямолінійний», з яким важко було працювати. Тому відносно його кандидатури гетьман довго вагався...

Михайло Булгаков у «Білій гвардії» змальовує яскравий образ ідеального героя, «лицаря ідеї» полковника Най-Турса. Значимість полковника Най-Турса розкривається у сні Олексія Турбіна: «Він був у дивній формі: на голові променистий шолом, а тіло у кольчuzі — і опирався він на меч довгий, яких уже немає у жодній армії з часів хрестових походів. Райське сяйво ходило за Наєм хмарою». На питання Турбіна Най-Турс підтвердив, що він дійсно перебуває у раю. Булгаков, у душі «правий імперіаліст», долучив Най-Турса (Келлера) до рангу святих воїнів, що загинули за «білу ідею» та імперію.

За екзотичним прізвиськом Най-Турс «ховався» його прототип Федір Артурович Келлер, з яким Булгаков познайомився ще влітку 1916 року. Саме тоді, як твердить сучасний український історик Ярослав Тинченко, генерал Келлер був поранений та лікувався у військовому госпіталі у Кам'янці-Подільському. В цей час у госпіталі працював і Михайло Булгаков. За описами Булгакова, Най-Турс «кульгає», не може повертати голову, «...тому що після поранення в нього була зведена шия, і якщо стане потреба подивитися вбік, він повертався всім корпусом». Усе це ознаки результатів поранень, які дістав Келлер під час ліквідації революції 1905 року в Польщі та на фронтах світової війни. Як і Келлер, булгаковський Най-Турс гине у день вступу петлюрівців до Києва. Булгаков вказує точну дату: «14-го груд. 1918 р. 4 г. дня», саме того дня у бою гине і генерал Келлер. Початкова авторська назва роману Булгакова була «Білий Хрест», а генерал Келлер організував загін Північної армії, що мала особливу відзнаку — білий восьмикінецьний наруканий хрест.

Вже 14 листопада граф Келлер був убитий повстанцями на Михайлівській площі (а не біля пам'ятника Богдану Хмельницькому, як повідомляють деякі «свідки»). Під час

вступу військ Петлюри до Києва Келлеру допоміг заховатися у Михайлівському монастирі колишній начальник карного відділення у Києві Красовський.

З приводу призначення Келлера на Скоропадського тиснули, «довго мене вмовляли», Гербель і Кістяковський, яким Келлер імпонував. Підтримували цю кандидатуру і більшість міністрів. Кістяковський вимагав для Келлера широких повноважень... В час, коли можливо було очікувати повстанців уже на вулицях Києва, гетьман піддався умовлянням... хоча і знав, що Келлер «крайній правий монархіст».

19 листопада гетьман випустив нову «Грамоту» — про призначення головнокомандуючим військами України генерала Келлера: «Через надзвичайні обставини, загальне командування всіма збройними силами, що діють на території України, я вручаю генералові від кавалерії графові Келлеру на правах головнокомандуючого арміями фронту, з наданням йому, поперх того, прав, певних ст. 28-ї. Положення про польове керування військ у воєнний час. Всю територію України оголошую театром воєнних дій, а тому вся цивільна влада України підкоряється генералу графу Келлеру...»

Гетьман згадував, що після оголошення «Грамоти» він зустрівся з Федором Артуровичем: «...увечері я поїхав до нього, і ми довго з ним розмовляли. Я йому вказав всю обстановку і просив його займатися військами, але не міняти своїми розпорядженнями основи тої внутрішньої політики, якої ми дотримувалися... Я знав, що він гарячий і що він поведе свою політику, а вона до добра не доведе. Він мені обіцяв, і я заспокоївся».

Келлер скасував усі положення, вироблені генералом Рогозою для армії, і повернув старі імперські устави. Він негайно оголосив загальну мобілізацію офіцерів, що перебували у Києві. Але, незважаючи на оголошений «розстріл у випадку неявки протягом 24 годин», із 15 тисяч офіцерів, зареєстрованих у Києві, до гетьманської армії з'явилося всього близько 5 тисяч, які були розподілені у дві офіцерські дружини.

Після мобілізації у Київському гарнізоні нараховувалося вже 12 тисяч війська. Генерал Святополк-Мирський

зміг відновити свою офіцерську дружину, що вже 21 листопада потіснила петлюрівців, які наступали на Київ. Такий розвиток подій призвів до переходу до позиційної війни.

Штаб Київської добровольчої дружини, що з 20 листопада тримала оборону міста на 1-й, 3-й і 4-й бойових ділянках, розмістився у самому центрі столиці на вулиці Прорізній. Командиром Першої дружини став генерал-майор, дворянин Лев Нилович Кирпичов — колишній командир дивізіону лейб-гвардії Кінної артилерії. Командирами відділів дружини стали гвардії полковник Кретон, полковник Стенсель і полковник лейб-гвардії уланського його величності полку Вінберг.

Крім найбільшої офіцерської дружини генерала Кирпичова, у якій було записано 1300 бійців та авіаційний загін, існували й інші офіцерські дружини: полковника, князя Святополка-Мирського — 800 багнетів, полковника Рубанова — 700 багнетів, полковника Голембієвського — 600 багнетів...

Київ обороняли й окремі частини Сердюцької (гвардійської) дивізії — 3 тисячі бійців, загін Київського кадетського корпусу — 320 багнетів, «Житомирський загін» губернського старости Андро — 300 бійців, Кінбургський драгунський полк — 16 шабель...

Після 21 листопада у гетьмана з'явилася надія затягнути оборону Києва і дочекатися прибуття військ Антанти в Україну, що будуть новим гарантом гетьманської влади.

Скоропадський так оцінював перші кроки нового главома: «У сенсі роботи, він працював багато, але потрібно віддати належне, що, незважаючи вже на оголошення федерації, незважаючи на призначення Келлера, незважаючи на те, що для всіх була ясна ціль — потрібно рятувати Київ, — офіцерство відгукнулося слабо. Була оголошена мобілізація всім офіцерам, вони мобілізувались, але на фронті вважалося за списками 9 тисяч людей. А насправді було всього 800. Штаби і різні військові організації розрослися до колосальних розмірів. Крім того, що було жахливе зло — це допуск усяких контррозвідок. Келлер обіцяв, що знищить їх, залишивши тільки одну при своєму штабі, але цього не зробив... Зараз же з'явилися, крім спеціальної розвідки нашої поліції, ще контррозвідувальна

установа при штабі Келлера й, крім того, як я вже казав, зовсім не були припустимі контррозвідки у кожній організації, у кожній маленькій дружині... допуск цих приватних контррозвідників — обурливе явище, що я ніколи не міг зрозуміти, і не знаю, чому Келлер відразу не знищив їх, незважаючи на свої обіцянки мені».

З приходом до влади Келлера у Києві почалися шалені гоніння на все українське, арешти українських соціалістів, закриття Українського національного клубу, знищення скульптур Шевченка, демонстративне зривання українських прапорів і заміна їх на російські прапори — це були тільки нічні прояви тотальних змін у внутрішній політиці. Гетьман згадує, що ці дії викликали незадоволення у населення Києва: «У ці дні люди зовсім спокійні, що ледве визнавали себе українцями, приходили до мене і обурювались, і все це, звичайно, падало на мене і наш уряд». «Праві» вважали, що українського народу взагалі не існує, а є лише «купка підкуплених німцями авантюристів», які називали себе українськими діячами.

Для управління країною Келлер створив Раду оборони із правих монархістів на чолі з Безаком і генералом Свиридовичем, яка намагалася підмінити собою Раду міністрів Української Держави і встановити особисту диктатуру Келлера. Вже через кілька днів після встановлення диктатури Келлера міністри відчули, що помилились у своєму виборі. Як згадує гетьман, міністр внутрішніх справ Кістяковський «...не мав можливості працювати. Він приходив до мене через кілька днів після цього плакатися. Я йому вказав, що він же сам винуватий, і нагадав йому про те, скільки зусиль він змушений був витратити, поки я погодився з його доводами».

«Він оточив себе величезним штабом крайніх правих діячів, які повели політику архіправу. Він видав наказ, який навіть обурих помірні праві кола. Слава Богу, що він не видав того наказу, що ним був написаний особисто. Там він уже зовсім виходив із усяких рамок розсудливості. Його утримали його ж помічники», — писав гетьман, не вказуючи змісту так і ненадрукованого наказу. Відомо, що у цьому наказі Келлер закликав до негайного відновлення монархії та «єдиної, неподільної» імперської Росії.

Як стверджує у своїх спогадах генерал Денікін, від відкритого виступу проти Скоропадського Келлера утримали київські монархисти. Своїми закликами до відновлення монархії та до ліквідації української державності Келлер викликав протест з боку командирів-українців, які служили у гетьманській армії. Поведінка Келлера призвела до остаточного переходу до повстанців Запорізького корпусу, Сірожупанної дивізії, дрібних частин сердюків.

Було зрозуміло, що Келлер проводив план військового перевороту проти Скоропадського: «...інтриги велися проти гетьмана серед офіцераства... ходили чутки, що при Келлері утворилася якась дружина, що мала зробити переворот».

Вже через п'ять діб після призначення Келлера Скоропадський викликав Ржепецького (головуючого у Раді міністрів замість захворілого Гербея) і наказав зробити Келлеру роз'яснення з приводу його повноважень. До Келлера прибули міністри Афанасьєв і Рейнбот, які намагались урезонити генерала, вказавши на його неправомірне поводження. Але наступного дня Келлер послав ультиматум.

Келлер не змінював свого курсу, і гетьман особисто попросив його здати посаду. Келлер висунув ультиматум гетьману, відкрито вимагаючи диктаторських повноважень, передачі йому всієї влади в країні. Оточенням Келлера почав проводитися план скинення гетьмана і оголошення Києва територією Добровольчої армії.

25 листопада Келлер уже не був потрібен гетьману. Київ устояв, а у повстанців почалися проблеми з німцями, які ще мали в Україні нечисленні сили. Скоропадський знову відчув у собі силу «витримати іспит».

До гетьмана вже дійшла інформація стосовно Ясської конференції (16—20 листопада 1918 року. Ясси. Румунія). На конференції були присутні дипломати та представники командування країн Антанти, лідери деяких російських партій і білогвардійських режимів, у своїй більшості масони (П. Мілюков, С. Третьяков, М. Брайкевич, І. Бунаков-Фундаменський, В. Гурко, О. Кривошеїн, К. Кропусков, М. Маргулієс, В. Меллер-Закомельський, І. Савич та інші.). Ця конференція мала вирішити долі України та Росії, розробити план допомоги «східноєвропейським теренам»

з боку Антанти та знайти спосіб повернення російських боргів країнам Антанти. Делегати конференції намагалися знайти форму нової державності, можливості боротьби проти більшовизму. Але в них бракувало єдності у головних питаннях... Частина членів конференції стояла за військову диктатуру, частина — за ліберальну Директорію з ознаками республіки. У меморандумі, що виробила конференція, був заклик до збереження єдиної Росії. 22 листопада 1918-го до гетьмана дійшла звістка від Антанти про те, що найближчим часом Антанта надасть йому кредити та військову допомогу для захисту від можливої агресії Москви і для припинення безладу в Україні. Але ця заява мала не директивний, а інформаційний характер.

Разом з тим до гетьмана почали прибувати телеграми від загадкового консула Ено, що оголосив себе представником Антанти в Україні. Ено вказував на те, що військо Антанти йде в Україну підтримувати порядок і боротися проти анархії та повстань. Ено надіслав телеграми і до німецької «Оберкоманди» та до Ради німецьких солдатів, сповіщаючи їх про те, що вони, німецькі війська, не повинні складати домовленостей із «бандами» Петлюри, а залишаються в Україні з метою підтримання спокою до прибуття сил Антанти. Ено наполягав на тому, щоб німці застосували зброю проти петлюрівців та скасували своє перемир'я.

Антанта оголосила, що французьке командування хоча і визнає владу гетьмана в Україні, однак прагне до відтворення сильної єдиної Росії із включенням до неї українських земель. Французам потрібна була сильна Росія як противага Німеччині на Сході. Антанта «де-факто» визнала гетьманське правління, і її представник запевнив гетьмана в тому, що Антанта надішле свої війська в Одесу до 1 грудня 1918 року.

Головком військ Антанти на Півдні Росії французький генерал Бартело, підкреслюючи значення підтримки інтервенції «місцевими колами», заявив, що війська Антанти прагнуть затвердити порядок, свободу і безпеку за допомогою місцевих патріотів. Командування збройних сил Антанти розглядало Південь України як найважливіший стратегічний плацдарм для тривалої військової кампанії —

подальшого наступу на Москву. Союзники мали намір провести інтервенцію, виходячи із загрози більшовизму для власних держав, небезпеки можливого створення російсько-німецького союзу та зацікавленості у сплаті російського державного боргу країнам Антанти — понад 10 мільярдів золотих рублів (головний кредитор — Франція).

Виняткову роль у проведенні інтервенції Антанти мала відіграти Середземноморська ескадра, що 16 листопада 1918-го ввійшла у Чорне море. Через 10 днів на рейді Одеського порту з'явилися перші кораблі військово-морських сил Антанти загальною чисельністю 28 крейсерів, дредноутів, міноносців і 18 транспортних кораблів, що підійшли до Севастополя та Одеси. Ця демонстрація сил Антанти мала на меті остудити запал як кремлівських політиків, що готувалися до наступу на Україну, так і «антиурядових банд», що оточили Київ.

Впевненість гетьмана базувалась і на перших перемогах гетьманців. У Києві у середині листопада 1918-го було створено підпільний Український військово-революційний комітет із українських есерів, лівих есдеків, боротьбистів, більшовиків і бундівців з метою повстання у Києві та повалення влади Скоропадського. Але повстання почалося не 19—21 листопада, коли воно могло помітно вплинути на події, а тільки 22 листопада 1918-го, коли частини Петлюри були вже відбиті від близьких околиць Києва. 23 листопада повсталі кияни зайняли Поділ, Лук'янівку, Куренівку, але дуже швидко, з причини непогодженості планів і партійних суперечностей, київське повстання було ліквідоване офіцерськими дружинами.

27 листопада 1918-го гетьман і Рада міністрів звільнили Келлера з його посади. Скоропадський нервував, що звільнення Келлера викличе в офіцерських дружинах бунт, але все пройшло тихо... бо Келлер ніколи не мав такої популярності у війську, як про те твердили «праві кола».

Після звільнення Келлера перед гетьманом знову постала проблема надійного головнокомандуючого, але він розумів, що у цих обставинах «...уже не можна було різко змінювати курс».

Вибирати було ні з кого, і гетьман «запросив» у головнокомандуючого свого товариша генерала від кавалерії, князя Олек-

сандра Михайловича Долгорукова. У 1914—1915 роках Долгоруков командував кавалергардським полком, що входив до бригади Скоропадського. 1918 року Долгоруков був головою монархічної партії в Києві. В той же час Долгоруков неприхильно ставився до Денікіна і намагався відтягнути офіцерство та «праві кола» від впливу білогвардійців Денікіна.

Гетьман згадував, що Долгоруков був «...гарячою людиною... дуже правих переконань, хіба не членом якоїсь правої організації, проте це була людина, яку я знав і з якою можна було домовитися. Я дивився на нього як на тимчасового діяча і думав при першій нагоді ліквідувати головнокомандування...» В той же час сам Долгоруков як нащадок Рюрика мріяв про повернення Рюриковичам престолу в Києві або в Москві.

Відставка Келлера стала поштовхом для деяких російських офіцерів негайно покинути Київ і шукати шляхів на Північний Кавказ, до Денікіна.

У той же час 21—26 листопада 1918-го під Київ почали прибувати селянські ватаги — численні загони повстанців. Цілі села навколо Києва приєднувалися до повсталих. Захопивши величезні склади зі зброєю у Білій Церкві, Петлюрі вдалось озброїти селян і направити бунтівні маси під Київ. З півдня, з району Голосіївського лісу, на Київ насувалась «армія» у 500 бійців селянського отамана Зеленого, що вже контролював район Трипілля. З півночі на Київ рухалась «армія» селянських отаманів Соколовського, Мордалевича та Струка у 2 тисячі бійців, що взяли під свій контроль північні повіти Київщини. Зі сходу до Києва підходили регулярні частини полковника Болбочана, що підтримував повстання, і загони отамана Ангела.

На 27 листопада 1918-го Петлюра призначив новий генеральний наступ на Київ. Але у хід подій вирішили втрутитися німці. Для них бої під Києвом велися «занадто довго» і заважали від'їзду німецького солдатського контингенту до Німеччини. Зіткнення окремих повстанських загонів з німцями налаштували останніх проти петлюрівців.

Для того щоб звільнити залізничну колію на захід, німецькі загони вибили петлюрівців із станції Шепетівка. Під Києвом німці після артилерійського обстрілу позицій

повстанців повели наступ на петлюрівців силами одного полку піхоти та полку кавалерії при допомозі окремих частин гетьмана.

Німці зажадали від повстанців відійти від Києва на 30 кілометрів і припинити наступ на Київ до виїзду всіх німецьких частин зі столиці. У Києві та його околицях тоді перебувало до 12 тисяч німецьких солдатів. Німці ще мали сили для того, щоб розбити повстанців, і тому Директорія була змушена прийняти німецький ультиматум. 28—30 листопада Петлюра відвів свої війська з південних і західних околиць Києва, вирішивши блокувати столицю зі сходу та півночі. В той же час частини гетьмана відійшли до Поста-Волинського, а німці припинили бойові дії та відійшли у Київ, затвердивши з Петлюрою перемир'я.

Гетьман запише, що «...час перемир'я був погано використаний нашими військами... мобілізація дала мало... вся буржуазія ставилась індивідуально і якимось очікувально».

Роман Гуль запише, що в цей час, коли біля «Червоного Трактиру» петлюрівцями було вирізано офіцерську групу генерала Канцирева і в Києві ховали молодих офіцерів, «...Хрещатиком біжать, поспішають, їдуть, регочуть шикарні дами зі спекулянтами і офіцерами в блискучих формах», а київські газети заколисували киян близькістю союзників, що вже «у Жмеринці». На початку грудня 1918-го у Києві вважали, що фронт стабілізувався і гетьман утримує Київ до підходу дивізій Антанти.

У ці дні кінця листопада 1918-го Скоропадський знову знайшов віру в своє утримання влади в Україні. Йому марилися французькі військові частини, що поспішають з Одеси на допомогу Києву.

Але щоденна артилерійська стрілянина вказувала на те, що зміни можуть статися ще раніше. Вранці на околицях Києва знаходили трупи вбитих німецьких солдатів. Одного дня якась незначна частина петлюрівців навіть прорвалася на Поділ, але була зупинена німцями і відійшла на околиці. Сердюцька дивізія була розкидана на великому фронті, але «трималася добре». 5 грудня Долгоруков оголосив у Києві мобілізацію всіх чоловіків призовного віку, але мобілізація мало що могла дати... Населення столиці вже втратило віру у гетьманський режим.

«Перемир'я дало Директорії можливість набрати собі масу всякого народу», — констатував Скоропадський. До Петлюри перебіг генерал Греков, якого гетьман ще у жовтні призначив начальником Головного штабу. Греков очолив військо Директорії і надіслав Скоропадському телеграму «у самій вульгарній формі».

Головним успіхом Петлюри стало залучення більшості частин гетьманської армії на бік Директорії. Вже 19—22 листопада 1918-го на бік петлюрівців перейшли окремі частини сердюків, кінний Лубенський полк, дивізія сірожупанників, що базувалася на Чернігівщині, Подільський корпус. Перелом повстання був пов'язаний із виступом 20 листопада кадрового Запорізького корпусу полковника Болбочана проти гетьманської влади. Запорізький корпус (18 тисяч багнетів і шабель), визнавши владу Директорії, захопив Харків і вже за десять днів повстання став контролювати практично всю територію Лівобережної України.

У листопаді 1918-го селянський отаман Григор'єв, що діяв у степах Херсонщини, об'єднав під своїм керівництвом до 120 дрібних повстанських загонів Херсонщини, створивши армію у 4 тисячі повстанців для боротьби проти гетьмана і австро-німецьких каральних загонів. У середині листопада 1918 року григор'євці вибили німців і гетьманців із села Верблюжки та містечка Олександрії, після чого Григор'єв проголосив себе «Отаманом повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя і Таврії», наприкінці листопада Григор'єв заявив про свою підтримку повстання Директорії і перетворив свої загони у Херсонську повстанську дивізію армії Директорії (5 полків). 10 грудня 1918-го Григор'єв почав облогу Миколаєва і захопив його через два дні. Проти повстанців отамана Григор'єва гетьманська влада змогла виставити тільки 500 бійців.

«Приїхав би у цей час представник Антанти, становище різко змінилося б на нашу користь, бо маса населення зовсім не була схильна йти під Директорію, але він не приїжджав, незважаючи на те, що я щодня особисто подовгу розмовляв з Одесою, котра тримала зв'язок із Яссами», — писав Павло Петрович. Але сам «французький

переговірник» не викликав повної довіри. Пан Ено був або офіцером французької таємної розвідки, або міжнародним авантюристом, що безпідставно оголосив себе «уповноваженим держав згоди» і тимчасово користувався в Одесі великим впливом. Скоропадський так і не довідався, наскільки його повноваження дійсно санкціоновані державами Антанти. Ено як представник держав Антанти зробив заяву, що держави Антанти будуть підтримувати гетьманський уряд і вже 1 грудня 1918 року в Одесу прибудуть великі французькі частини (8 корпусів), що почнуть рухатися на північ, щоб зняти облогу Києва. Ено запевняв гетьмана, що до французів долучаться румунські війська, які оголосять війну Директорії та почнуть наступ на Жмеринку.

Скоропадський вимагав приїзду Ено до Києва і початку офіційних переговорів, але той постійно відмовлявся з причини заклопотаності та хвороби. Скоропадський твердив: «...щодня я одержував і прямо, і побічно, і офіційно, і неофіційно повідомлення, що війська Антанти от-от прийдуть, і всяке затягування нас окриляло надією, а не стане перемир'я, я розумів, що через дві години після зриву перемир'я, якщо німці не підтримають, Київ буде взятий...»

У той же час Скоропадський розумів, що Антанта буде розмовляти лише з сильною та впливовою владою, яка здатна контролювати країну: «...Антанті потрібно переконання, що ми працювали і досягли порядку, якого немає в іншій Росії. Антанті потрібно мати переконання, що наша політика не є політикою Німеччини, а є нашою особистою політикою для блага країни. Антанті потрібно мати переконання, що ми можемо задовольнити комерційні вигоди і сплатити наші борги».

У перших числах грудня 1918-го телеграфне сполучення з Одесою було перервано, у гетьмана залишалося тільки радіо... «Ми були остаточно відрізані з усіх боків... Долгоруков іще вірив своїм військам, я ж їм не вірив... Долгоруков вважав, що німці бажають його зрадити, і зовсім їм не вірив... офіцерство засідало у штабах, розвідках і в кав'ярнях... Тільки дійсно видатне офіцерство було на фронті, але у незначній кількості, та й там була ворожнеча», — бідкався гетьман.

Серед офіцерства поширювалися чутки про таємні переговори Скоропадського з Петлюрою, про зраду у тилу. Якісь переговори безумовно проходили у цілковитій таємниці. Коновалець таємно приїхав до Києва з пропозицією від Директорії до гетьмана закінчити військові змагання черговим компромісом, сформувати новий український уряд із соціалістів, призначити «соціалістичного» командуючого армією. Але Скоропадський твердить, що тоді він не захотів зустрічатись із бунтівним лідером... «Я не погодився і, може бути, дарма, і послав його (*Коновальця*. — *В. С.*) до Петра Яковича Дорошенка, але, видно, в них нічого не вийшло. Було великою помилкою з мого боку, що я його не прийняв».

У той же час Долгоруков не зміг підтягнути дисципліну у війську і «...позбутися всієї тої атмосфери, що він одержав від Келлера». Скоропадський згадував: «Усе російське йшло всупереч мені, всі ті діячі, які ще так недавно обговорювали зі мною всі справи і тіснились у приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. У моєму штабі, за винятком мого найближчого почту, найближчих офіцерів і козаків охорони, вже відчувалося роздвоєння. Через кілька днів після появи Грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали».

В офіцерських колах — у дружинах Рубанова та Святополка-Мирського, що нібито воювали за режим гетьмана, формувалася небезпечна опозиція до Скоропадського. Михайло Булгаков так змалював настрої в офіцерських колах: «Я б вашого гетьмана... — кричав старший Турбін, — повісив би першим!» Одну з офіцерських змов, що розробляла план арешту Скоропадського, було розкрито його контррозвідкою.

Генерал Долгоруков був вимушений заарештувати представника Добровольчої армії в Києві генерала Петра Миколайовича Ломновського, до якого тягнулося павутиння змови. Долгоруков розраховував вислати Ломновського до Катеринодара, але і цей крок не був здійснений. «Праві кола» підняли галас, і до Долгорукова прибула делегація у складі графа Гейдена, князя Голіцина та генерала Шилінга, яка зажадала не тільки негайного звільнення Ломновського, але й вибачень Дол-

горукова за затримання Ломновського. Скоропадський бігав між двох вогнів, умовляючи конфліктуючі табори закінчити миром. Після тривалих умовлянь вибачення були принесені, а звільнений Ломновський видав наказ про повне підпорядкування російських офіцерських дружин командуванню Долгорукова.

Вороже налаштований до Скоропадського Київський національний центр був вимушений звернутися «до російських людей Києва» із закликом захистити місто від «банд» революціонерів. Під час повстання у Києві засідав Священний собор єпископів України, що теж підтримав гетьмана і вороже виступив проти Директорії урядовців, яку назвав «бандитами». Навіть Антоній (Храповицький) висловився за підтримку Скоропадського.

У той же час есерівські лідери вирішили підняти повстання у Києві для усунення «слабкого і непевного» гетьмана та встановлення «твердої, не залежної від німців влади», що здатна дати відсіч Петлюрі й встановити загальноросійську владу Установчих зборів. Деякі члени Київської міської Думи погодились очолити переворот. Одним з організаторів перевороту був Віктор Борисович Шкловський — у майбутньому відомий радянський літератор, що в 1918-му був членом таємної військової організації партії есерів. До Києва Шкловський приїхав після провалу антибільшовицького повстання у Москві. Він записався до армії гетьмана і служив у 4-му автопанцерному дивізіоні, де підбурював солдатів проти влади. Переворот планувалося провести в ніч з 13 на 14 грудня 1918 року, і Шкловський дістав завдання заколотників — вивести з ладу єдину боєздатну гетьманську частину — 4-й автопанцерний дивізіон (4 панцерники). Свою диверсію Шкловський змалював так: «Я зацукровував гетьманські машини» (засипав цукор до бензобаків панцерників, після чого вони втратили здатність рухатися).

Віктор Шкловський став головним прототипом Михайла Шполянського — антигероя «Білої гвардії» Булгакова. Шкловський, як і Шполянський, носив бакенбарди й читав свої вірші по богемних кав'ярнях Києва.

6 грудня 1918-го Директорія почала вимагати від німецького командування негайно вивести свої війська з те-

риторії України. До цього часу (за тиждень кількість повстанців збільшилась учетверо) Петлюра сформував чотири дивізії: Січових стрільців, Чорноморську та дві Дніпровські дивізії повстанців отаманів Зеленого і Данченка. Ці дивізії було зведено в Облоговий корпус (30 тисяч багнетів і шабель при 48 гарматах і 170 кулеметах), що розпочав підготовку до нового загального штурму Києва.

Потай Петлюра готував операцію роззброєння німецьких військ. Кількість повстанців перевищила чисельність німецьких полків, німці хотіли тільки одного — скоріше виїхати з України до Німеччини. Повстанці оточували німецькі казарми на Київщині, і німецькі гарнізони складали зброю без бою. Так було у Козятині, Вінниці, Христинівці, Умані...

Гетьман довідався, що начальник штабу німців полковник Неш виїхав на переговори з Директорією. 12 грудня 1918 року на станції Козятин німецький полковник підписав із Директорією таємний договір, за яким у військовому конфлікті Директорія — гетьман німецькі війська зобов'язалися бути нейтральними, німецькі загони мали стягатись із провінції у столицю, до своїх казарм. Німецькі солдати зобов'язалися вивісити білі прапори над казармами і не перешкоджати наступу повстанців на Київ.

Після звістки про «німецьку зраду» гетьман відчув, що ґрунт іде з-під його ніг: «Я розумів, що настав кінець і що нашими військами Київ не міг бути утриманий».

Справа ускладнювалася ще тим, що Долгоруков «страшно посварився» із впливовим представником німецького командування у Києві майором Ярошем, що ускладнило стосунки гетьманського режиму з німецьким командуванням в Україні. «Німці вже відкрито говорили, що це не авантюра купки людей, а що це загальне народне повстання. До речі, їхня солдатська рада все більше і більше лівішала та ставала у вороже до нас відношення... «Оберкоманда», де вже не було колишніх видатних людей, зовсім не розуміла обставин, а може бути, і не бажала їх розуміти заради цілей «вищої» політики», — писав Павло Петрович.

Французький консул Ено, що отаборився в Одесі і не мав бажання їхати до небезпечного Києва, «обіцяв незлі-

ченними полчищами Антанти наводнити Україну». Але до 2 грудня 1918 року в Одесу прибули тільки 800 сербських бійців і тисяча польських легіонерів, які виступали під командуванням Антанти. Операцію боротьби з місцевими «бандами» французьке командування сподівалося здійснити чужими руками — за допомогою грецьких, румунських, польських, сербських військових частин, місцевих білогвардійців... У французів були великі побоювання втягтись у тривалий кровопролитний конфлікт на сході Європи, що лякав їх реальністю численних жертв. Довідавшись про те, що гетьман уже не контролює ситуації у своїй країні, а його скинення є питанням декількох діб, представники союзного командування почали сумніватись у терміновій доцільності підтримки безперспективного режиму. Французи вирішили пригальмувати підготовку до наступу на Київ для допомоги Скоропадському.

Тільки 8—10 грудня в Одеському порту висадилося французька дивізія з артилерією (до 3 тисяч багнетів). Допомога спізнювалася... Вже 10 грудня 1918 року частини Директорії впритул підійшли до Одеси. Гетьманські війська Одеського регіону не мали ніяких можливостей навіть тимчасово затримати наступ петлюрівців. 12 грудня передові частини армії Директорії без бою захопили більшу частину Одеси. Командуванню Антанти петлюрівці залишили тільки мікроскопічну «союзну зону» Одеси (порт і кілька приморських кварталів).

10 грудня головком Долгоруков запевняв Скоропадського в тому, що самостійно може утримувати Київ ще кілька тижнів. Гетьман «бомбив» командування французької армії в Одесі радіограмами, погрожуючи тим, що «...неприїзд Ено призведе до загибелі України». Скоропадський писав: «Становище ставало важким, а мені всі співали, що Ено їде. Додумалися вже до того, що для того, щоб облаштувати шлях Ено, попереду його потяга піде потяг добірних німців, озброєних з голови до ніг, а на короткій відстані, позаду, піде його потяг із французькою охороною. Він погодився, а потім мені повідомили, що він не приїде. Отут вже почали надходити відомості, що Ено зовсім не має тих повноважень, про які він заявляв місту і світу».

Вже 12 грудня німецькі загони пройшли крізь російські дружини, що утримували фронт, посіявши паніку в захисників міста. Це переходили до київських казарм німецької частини, що за угодою з Петлюрою залишали свої позиції на залізничних станціях поблизу Києва. В той же час гетьман твердить: «В моєму будинку все було зовсім спокійно, в усіх було переконання, що справи налагодяться. Я, як і раніше, приймав доповіді та прохачів, увечері засідав у Раді міністрів... Спокій у будинку був надзвичайним, я намагався не подавати виду, що вважав дні гетьманства за останні». Так, до Скоропадського з'явилася депутація німецьких солдатських комітетів київських частин, що пропонували гетьману запобігти кровопролиттю та зголоситися на капітуляцію, але той обумовив можливість капітуляції згодою Директорії на евакуацію з Києва офіцерів зі зброєю.

Долгоруков умовив Скоропадського направити до повстанців переговорників для складання угоди стосовно «почесної капітуляції». Головком наполягав на дотриманні головної умови — наданні можливості офіцерам із київських дружин виїзду з Києва «зі зброєю в руках» до Добровольчої армії.

Вже 12 грудня розпочалася загальна «евакуація» Києва. 12 грудня 1918 року Одеса була «здана Петлюрі» і французькі війська на це ніяк не відреагували. Гетьману стало зрозуміло, що Антанта навіть не збирається надсилати свої війська на допомогу Києву. Німецьке командування попередило Скоропадського, що війська Директорії почнуть наступ зранку 14 грудня. Виходячи з цього, Долгоруков посилив артилерію та спрямував тиллові частини на фронт.

«...Я запитав Долгорукова: «Скільки ти можеш витримати?» — «Два дні». — «Ну, — сказав я, — за цей час ми встигнемо виторгувати все, що потрібно для офіцерів». На фронті було тихо, і у Києві не було чути, як звичайно у дні боїв, гуркоту гармат. Того ж числа ввечері Долгоруков хотів послати від себе парламентарів, а Рада міністрів викликала Шелухіна та інших українців, що мали зв'язок із Директорією, також для переговорів з нею, але з усього цього нічого не вийшло. Пам'ятаю, я потім викликав їх до себе і розмовляв з ними».

Для вирішення долі захисників Києва гетьман надіслав до Директорії «місію Удовиченка». Гетьман згадував: «Долгоруков ні в якому разі не хотів будь-якої умови про те, щоб офіцери здали зброю, і я його розумів, це було б ризиковано та неприпустимо з погляду етики. Удовиченко не повернувся, до речі, йому на допомогу був спрямований помічник французького консула Монлейн, єдиний представник Франції у Києві». Але гетьман так і не дочекався повернення Удовиченка та Монлейна, як не дочекався він і повернення «місії Вороновича», який був посланий до штабу Антанти у румунські Ясси.

Цікаво, що в останні дні свого гетьманства Павло Петрович намагався зробити деякі кроки у бік «українців». Вважаючи, що кабінет Гербеля «дуже правий» для Антанти, він доручив Петру Яковичу Дорошенку вести переговори про створення «нового українського кабінету». Але про який кабінет-міністрів могла йти мова, коли у гетьмана залишилося 24 години влади над самим містом.

Останню добу свого перебування при владі Скоропадський змалював так: «Увечері я ще займався справами. Згодом я довідався, що багато хто вважав, що я підготувався до втечі, але це було невірно. У мене нічого не було приготовлено і з німцями ніякої змови не було. Я просто вірив у свою долю і знав, що так чи інакше — вискочу. Єдине моє розпорядження було те, що я свою дружину просив виїхати ночувати з будинку до знайомих, тому що ходили чутки, що в мене у будинку є люди, які готують замах на мене. Знаючи, що ще два дні Київ може триматись, я гадав, що згодом встигну про себе подбати. Єдине, що я наказав, це щоб прохідний двір у будинку № 14 по Левашевській вулиці, недалеко від мого будинку, був відкритий, щоб я мав можливість внутрішнім двором, у випадку необхідності, пройти до штабу Долгорукова, а крім того, на всяк випадок, до одного помешкання знайомих, неподалік від цього двору... Увечері я все-таки сказав деяким близьким, щоб вони подбали про те, куди їм у випадку необхідності можливо буде сховатися...

Увечері я ліг, як звичайно, спати. Вночі, годині о третій, я отримав телеграму, у якій Винниченко тоном Наполеона вимагав повної ліквідації гетьманства. Прочитавши, я

знову ліг і о 7 годині встав. Чувся сильний гул гармат, я викликав чергового офіцера, який мені доповів, що частини, які захищають Київ, «відходять на другі позиції». Я зрозумів, що це за друга позиція, і подумав: «От тобі й два дні втримання Києва, і трьох годин не втримають!»

Одягся. До мене з'явився комендант Прісовський і просив дозволу відпустити невелику частину окремого дивізіону, що мене охороняла, для спасіння самого дивізіону, який вночі обеззброїли. Я вийшов у під'їзд, побалакав із цим взводом і відпустив його. Мені було ясно, що справа йде до розв'язки. Окремий дивізіон вважався кращою частиною, що я зберігав для останнього удару. Він складався з великоруських офіцерів, що завжди мене хвалили. Я залишав цей дивізіон у своєму розпорядженні й надавав його тільки для спеціальних завдань на фронті, а отут його обеззброїли. Скандал! У мене більше нікого не залишалося. Звістки ставали усе тривожнішими. Нарешті я одержав повідомлення, що «Арсенал» узятий, що військове міністерство зайняте, отже, повстанці були вже недалеко від нашого кварталу...»

У ніч з 13 на 14 грудня 1918 року почався загальний штурм Києва військами Петлюри. Війська, вірні гетьману, вже становили 3—3,5 тисячі багнетів і шабель при 43 гарматах і 103 кулеметах, петлюрівців було вдсятеро більше. Одночасно зі штурмом у Києві спалахнуло повстання, і кілька сотень повсталих захопили робітничі околиці столиці, «Арсенал», урядові установи, військове міністерство. Загони повсталих складались із місцевих українських соціалістів, боротьбистів, більшовиків і членів єврейських соціалістичних партій.

Ранком 14 грудня до Києва з боку Поста-Волинського ввірвалися авангардні частини Січових стрільців, що приблизно опівдні підійшли до Київського вокзалу. Ранком 14 грудня спостерігалася хаотична втеча кількох тисяч дружинників з фронтових позицій. «Нетверезі полковники» просто розбіглися, зірвавши погони та переодягнувшись у цивільне, а офіцерів-дружинників було дезінформовано звітками про домовленість з петлюрівцями про організоване відправлення офіцерів на Дон. Більше тисячі офіцерів відступило з фронту до Київського вокзалу, де був остан-

ній вузол оборони міста. Від вокзалу, кинувши зброю та зірвавши погони, колона офіцерів рушила до Педагогічного музею, де вони очікували «почесної капітуляції», але там їх чекав арешт.

Михайло Булгаков та Роман Гуль у грудні 1918-го воювали у складі офіцерських дружин і безуспішно намагалися захистити «не симпатичний» їм уряд гетьмана Скоропадського.

Близько 12.00 у палац Скоропадського прибула делегація помірних українських і земських діячів з метою вмовити гетьмана припинити кровопролиття у Києві. Коли Скоропадський почав з ними радитися, делегати запропонували негайне зречення...

О 13.30 командування гетьманців наказало військам залишити позиції й розійтися. Тоді ж Скоропадський підписав маніфест, уже підготовлений українською делегацією, про зречення від влади і виїхав зі свого палацу у невідомому напрямку.

«Я, Гетьман всієї України, протягом семи з половиною місяців докладав усі зусилля, щоб вивести край з того важкого становища, у якому він перебуває. Бог не дав мені сил упоратися із цим завданням, і нині я, беручи до уваги умови, які склалися, і керуючись винятково добром України, відмовляюся від влади.

Павло Скоропадський»

Невідомо, чому Павло Скоропадський у своїх «Споминах» описує зовсім інші події останніх годин влади. Чому гетьман по-іншому висвітлює «процес» свого зречення? Прислухаємося до гетьманської «легенди»:

«У цей час прийшов до мене Берхем (*гетьман не представляє цю людину. — В. С.*). — «Що ж Ви чекаєте, адже Ви загинете!» — «Так мені нікуди йти». — «Йдіть до мене». Я рішуче не хотів йти до нього й відмовився. Мені ще хотілося піти до Долгорукова... Приїхавши до Долгорукова, я побачив, що біля самого будинку стоїть гармата, яку заряджають, і стоять кілька офіцерів його штабу, що, зізнаюся, були мені ненависні. Я не хотів із цими панами вступати у необхідну для перепустки розмову і наказав Данковському взяти мене до себе на квартиру. Приїхавши туди, він мені заявив, що довго тут залишатися не можна,

тому що господарі його мене, напевно, видадуть. Гадали, гадали, куди поїхати, і я вирішив, що найкраще до турецького посланника. Я поїхав до останнього, а Данковському наказав поїхати до Долгорукова і передати йому, що, якщо потрібно, я зараз приїду.

Ахмед Мухтар-Бей мешкав у готелі «Палас» у двох кімнатах... У цей час приїхали, довідавшись про моє місцеперебування, кілька вірних офіцерів, які мені повідомили зовсім безвідрадно картину, що у сутності все вже закінчено, але що місцями ще б'ються. Данковський повернувся і повідомив, що Долгорукову про мене доповіли, але Долгоруков нічого йому не відповів. Данковський теж підтвердив, що всякий опір зламаний. Я усвідомлював, що все пропало. У мене було тяжко на душі. Я думав, чи повинен я все-таки відмовитися від влади, чи не треба цього робити... написав відразу на місці своє зречення від влади. А потім наказав начальнику штабу здати документ полковнику Удовиченку. Офіцер повіз ці два папери (*чому два, коли мова йшла тільки про зречення? — В. С.*) до штабу Долгорукова. Це приблизно було біля другої години дня, але штабу Долгорукова вже не було, він розсіявся, і там уже примошувався штаб Директорії. У мого офіцера відібрали папери, і він ледве зумів уникнути арешту...»

Далі Павло Петрович уже не хоче писати... Про подальші події 14 грудня у «Споминах» він більше не згадує. Втім, залишаються важливі питання. Коли і де гетьман підписав своє зречення, що він робив після 14.00, де переховувався? Чому в історичній літературі вказується, що Скоропадський підписав зречення у своєму будинку, а сам він твердить, що зробив це у готелі «Палас»? Чому Дмитро Дорошенко, що спирався на «Спомини» Скоропадського, пише вже у 1925 році (тоді Дорошенко був відданим прихильником гетьмана) у своїй «Історії», що «гетьман покинув о другій годині свій палац»?

На нашу думку, в цьому є якась таємниця. Можливо, Скоропадський не хотів визнавати того факту, що зранку 14 грудня зустрічався він не з просто «українськими діячами», а з впливовим лідером петлюрівського табору, а можливо, із самим Симоном Петлюрою. На цій зустрічі

гетьман передав Директорії залишки державної скарбниці й дістав гарантії вільного виїзду з України до Європи для себе і для своєї дружини (діти Скоропадського за кілька тижнів до цього залишили Київ).

Не зовсім вірно змальовує Булгаков у «Днях Турбіних» дії Скоропадського вранці 14 грудня та кількість петлюрівців, що наступали на Київ. Максимальне число наступаючих на Київ було 30—35 тисяч (загальне число армії Директорії по Україні не перевищувало 100 тисяч бійців), у той час як Олексій Турбін лякає юнкерів двохсоттисячною армією Петлюри. От що він розповів юнкерам, які збиралися захищати гетьманат, вранці 14 грудня:

«Олексій: Гетьмана? Відмінно! Сьогодні о третій годині ранку гетьман кинув напризволяще армію, втік, переодягшись німецьким офіцером, у німецькому поїзді до Німеччини. Так що, у той час як поручик збирається захищати його, його давно вже немає.

Юнкери: У Берлін! Про що він говорить?! Не хочемо слухати! (*Гул. У вікнах світанок.*)

Олексій: Але цього мало. Одночасно з цією каналією втекла у тім же напрямку інша каналія, його сіятельство командуючий армією князь Белоруков. Так що, друзі мої, не тільки когось захищати, але навіть і командувати нема кому. Тому що штаб князя накивав п'ятами разом з ним.

Юнкери: Бути не може! Бути не може цього! Це неправда!

Олексій: Хто крикнув «неправда»? Хто крикнув «неправда»? Я шойно зі штабу. Я перевірів усі ці відомості. Я відповідаю за кожне моє слово! Отже... От ми, нас двісті чоловік. А там — Петлюра. Так що я говорю — не там, а тут. Друзі мої, його кіннота на околицях міста! У нього двохсоттисячна армія, а в нас на місці ми, чотири піхотних дружини та три батареї...»

О 15.00 з'явився ще один документ, підписаний уже урядом гетьмана, в якому міністри повідомляли про те, що, «обговоривши пропозицію Директорії, Рада міністрів ухвалила: скласти із себе повноваження та передати владу Директорії». Рада міністрів відновлювала роботу розпущеної Київської міської Думи і передала Думі повноваження на управління Києвом. Рада міністрів направила

делегацію до Петлюри з проханням дозволити офіцерам переїзд на Дон.

До 16.00 стрільці захопили залізничний вокзал Києва, наблизилися до Хрещатика. Вони не зустрічали ніякого опору ворога... У той же час повстанці отамана Зеленого, що наступали від Голосієва, прорвалися у центр Києва, де в районі Бессарабки їх зупинив кулеметний вогонь гетьманців.

О 20.00 14 грудня весь Київ опинився в руках Директорії. Наступного дня відбувся парадний вхід частин Облового корпусу до Києва. Із цього часу і до 19 грудня вся повнота влади у Києві була передана командирі Січових стрільців коменданту Києва Коновальцю та Київському Тимчасовому ревкому на чолі з Володимиром Чеховським.

15 грудня 1918 року у вечірніх випусках київських газет було надруковано, що «сьогодні о 12 з пол. години на своїй квартирі був заарештований колишній голова Ради міністрів С. М. Гербель». Гербель був ув'язнений до Лук'янівської тюрми, але на початку лютого 1919 року за наказом Петлюри його звільнили і він без перешкод переїхав до Одеси, в якій панувала білогвардійська влада. 1919 року Гербеля вже зустрічали в армії Денікіна, де він дістав важливу посаду головноуповноваженого у харчових справах.

Якийсь час Скоропадський ховався у Києві. Петлюра знав про місце його перебування, однак не видав його, бо був зв'язаний масонською клятвою. Через кілька днів Петлюра дозволив Скоропадському інкогніто виїхати з Києва до Німеччини.

Лідери Директорії звинуватили Скоропадського у тому, що він утік з України, прихопивши з собою всю державну скарбницю, але це викликає питання. Чи випустили б його з Києва з цією скарбницею? Історик І. Нагаєвський пише: «Гетьман передав Директорії державну скарбницю в три більйони карбованців. Залишаючи Київ, Директорія віддала наказ зібрати всі гроші, цінні папери, депозити всіх київських банків. За наказом міністра фінансів Бориса Мартоса з Києва було вивезене все золото, срібло, платина, перли з ювелірних магазинів». Дуже прихильний до гетьмана Нагаєвський стверджує, що частину зарубіжної

валюти Мартос розмістив у берлінські та віденські банки, решту забрали різні місії (їх було близько семи десятків) за кордон. А золото, срібло, платину і перли згодом забрав головний отаман Петлюра. Дещо він роздав партіям: ЦК УСДРП отримав 5 мільйонів німецьких марок і тримав їх у Берліні; ЦК УПРС — 18 мільйонів німецьких марок — у віденських банках».

Тільки 17 грудня Директорія підготувала документ про оголошення Скоропадського «поза законом», про конфіскацію всього майна гетьмана. А 18 грудня у київських газетах була вміщена стаття «Під суд!», у якій пропонувалося віддати під карний суд гетьманських міністрів та інших гетьманських «слуг». Про урядовців Скоропадського було сказано, що вони «...узурпатори влади, не тільки реакціонери, але й самі справжні шантажисти, злодії та гвалтівники. Злодій сидів на злодії, і шантажист допомагав насильникові: сім з половиною місяців вони просто розпродавали народне добро, цинічно й одверто спекулювали, брехали й ховали правду від громадянства й перепиняли катівськими засобами всякі спроби вивести їх на чисту воду».

I. Колишній гетьман Павло Скоропадський має судитися за: 1) потурання злочинній діяльності своїх міністрів; 2) за умисне руйнування військової сили держави; 3) за оддачу німцям і спекулянтам державного майна; 4) за організацію влітку цього року провокаційного повстання «отамана» Павловського у Звенигородським повіті проти себе самого й панів для того, щоб ліквідацією повстання скріпити гетьманську владу.

II. Колишній міністр закордонних справ, міністр освіти, заступник прем'єра й президент Сенату Микола Василенко — за те, що: 1) будиши членом Генерального суду Української Республіки, брав участь у змові проти цієї Республіки разом із російськими чорносотенцями й німецькими офіцерами; 2) брав участь й завідомо сприяв розкраданню добра держави, що виявилось у часи його прем'єрства в діяльності міністрів Рогози, Ржепецького й Гутника.

III. Прем'єр-міністр Федір Лизогуб — за те, що: 1) з його відома провадилися по міністерствах спекуляція й гра-

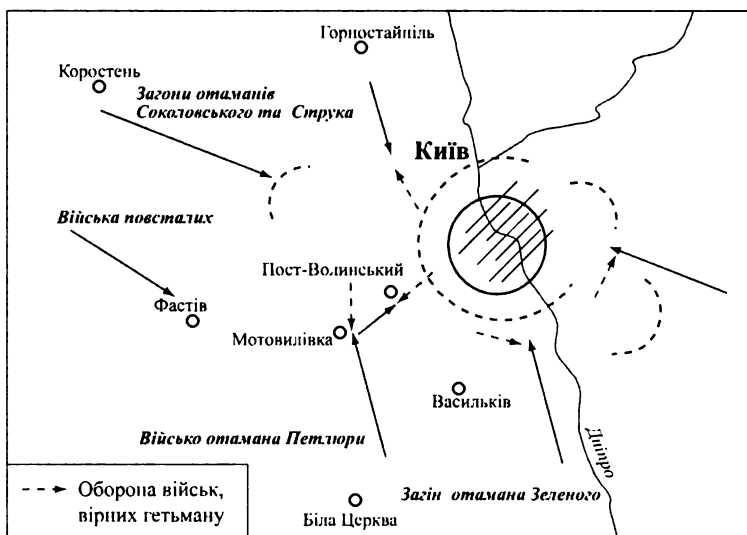
біж народного добра; 2) дозволяв і сприяв німцям перейти межі договорів між Німеччиною та Україною на користь німцям.

IV. Військовий міністр Рогоза — за те, що: 1) витративши більше мільярда карбованців на організацію українського війська, поблажливо дивився на розкрадання цього мільярда без організації війська; 2) передавав військове майно явно спекулятивним Південній, Північній і Астраханській арміям, котрі ніби склалися для боротьби з більшовиками, а на ділі розтрачували й розпродували військове майно в Києві; 3) умисне розгонив і провокував на розклад військові організації «синіх жупанів», «сірих жупанів» та інші з тим, щоб Україна не мала свого війська.

Січові стрільці заарештували деяких гетьманських генералів і міністрів (Гербеля, Ржепецького, Рейнбота) і «уклали» їх під домашній арешт у шикарному готелі «Версаль» у центрі Києва, а вже потім запроторили деяких міністрів до в'язниці. Стрільці шукали міністра Кістяковського, що, за інформацією, заховався у Печерській лаврі, але так і не знайшли. Сахно-Устимович, Воронович та Келлер були вбиті повстанцями... У грудні 1918-го стався арешт митрополита Антонія, архієпископа Євлогія, єпископа Никодима. Директорія оголосила амністію всім політичним в'язням гетьманського режиму (включаючи більшовиків), але підтвердила необхідність арештів гетьманських урядовців та офіцерів-дружинників, провела обшук у центральній офісі «Протофісу». Французькі переговорники вимагали звільнення з-під варти православних ієрархів, міністрів Гербеля, Рейнбота і Ржепецького, а також барона Унгерна.

Близько 3 тисяч захисників гетьмана, переважно офіцерів, утримувалися під арештом у будинку Педагогічного музею у Києві. Через тиждень частина арештованих була звільнена на поруки, викуплена родичами або звільнилася, як громадяни інших країн. Кілька офіцерів загинуло під час нещасного випадку, коли на ув'язнених упала стеля, близько 500 офіцерів було вислано з України до Німеччини.

Вже коли Скоропадський опинився за межами України, 21 грудня 1918 року Директорією була створена «Вер-

*Блокада Києва повсталими частинами Директорії
(листопад—грудень 1918)*

ховна слідча комісія для розслідування карної діяльності бувшого гетьмана Скоропадського». Керував комісією С. Шелухін, але результати розслідування оприлюднено не було, хоча комісія працювала до жовтня 1919 року.

Директорія прибула до Києва тільки 19 грудня. У цей день було організовано святкові маніфестації, молебень, відбувся грандіозний парад військ на Софійській площі. Юрби народу і війська привітали всіх членів Директорії. Українське духівництво, вийшовши з воріт Софійського собору, проспівало «многі літа» Директорії...

Перший тиждень перебування Директорії в Києві пройшов у суцільній ейфорії; у парадах, банкетах, зборах, святкових мітингах. Прем'єром нового уряду Директорії став соціал-демократ і масон Володимир Чеховський, революціонер, що входив разом з більшовиками до Київського повстанського штабу. В той же час Чеховський був пацифістом, який мріяв з'єднати християнство, масонство і марксизм... У кабінеті Чеховського знайшов собі місце в. о. міністра юстиції Сергій Шелухін (колишній гетьманський урядовець).

Євген Чикаленко згодом напише, що Скоропадський «відвернув народ від українства»: «За весь час революції ніхто Україні не зробив стільки шкоди, як Скоропадський та Гренер; вони опаскуджували українство серед народу, бо ніколи над народом ніхто так не знущався, як українська влада за Скоропадського, яка руками російських добровольців катувала селян за те, що вони виконували закони Ц. Ради»....

Через рік після «київської катастрофи», перебуваючи у Швейцарії, Скоропадський напише Могилянському: «Життя моє особисте було суцільним пеклом у період гетьманства...»

Поневіряння фанатика влади

(1919—1945)

17 грудня 1918 року німецький військовий лікар Тепер вивіз Скоропадського з Києва під виглядом пораненого німецького солдата у санітарному німецькому потязі. 31 грудня Павло Петрович дістався Берліна, де поселився у будинку Тепера. У приїзді до Німеччини та у подальшій «натуралізації» Скоропадському допоміг генерал Гренер. У Берліні колишній гетьман України мешкав під фальшивим паспортом пересічного столяра-ельзасця Фрідріха Бляхау — католика, колишнього солдата королівського полку.

4 січня 1919-го Скоропадський в очікуванні приїзду вагітної дружини знайшов квартиру в Берліні. У другій половині грудня 1919-го дружина Павла Петровича перебувала у Києві, але у середині січня 1919-го німецьким потягом через Східну Пруссію Олександра Скоропадська дісталася Берліна. Улітку 1919 року вже там вона народила свою третю доньку Олену. Четверо старших дітей Скоропадських з нянькою та відданим слугою опинилися за кордоном іще наприкінці 1918 року. На початку 1919-го Павло Петрович довідався, що їхній шлях проліг через Румунію, Туреччину та Італію до Швейцарії.

Вважається, що першу половину 1919 року Скоропадський сидів удома та писав свої спомини. Але аналіз споминів вказує, що і 1920 року Павло Петрович звертався до подій свого гетьманства. Але хіба міг спокійно жити у революційному Берліні 1919 року український пасіонарій, який іще мріяв повернутись у велику політику?

Скоропадський уважно слідкував за подіями в Україні. Він уже знав, що у січні 1919-го радянські війська вторг-

лися в Українську республіку і «сценарій» січня 1918-го повністю повторився. Вже на початку лютого 1919-го Директорія втікала з Києва, а Червона армія захопила Східну та Центральну Україну. У середині лютого 1918-го голова Директорії Винниченко добровільно зрікся посади й «пірнув» за кордон, прихопивши частину державних грошей. Диктатором УНР став Симон Петлюра, що зміг відновити українську армію й оборонити Поділля та Волинь від більшовиків. Разом з тим на Півдні України перебували армійські частини Франції, а французьке керівництво вело дуже «втаємничену» політику стосовно України. Французи то домовлялися з Петлюрою, то вирішували «товаришувати» з Денікіним, то робили головну ставку на новий «одеський уряд» генерала Шварца...

Бентежили Павла Петровича і революційні події у Німеччині... З 5 по 12 січня 1919-го у Берліні почалася друга революція (перша тривала у листопаді 1918 р.) і вирішувалася доля Німеччини. Країна була на межі «лівої» радянської диктатури, 10—12 січня бої розгорнулися на вулицях міста. Із січня по травень 1919 року в Німеччині точилася справжня громадянська війна... Що робив у ті перші дні у Берліні Скоропадський, ми можемо тільки гадати... але зрозуміло, що його симпатії були на боці «правих».

У середині 1919 року Павло Петрович «впливає» у Гельсінкі, де він мав зустріч з диктатором Фінляндії Маннергеймом та Гессеном. Він приїхав до Фінляндії по гроші і владу і доводив Маннергейму та «правим колам», що в Україні ще можливо «повторити гетьманщину». Але поїздка до Фінляндії нічого не принесла Павлу Петровичу. Його вже не сприймали серйозно і вважали відіграною картою. Можливо, Скоропадський мав якесь відношення до змови полковника Болбочана в армії Петлюри у червні 1919 року, маючи вплив на події в Україні через Сергія Шемета.

А в Україні тим часом фіаско зазнала інтервенція країн Антанти. У квітні—травні 1919-го частини Антанти під тиском селянських повстанських загонів та Червоної армії евакуювалися з Півдня України та Криму. Влітку польські та румунські війська ліквідували Західноукраїнську Народ-

ну Республіку, анексувавши Східну Галичину та Буковину. Але на диво армія Петлюри трималася й у липні 1919-го розпочала наступ на Київ та Одесу. На початку вересня армія Петлюри, захопивши Київ, зіткнулася з Добровольчою армією Денікіна. І хоча більшовики були вигнані з України, Лівобережжя, Південь та Подніпров'я України були загарбані армією Денікіна, з якою українське військо почало виснажливу війну.

У жовтні 1919-го Павло Скоропадський вже у Берліні створює і очолює Об'єднавчий союз «Україна» (до «України» увійшли: Бутенко, Полтавець-Остриця, деякі галицькі політики). Цей «Союз» виступив проти «диктатури Петлюри» і намагався перетягнути командирів військових частин армії УНР на свій бік. Скоропадський поновив свою боротьбу проти «зрадника» Петлюри, використовуючи свого друга Моркотуна і систему всесвітньої масонерії.

У листопаді 1918-го Симон Петлюра очолив ту частину українських масонів, що виступала проти гетьмана і боролася за незалежність України, за створення «масонської республіки». У число масонів «петлюрівського напрямку» увійшли: А. Ливицький, В. Прокопович, А. Ніковський, О. Шульгін, М. Шумицький; можливо, Ісаак Мазепа та генерали Осецький і Тютюнник. Більшість цих масонів евакуювалася з Києва разом з Петлюрою ще 1 лютого 1918 року, частина залишалась у «київському підпіллі».

У квітні 1919 року у Кам'янці-Подільському було офіційно проголошено нову «Велику ложу України», Великим майстром якої став Симон Петлюра. Вона мала 7 місцевих лож, 83 гуртки і 700—800 «братів» (дані збільшені, скоріше «петлюрівських» масонів було 400—500). «Велика ложа України» прагнула до міжнародного визнання і включення до Міжнародного Бюро масонських зв'язків.

Лев Троцький через два роки напише: «3 25 грудня 1918 року Петлюра веде постійну переписку з представниками Генеральної ложі масонів у Франції безпосередньо через тов. Міністра закордонних справ Галіпе (*скоріше Галіпа*. — В. С.). В розпорядженні Особливого відділу є листи Петлюри до Бенару, Пелисьє і до Галіпа, рівно як і відповіді Пелисьє Петлюрі. Нема чого казати, що ця переписка «дорогих братів» (так називають один одного ма-

сони) стосується переважно патронів і снарядів для боротьби проти більшовиків».

Можливо, проголошення цієї національної ложі і обрання Петлюри Великим майстром відбулося без дотримання всіх необхідних традицій і запропонованих правил, без участі масонів із уже визнаних світовою масонерією Великих лож, і насамперед без прямої згоди Франції та Англії, масонські ложі яких були визнані «материнськими». Можливо, саме це утруднювало світове визнання і пошуки підтримки всесвітнього масонства. Петлюра і його «брати», виступаючи за незалежність України, просили допомоги світового масонства у вирішенні долі України, просили визнати «Велику ложу України» «вищою масонською владою і незалежною силою на території Української республіки».

Справа в тому, що, за масонськими законами, не можна визнавати нову «Велику ложу» у тій країні, де вже існує національна «Велика ложа». В Росії та в Україні вже існували «Великі ложі». Очевидно, стара «Велика ложа України» (коли така існувала) або «Велика ложа народів Росії» була вороже налаштована проти «української незалежності» та проти Петлюри. Так, ложа Сергія Моркотуна теж претендувала на «вищу масонську владу» в Україні (можливо, саме вона і звалася «Великою ложею»), тому Воркотун з лютого 1919-го, коли почалася підготовка до відкриття «петлюрівської» «Великої ложі», став активним критиком Петлюри в колах всесвітньої масонерії.

Моркотуну вдалося настроїти багатьох лідерів «всесвітніх» масонів проти визнання «петлюрівської» ложі «Великою ложею України». Цей момент утруднив хід переговорів між Петлюрою і масонськими колами Антанти. 1919 року «Велику ложу» Петлюри визнала тільки одна національна ложа — «Великий Схід Валахії (Румунії)».

Сергій Моркотун почав конфліктувати з Петлюрою, хоча 1917 року вони разом перебували в ложі «Молода Україна», а Воркотун доклав зусиль до визволення Петлюри у листопаді 1918-го та до «спасіння» Скоропадського у грудні 1918-го. Прихильник створення Російської федерації, автономії України, демократичного правління, Моркотун з підозрою ставився до діяльності Центральної Ради,

особливо із січня 1918 року, коли соціальні експерименти і державність «за всяку ціну» відіпхнули від «українських патріотів і революціонерів» масонів-«русифілів» з помірною кадетського крила.

Моркотун звинуватив Петлюру у тім, що той активно не виступив проти Брестського миру, хоча і обіцяв французьким «братом» перешкоджати цьому всіма силами... За словами Моркотуна, французам Петлюра заявляв, що «виступає за автономію українських земель», а сам очолив боротьбу за повну самостійність України. У відкритому листі до Петлюри Моркотун приписував Петлюрі «те, чого не було», і те, що могло викликати негативну реакцію у французів, — симпатії Петлюри до Німеччини.

Моркотун писав, що, коли 11 листопада 1918 року він особисто домігся звільнення з в'язниці Петлюри, останній обіцяв, що буде виступати проти «германофільських тенденцій» Винниченка, Андрієвського, Швеця і не підтримає повстання проти гетьмана, яке готується, але сам не тільки підтримав зазначених осіб, але й увійшов разом з ними до Директорії, очоливши повстання проти гетьмана. Це був явний наклеп... Винниченко ніколи не виявляв «германофільства», а Швець до листопада 1918-го був настільки дрібною політичною фігурою, що його думка нічого не вирішувала і мало кого хвилювала. До того ж Швець посидів при німцях у в'язниці... Моркотун навіть обвинуватив Петлюру в зайвій симпатії до нього німецьких офіцерів у листопаді 1918 року, які буцімто думали визволяти Петлюру з в'язниці... Прагнучи зобразити повстання Директорії «німецькою інтригою», Моркотун вказував на те, що саме німці дали зброю антигетьманським повстанцям.

Після того як Петлюру було обрано Великим магістром «Великої ложі України» (національне об'єднання лож, що відмежувалося від російських лож), Моркотун став стверджувати, що Петлюра — самозванець, а саме він, Моркотун, єдиний керівник масонства в Україні. Навесні 1919 року Моркотун виїхав з України, через Одесу, до Західної Європи. Незважаючи на конфлікт з Петлюрою, за словами Жана Пелисьє, Сергій Моркотун дотримувався масонського кодексу честі й «прагнув згладжувати гострі кути

й мирити суперників». Приклад тому його прагнення примирити у 1918 році Скоропадського і Петлюру.

Але з весни 1919-го Моркотун почав усіяло шкодити Петлюрі. На засіданнях французької ложі «Братерство націй» Великого Сходу Франції (своєрідний міжнародний парламент, у якому брали участь багато керівників європейських країн) Моркотун заявляв про недотримання Петлюрою масонських принципів. У червні 1919-го Моркотун на масонській «роботі» у ложі «Братерство націй» прочитав реферат «Українська справа», в якому різко розкритикував сепаратизм Петлюри. Він пропонував створення на території колишньої Російської імперії Конфедерації національних держав Росії, що могла стримати можливу у майбутньому німецьку загрозу. Масони передбачали майбутнє, прагнучи підготувати сили антифашистської коаліції.

У жовтні 1919-го Моркотуна обурило крок Петлюри, що почав військові дії проти армії Денікіна. У відкритому листі до Петлюри Моркотун кинув Петлюрі різкий виклик, заявивши: «Ви вже нам не брат. Наші шляхи розійшлися. Вийди з ложі, кат України і ворог Вітчизни... Ми будемо обвинувачувати Вас усюди і щодня. Ми будемо це робити від імені нашої Батьківщини, Великої України, що протягом сторіч була вартовим і оборонним валом нашої Матері, Великої Русі».

Моркотун так само розіслав у впливові масонські організації свою заяву, у якій Петлюра звинувачувався в тім, що таємно проводить в Україні вплив Німеччини і Ватикану. Це фальшиве звинувачення деякими масонами сприймалось як правда, і шлях «петлюрівської» ложі до визнання був загальмований. У листопаді 1919-го Моркотун очолював Український національний комітет (УНК), що склався у Парижі з опонентів Петлюри. Цей комітет об'єднав політиків з Галичини (коло Петрушевича), з територією Центральної України, представників української діаспори зі США. Вони претендували на створення нового уряду України як конфедеративної частини Російської держави.

Наприкінці 1919 року родина Скоропадських зустрічається у Лозанні (Швейцарія), де затримується на півтора року на дачі у поселенні Ля-Рос. Донька Павла Петровича Марія тоді поступила до університету у Лозанні, а син

Данило до тамтешньої гімназії. Перебуваючи у Швейцарії, Павло Петрович «не складає крил». Він активно формує політичні блоки, їздить по Європі, шукаючи союзників та спонсорів. У грудні 1919-го йому вдається сформувати організацію гетьманців, що у січні 1920-го проводить у Празі свій з'їзд.

На деякий час Скоропадському вдається залучити до свого блоку частину військових Петлюри, лідерів Січових стрільців. У той час прибічники Петлюри звинувачують Павла Петровича у зносінах з російськими монархістами.

Скоропадський удруге хоче скуштувати влади, пожити життям гетьмана України. Він поширював чутки про те, що «Антанта вчепилась за цю думку і обіцяє йому свою підтримку», ніби Антанта вже намагається змусити Німеччину «...віддати йому всіх полонених українців та німецьких офіцерів до них».

На початку 1920 року у Відні ініціативною групою «Українського союзу хліборобів-державників» (УСХД) було надруковано брошуру «До українських хліборобів», яка стала маніфестом нових гетьманців. До цього «Союзу», що був започаткований у Відні, записалися: Дмитро Дорошенко, В'ячеслав Липинський, Сергій Шемет, Олександр Скоропис-Йолтуховський, М. Кочубей, А. Монтрезор, Л. Сідлецький (Сава Крилач), М. Тимофеев... Ця група намагалась об'єднати сили Габсбурга-Вишиваного та Скоропадського. У 1919-му Вишиваний знову позиціонує себе як претендента на гетьмана або імператора України і деякі австрійські політики підтримують його у цих змаганнях.

Одним із перших документів цього «Союзу» стала травнева 1920 року угода гетьмана Павла Скоропадського із УСХД (від імені УСХД її підписали в Берліні В. Липинський, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський, Д. Дорошенко). Лідери нового утворення ставили за мету проголосити колишнього гетьмана Павла Скоропадського українським монархом. Цей проект було покладено в основу угоди між Скоропадським та УСХД. Ідеологічним підґрунтям УСХД стали автократизм та ідея «української трудової монархії». Група політичних банкрутів на еміграції бачила «необхідність запровадження монархічного ладу в Україні».

Головним ідеологом гетьманського руху у 20-х роках ХХ століття став польський шляхтич Вацлав (В'ячеслав) Казимирович Липинський, що служив у драгунському полку, а потім навчався на філософському факультеті Ягеллонського університету у Кракові та у Женевському університеті. На початку Першої світової війни він служив прапорщиком у російській армії. 1917 року Липинський став співзасновником Української хліборобсько-демократичної партії, а від початку червня 1918 року служив послом Української Держави у Відні. У 1919—1926 роках він мешкав в австрійському гірському курортному містечку Райхенау, редагував журнал «Хліборобська Україна», керував діяльністю «Українського союзу хліборобів-державників». 1926 року Липинський переїхав до Берліна і працював там у гетьманському «Українському інституті», але через рік повернувся до Австрії.

Протягом другої половини 1920 року Липинський працює над статутом та регламентом УСХД, що був ухвалений уже у січні 1921 року. Липинський вважав, що термінове обрання на еміграції нового гетьмана як голови української монархічної держави не є зараз доцільним, але до «походу в Україну» нової влади потрібно персоніфікувати ідею в особі Скоропадського та його династії, щоб запобігти появі претендентів на булаву гетьмана-монарха. За висловами сучасників, певні риси теорії Липинського наближали її до італійського корпоративного фашизму Муссоліні.

«Хлібороби-монархісти» вважали, що знайшли компромісне вирішення аграрного питання в Україні: за поміщиками залишати землю, яку «вони самі обробляють», а викупати (з допомогою Земельного державного банку) лише ту землю, яку вони здають в оренду. «Хлібороби» робили рекламу Скоропадському, запевняючи легкодухів, що Скоропадського підтримує Англія, котра дає йому гроші на «похід в Україну», і що до Павла Петровича перейдуть офіцери з армій Врангеля, Петлюри, Української Галицької армії.

На початку 1920 року Біскупський почав бурхливу діяльність у Берліні, ставши активним учасником Каппівського путчу, соратником генерала Людендорфа. У березні 1920-го офіцерська бригада генерала Едгара захопила Берлін, ви-

гнавши з нього соціалістичний уряд Шейдемана. Але незабаром заколотники повернули владу колишньому уряду. Можливо, Скоропадський, як і Біскупський, відігравав якусь роль у берлінських подіях. Бо якраз у березні 1920 року Скоропадський переїхав зі Швейцарії до Берліна, де поселився поки без родини і спілкувався з вузьким колом людей, до якого належали полковник Зеленевський, інженер Крига, генерал Гренер, барон Кноррінг, німець Альвенслебен та майор Гасе (колишній начальник німецької контррозвідки у Києві, брав участь у Каппівському путчі).

Скоропадський намагається зав'язати контакти з німецькими правими колами, з німецькою військовою аристократією, знайти шляхи до міністерства закордонних справ і до міністерства оборони Німеччини. Він відновив зв'язки з офіцерами колишньої київської «Оберкоманди». Р. Смаль-Соцький вказував: «До міністерства справ закордонних ідуть від гетьмана якісь нитки, бо його інформації щодо відношення німців до України в дечому вірні».

Шукає Павло Петрович і вихід на великі банківські фірми Англії, Франції та США. Він розуміє, що велика політика може принести великі гроші.

У той же час Біскупський є членом Ради Російського монархічного об'єднання, а згодом стає прем'єр-міністром «уряду» самозваного царя Росії Кирила Володимировича Романова.

Із червня 1920-го Скоропадський намагається зав'язати контакти з кримським режимом генерала Врангеля та разом з «чорним бароном» поділити Україну. Влітку 1920-го «Русская армия» Врангеля вирвалася із Криму й почала наступ на Катеринослав і Юзівку. У Скоропадського з'являється нова надія повернутись у владу вже під протекторатом Врангеля.

Про Врангеля Скоропадський ще наприкінці 1918-го скаже, що з оточення Денікіна Врангель «...найбільш мені симпатичний та здібний». У 1920—1921 роках Скоропадський підтримує і постійне листування з М. Могилянським, який намагався налагодити контакт Скоропадського з Врангелем. Серед української політичної еміграції в Парижі створюється «Український національний комітет», до якого ввійшли Скоропадський і члени його колишньої

адміністрації Могилянський, Цитович, Максимов, Моркотун та інші. За ініціативи одностороннього Скоропадського генерала Біскупського розроблялися плани нового походу проти більшовиків силами білих, Німеччини й Угорщини. Представниками Скоропадського з німецьких та врангелівських спецслужб було підписано угоду про співробітництво, за якою білі визнавали самостійність України під проводом «Генеральної управи» архієпископа Вишиваного-Габсбурга.

У вересні 1920-го Моркотун як голова «Українського національного комітету» звертався до генерала Врангеля з пропозицією політичного союзу. Врангель згадував, що прийняв місію УНК — «супротивників самостійної політики України», на чолі з Моркотуном, яка була «...дружною нам організацією, що має деякі зв'язки як на Заході, головним чином у Франції, так і в Україні, і до того ж здатна бути використаною як противага українцям-самостійникам... Комітету було надано і деяку матеріальну допомогу. 18 вересня отаманами Дону, Кубані, Тереку й Астрахані був улаштований на честь Українського національного комітету в приміщенні морських зборів банкет». Але між Скоропадським і Врангелем угоди підписано не було.

У травні 1920-го у Берліні генерал Олександр Павлович Родзянко (приятель Скоропадського по Пажеському корпусу, полковник кавалергардського полку й командир кінної дивізії) та генерал Біскупський збирали нове військо для походу проти Радянської Росії з російських офіцерів, що перебували у Німеччині, Прибалтиці, Фінляндії та Австрії. Для України шукається новий гетьман, і вже є три кандидатури: Скоропадський, Полтавець-Остряниця, князь Василь Кочубей. Втім, восени 1920 року німецькі джерела спростували чутки, що для Скоропадського «...організується у Чехословаччині двадцятитисячна армія під командою генерала Крауса, ця армія мала б через Бессарабію наступати на Україну».

Тим часом у листопаді 1920-го сталася катастрофа... Червона армія, здолавши Сиваш та Перекоп, увірвалася до Криму, змусивши військо Врангеля шукати собі порятунку на чужині. В той же час на Поділлі Червона армія розгромила військо УНР Головного отамана Петлюри. Вій-

сько (30 тисяч колишніх солдатів і офіцерів армії УНР) і його отаман залишили Батьківщину, знайшовши свій притулок у Польщі.

Петлюра програв війну, і на його голову посипалися звинувачення... йому згадали «зраду» Галичини, диктатуру, невдачі, приниження полону, ліквідацію фронту, зрадництво інтересів України, полонофільство...

Наприкінці листопада 1920-го проти Петлюри формується військова опозиція з метою відсторонення його від керівництва рухом. Генерали та офіцери армії УНР під головуванням генерала Омеляновича-Павленка, зібравшись на нараду в Тернополі, зажадали відсторонення Петлюри. Вони зв'язались із польським командуванням, заявивши, що Петлюра більше не «вождь армії», і просили поляків зберегти армію як військову одиницю, а представників французів — затвердити протекторат Франції над армією УНР. Тоді Петлюра зміг відсторонити Омеляновича-Павленка та інших своїх конкурентів од влади над армією.

Уряди УНР і Петлюри наприкінці листопада 1920-го отаборились у польському місті Тарнуві. На початку січня 1921 року опозиційні Петлюри сили створили у Відні «Всеукраїнську національну Раду», що негайно висловила претензії на керівництво «всім українським рухом». Опозиція у Відні стала орієнтуватися на Німеччину та Австрію і поєднувала прихильників Петрушевича, Коновальця, Вишиваного-Габсбурга. Під прапор нової опозиції зібралися: генерал Греков, отаман Оскілко, «директор» Андрієвський, федералісти, «самостійники», соціалісти-хлібороби. Скоропадський намагався «грати роль» у Всеукраїнській національній Раді, але його вже не сприймали як лідера.

Дипломатична служба УНР за кордоном вела активну кампанію проти політичних авантюр Скоропадського, Габсбурга-Вишиваного, Полтавця-Остряниці, Петрушевича...

1920 року в Мюнхені знайшов притулок колишній ад'ютант гетьмана, один з лідерів «Українського Вільнокозацького товариства» Іван Полтавець-Остряниця. Павло Петрович вирішив, що «полку його прибуло», і взявся за формування нового політичного центру. Скоропадський, Полтавець та Біскупський уклали тимчасову політичну угоду. У квітні 1921 року українські «Вільні козаки» ви-

знали себе союзниками білогвардійського генерала Якова Андрійовича Слащова-Кримського, що намагався відтягнути від Врангеля частину офіцерів-емігрантів. Генерал Слащов визнавав себе «союзником України» і запевнив, що буде підтримувати об'єднання всіх українських військових частин на еміграції в «особливий корпус». У липні 1920 року світ побачив меморандум генерала Біскупського, що був прийнятий таємною міжнародною конференцією монархістів у Будапешті. Але сам Слащов, несподівано для Скоропадського, Полтавця і Біскупського, зрікся своїх планів, повернувся до Радянської Росії і почав працювати у червоній військовій академії.

28 жовтня 1920 року українським посольством у Німеччині було опубліковано інформацію про утворення філії «Козацької Ради Українського Вільного козацтва» у Берліні. До її складу увійшло 9 осіб, у тому числі Зеленевський, Крига, Полтавець-Остряниця. Скоропадський згодився прийняти отаманство над «Вільним козацтвом». «Філія» вирішила вшанувати Скоропадського гетьманським титулом, додержуючись при цім старій програми.

Уже на початку 1921-го року можна говорити про охолодження стосунків між Скоропадським і його колишнім підлеглим Полтавцем-Остряницею, що вирішив грати «власну роль», бо особисто його підтримали деякі праві німецькі кола. Інформаційний (розвідницький) відділ посольства УНР у Берліні свідчив: «Полтавець виробив для гетьмана проект прокламації для українського народу. Але гетьман на нього не погодився. Тому І. Полтавець-Остряниця працює тепер на власну руку і старається дістати фонди на формування від англійців та Угорщини». В той же час Угорщина має намір залучити українців для спільної боротьби проти Румунії.

У січні 1921 року німецький полковник Кейхель встановив таємні зв'язки з Полтавцем-Остряницею. Дії останнього схвалив генерал Людендорф, який планував спільні акції з російськими монархічними колами проти радянської Росії та Польщі. Німці були зацікавлені в антипольських заворушеннях у Галичині та на Волині (польська окупація з літа 1919 року), у виведенні польських частин з німецько-польського кордону, а Полтавець розповідав нім-

цям «байки» про численні власні «вільнокозацькі» загони на Волині, що вже готові до повстання проти Польщі.

У Відні було проголошено про створення «Українського національного вільнокозацького товариства». Організація проголосила свою спадкоємність вільним козакам, що були сформовані на з'їзді Вільного козацтва у Чигирині ще у жовтні 1917 року. Це «Товариство» очолив Габсбург-Вишиваний, а навколо нього об'єдналися українські політики різного політичного спрямування: І. Полтавець-Остряниця, В. Андрієвський (один із лідерів українських соціалістів-самостійників); А. Галіп (один з організаторів Української радикальної партії на Буковині), О. Турянський (письменник), В. Полетика (колишній посол УНР у Відні), Б. Бутенко (колишній міністр шляхів гетьманської держави). Можливо, до «Товариства» тимчасово долучилися генерал Греков і отаман Оскілко.

«Товариство» видавало тижневик «Соборна Україна» у Відні, який активно рекламував Габсбурга-Вишиваного. У тижневику «Соборна Україна» Габсбург-Вишиваний цотливо зрікався своїх претензій на корону чи булаву України, але європейська преса інформувала читачів про намагання створити українську монархію Габсбурга-Вишиваного. Голова дипломатичної місії петлюрівської УНР у Швейцарії Василько у січні 1921 року писав, що агітація Вишиваного та «розповсюдження злобних про нас чуток не дають мені можливості проводити будь-яку серйозну дипломатичну роботу».

У липні 1921 року, завітавши до Мюнхена, Габсбург-Вишиваний намагався зацікавити німців українською справою. Консул УНР доповідав Петлюрі, що помічником Вишиваного виступає Б. Бутенко: «...у руках котрого є начебто уповноваження від віденського Союзу Старшин. Акція ведеться виключно серед правих кіл. Її вістря спрямовуються також і проти Скоропадського».

По планах Павла Петровича було завдано нищівного удару. Полтавець-Остряниця відтягнув частину політичних прихильників Скоропадського до Вишиваного і зруйнував «вільнокозацький рух». Як запише донька колишнього гетьмана, Павла Петровича на еміграції «рятувала віра в Бога і почуття гумору».

1922 року Полтавець «кинув» і Вільгельма фон Габсбурга, що вже «приміряв королівську корону України». Внаслідок політичної конфронтації різних груп «Українське національне вільнокозацьке товариство» фактично розпалося.

Полтавець-Остряниця твердив, що оскільки назва товариства була перебрана від його «закордонної групи», то саме він знімає з «Тимчасової Генеральної управи Українського національного вільнокозацького товариства» та її печатки назву «Українське національне вільнокозацьке товариство», і надалі вживання цієї назви буде вважатися не дійсним і розглядатиметься як самочинне. Група Полтавця-Остряниці заявила, що саме вона і тільки вона продовжить свою працю під назвою «Генерального комітету Українського національного вільнокозацького товариства». У 1923—1924 роках Полтавець навіть видавав свою газету «Український козак».

У 1921-му Скоропадський розійшовся і з Моркотуном та скоріш за все відійшов од масонства. Перебуваючи у Франції, Моркотун працював чиновником на французьких залізницях і разом з тим читав лекції з кабалістики, займався окультизмом. У Парижі Моркотун брав участь в об'єднанні російських і українських масонів і «працював» як у вищих масонських градусах, у ложі «Милосердна дружба», так і в початкових емігрантських ложах: «Астрея» і «Північне Сяйво». На початку 1950-х років він іще приходив до російської ложі «Астрея» у Парижі. Помер Сергій Костянтинівич наприкінці 50-х років на острові Мадейра.

Євген Чикаленко у середині 1920-го змалює Скоропадського «...і нерозумним, і нерозвиненим політично, і нещирим, а тільки сміливим і ризиковитим...», він просто «шарлатан», який хапався за все, аби вдержатися на висоті; він не зумів навіть з честю скінчити своєї кар'єри «українського гетьмана...» Чикаленко пише, що Скоропадський «політичний шахрай, дегенерат», а «...його гетьманування було повне безглуздя, широкій відданості поміщицько-добрвольчим аспіраціям».

Колишній міністр гетьмана Зеньківський додає свої враження про гетьмана: «Зараз — наскільки мені дозволяють судити зустрічі і розмови у Берліні — це вже просто

авантюрист, що зробив ставку на самостійну (при німецькій, а не польській підтримці) Україну».

У той же час Олександр Скоропис-Йолтуховський у листі до Чикаленка пише, що Скоропадський під час свого гетьманування «...був перепрацьований, затурканий і нашими, і німцями, і москалями, з тягарем моральної відповідальності за неморальний спосіб одержання влади — цей первородний гріх його гетьманату...», але зараз — влітку 1920-го — це «...абсолютно моральна й розумово здорова людина, без сильної волі, щоправда, але наскрізь чесна й порядна... надзвичайно симпатична, одверта й щира людина, з державним розумом».

* * *

На початку 1921 року, продавши прикраси Олександри Скоропадської та папери на міфічні ліси в Росії (41 тис. десятин, що колись належали Дурново), Скоропадські придбали дім у Ванзее, що на західній околиці Берліна. Їм дістався величезний старий будинок XVIII сторіччя з 15 великих житлових кімнат і з безлічі підсобних приміщень. Поруч з будинком був великий регулярний сад, який теж належав Скоропадським. Донька Павла Петровича згадує, що родина вела велике господарство й утримувала великий курятник, дві-три свині. «Двір» відставного гетьмана склали секретарі, родичі, утриманці, прислуга. Постійним секретарем Скоропадського став Сергій Шемет (колишній лідер партії хліборобів). У той час на «звані обіди» Скоропадських сходилося до 50 людей. За столом у них бували: герцог Ліхтенберзький («великий друг сім'ї» — за свідченням доньки Скоропадського), спадкоємиця німецького престолу Цецилія, генерал Гренер (зміщений із міністра оборони), Зеленевський, Полтавець-Острияниця, граф Олсуф'єв... Варто зазначити, що у 1921 році Німеччина потерпала від економічної кризи, третина населення голодувала, а харчі коштували дуже дорого.

Існує інформація, що Павло Петрович тоді мав 200 мільйонів німецьких марок, які він одержав за продаж маєтку його дружини в Англії. З іншого боку, Скоропадський уже навчився «торгувати Україною». Різним французьким капіталістичним товариствам він продавав концесії та бор-

гові зобов'язання, що мають вступити в силу з того часу, коли гетьман Скоропадський відновить свою владу в Україні. Урядові установи УНР у екзилі у 1921—1922 роках зробили попередження про те, що зобов'язання Скоропадського будуть вважатися урядом УНР незаконними і будуть переслідуватися, згідно з карними законами уряду УНР.

У 1921-му фінансові справи у гетьмана йшли добре й частину грошей він вкладав у політику. Тижнями у домі Скоропадських жили та харчувалися політики: В'ячеслав Липинський, Дмитро Дорошенко, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Василь Степанківський (керівник українського пресового бюро в Лозанні).

Липинський у 1920-х тяжко хворів та часто лікувався, і йому були конче необхідні кошти, що міг дати Скоропадський. До того ж пан В'ячеслав був схильний до спиртного і витрачав чимало грошей на шнапс.

Степанківський мав добрі зв'язки у німецьких урядових колах і намагався зв'язати Скоропадського з міністром закордонних справ Німеччини. Саме Степанківський познайомив Павла Петровича з колишнім секретарем німецького посольства у Лондоні фон Шубертом.

Скоропис-Йолтухівський вживав певних заходів для заснування Комітету допомоги українським полоненим під керуванням гетьмана. Він розвинув діяльність, використовуючи для цього свої колишні контакти як голови «Спілки визволення України». Скоропадський намагається залучити для досягнення своїх цілей полонених українців (колишніх солдатів і офіцерів російської армії), що затримались у Німеччині ще з років Першої світової війни. Таких полонених налічувалося до 10 тисяч осіб. Але представник українського «Червоного Хреста» доктор Матюшенко намовив представників полонених передати справу опіки над полоненими і всі надані фонди комітетові «Червоного Хреста». Скоропадський так і не зміг добратися до фондів і до керівництва полоненими.

Усім українським дипломатичним представництвам за кордоном наказувалося стежити за гетьманцями та «без розголосу» паралізувати всі їхні заходи. В той же час дипломати-розвідники УНР звітували Петлюрі: «...плани Ско-

ропадського, незалежно від того, у якій ступені вони зв'язані з німецькими планами, при сучасній ситуації не мають за собою на німецькому ґрунті нічого такого, що можна б вважати безпосередньою небезпекою для УНР зовні...», але «...праця Скоропадського все-таки шкодить у деякій мірі урядові УНР у його змаганнях вести близькі стосунки в Західній Європі».

Еміграційна ліва газета «Україна» (групи Винниченка), що виходила у Відні, поширюючи чутки та відверті наклепи, вела брутальну кампанію проти Вишиваного та Скоропадського.

Протягом 1921 року «Український союз хліборобів-державників» створює гетьманські організації у Польщі, Румунії, Болгарії. Скоропадський і Степанківський намагалися зацікавити «гетьманською ідеєю» англійський уряд, вплинути на нього на користь Скоропадського та через посередництво Англії дістати від Румунії дозвіл і допомогу в утворенні на румунській території збірного пункту для міфічних військ Павла Петровича. Скоріш за все від Англії Скоропадському потрібні були гроші, а можливо, і підтвердження його статусу.

За даними української місії УНР у Бухаресті, П. Білопольський (засновник гетьманської організації у Румунії) намагався передати румунському уряду меморандум про діяльність гетьманців у Румунії. Місія УНР вживала заходів, аби не допустити їхніх зв'язків із румунськими урядовцями, і, відмовивши гетьманцям «в українській візі», вимагала їхньої висилки з країни.

Частина української еміграції у США прихильно прийняла гетьманську ідеологію, створивши 1924 року гетьманську «Українську січову організацію Америки», або «Гетьманську Січ» (організатор — Осип Назарук), що проголосила про своє підпорядкування Скоропадському. Успіх гетьманського руху у США пояснюється тим, що частково спонсорував американських гетьманців мільярдер Генрі Форд. 1936 року січові організації змінили назву на «Українську гетьманську організацію». Гетьманський рух поширився серед українців Канади, Австралії, Південної Америки. Організації гетьманців постали в індустріальних центрах Америки: Нью-Йорку, Чикаго, Детройті.

Вже у 1930-ті роки Скоропадський поширював інформацію та фото у європейських газетах про свій «літунський флот» у США та численні легіони своїх прихильників у США та Канаді.

1921 року дипломати петлюрівської УНР проводили переговори з репараційною комісією, що була створена Паризькою мирною конференцією, та з урядами Німеччини, Австрії, Угорщини про визнання УНР правонаступницею Української Держави Скоропадського та повернення австро-угорськими та німецькими банками грошових коштів із депозитів Української Держави до банківських рахунків УНР. За ці гроші воював і Скоропадський. Але ні він, ні Петлюра грошей так і не побачили...

1921 року Скоропадський робить заяви, у яких закликає впливові світові держави прийняти Україну до «Союзу народів».

Навесні 1921-го Павло Петрович вирішив шукати визнання у монархічному таборі «правих росіян». Він іще мріяв про можливість згоди між правими українськими колами та монархічними російськими організаціями під гаслом «Гетьман — в Україні, цар — у Росії». Ще за місяць до свого кроку «вправо» у листі до М. Могилянського Скоропадський писав: «Можливо, я помиляюся, але я рішуче тої думки, що російських людей, які чесно допускають не тільки федеративну Україну, але й Україну хоча б з деякою культурною автономією, майже немає... назвіть мені хоча б кілька людей, мене це дуже цікавить, я, зізнаюся, таких людей шукав, але не знаходив; віра моя раніше, що такі російські люди існують, була, між іншим, однією із причин мого провалу у вісімнадцятому році на Україні».

У той же час берлінська група гетьманців була готова до політичного союзу з російськими монархістами. Не відставав і Полтавець-Остряниця, що теж шукав порозуміння з російськими монархічними колами і намагався стати делегатом монархічного з'їзду.

У травні 1921 року він завітав до баварського містечка Рейхенгаль на Монархічний з'їзд. Монархісти проголосили, що відновлення Росії є можливим тільки за відтворення монархії, втім, «без старих недоліків, але на старому фундаменті». З цією метою на з'їзді була створена Вища

монархічна Рада, що стала керівним органом монархічного руху на еміграції. По відношенню до «імперських окраїн», що відділилися, монархісти зробили заяву, де були такі слова: «...ми не можемо і не повинні не визнавати за іншими народностями прав на національне самовизначення». Майбутня Росія вже бачилась як союз вільних держав та утворень. Одним з організаторів монархічного емігрантського з'їзду був Микола Дмитрович Гальберг, що служив у міністерстві внутрішніх справ Української Держави і вже організовував монархічний з'їзд у Києві за часів гетьманату.

Монархічний з'їзд намагався організувати вибори престолонаслідника й звернувся до імператриці-матері Марії Федорівни з проханням вирішити, кому з Романових бути «охоронцем» російського престолу. Але та вести переговори із сумнівними зборами відмовилася, так само відмовився стати главою монархістів Микола Миколайович Романов.

1922 року Кирило Романов оточив себе активною групою монархістів, які перебували в Німеччині. Він видав маніфест, у якому оголосив себе «охоронцем» престолу (у серпні 1924 р. оголосив себе імператором), але проти Кирила виступила більшість монархістів, які орієнтувалися на Миколу Миколайовича. Почалася відкрита боротьба за спадщину російських царів. Перший закордонний Собор Російської православної церкви, що пройшов у листопаді—грудні 1921 року в Сербії, висловився за повернення на російський престол «законного православного царя з дому Романових». Закордонна церква підтримала Миколу Миколайовича Романова... Новий з'їзд об'єднання монархічних організацій висловив Миколі Миколайовичу свою довіру.

Голова «Русского общевоинского Союза» (РОВС) генерал Врангель заявив, що «...щасливий повести армію за Миколою Миколайовичем». І в той же час Скоропадський знову намагається знайти спільну мову із Врангелем, почавши переговори через генерала Родзянка...

Незважаючи на провал переговорів із Врангелем та монархістами, Скоропадський продовжував з'являтися у Берліні «на московських балах» (за «розвідкою» дипломатів УНР) та був присутній на панахиді по генералу Врангелю, який помер у Брюсселі у квітні 1928 року.

У квітні 1922 року в УРСР було оголошено амністію всім учасникам Громадянської війни, крім п'ятьох її лідерів (із яких 4 представляли нескорену Україну): Бориса Савинкова, Нестора Махна, Юрка Тютюнника, Симона Петлюри та Павла Скоропадського.

1923 року Німеччина опинилася на порозі нової революції, яку намагались «імпортувати» до Берліна московські «товарищи». Страйки, маніфестації, нічна стрілянина та вибухи стали звичайною справою... Що робив тоді Павло Петрович? Історія мовчить... Звичайно, він був на боці «правих». Вважається, що 1923 року Розенберг представляв Скоропадського Гітлеру. А от шановний генерал Біскупський, який так тісно співпрацював зі Скоропадським, під час виступу фашистів закривав Адольфа Гітлера від куль своїм тілом, а після поразки Мюнхенського путчу переховавав його у себе на квартирі.

Значний вплив на формування НСДАП зробили саме російські іммігранти: Біскупський, князь Авалов (майбутній лідер росіян «нацистів» у рейху), великий князь Кирило Романов і його дружина Вікторія, що зробили чималий фінансовий внесок у будівництво НСДАП. Гітлер та Розенберг були причетні до російсько-німецького союзу «Балтикум».

1923 року в оселі Скоропадських поживало, до Берліна приїхав Данило — «молодий гетьманич». Павло Петрович умовляв сина «непохитно до кінця життя стояти на чолі гетьманської державної справи» й наслідувати гетьманський титул. Данило згодився, й обрав свій шлях у житті. Спочатку він мріяв стати скрипалем або співаком (мав гарний баритон), але батько платив за те, щоб він став інженером... Данило навчався у Вищій технічній школі, працював інженером у фірмі «Сіменс». У той же час частина гетьманців залишилася на позиціях виборної монархії.

Старша донька Марія вивчала медицину у Лозанському університеті й залишилась у Швейцарії. Згодом вона переїхала до Берліна і працювала асистенткою в університетській клініці.

У серпні 1927 року Марія одружується з польським графом Адамом Монтрезором. Весілля відбулося в українській греко-католицькій церкві (правив о. Міндій). Марія

письмово поклялася (дала обіцянку) виховувати дітей від цього шлюбу в католицькій вірі свого чоловіка і переїхала до Варшави.

Середня донька Єлизавета довго залишалась у батьківському домі та стала художником і скульптором, згодом вона вийшла заміж за Кужим, а 1937 року почала працювати секретарем Павла Петровича. Молодша донька Олена і хворий на епілепсію син Петро залишились у Вензее до фатального для Скоропадських 1945 року.

Після 1923 року вплив гетьмана на політичне життя слабшає, від нього відходить частина прибічників. Гетьманське середовище обмежується тільки пропагандистсько-інформаційною діяльністю. Його ж конкурент Полтавець-Острияниця у середині 1920-х видає свій перший власний універсал «до українського козацького народу», в якому сам себе проголошує «Гетьманом і Національним Вождем усієї України обох боків Дніпра та військ козацьких і запорозьких» і головою «Українського народного козачого товариства». Універсал побачив світ після смерті Симона Петлюри, і за його формулюванням Полтавець-Острияниця ще претендував бути наступником Головного отамана.

Цього Полтавцю було вже замало, й він проголосив себе «диктатором Української Народної Козацької Республіки», яка існувала тільки в його хворобливій уяві. Але Полтавець мав нахабство стверджувати, що його організація нараховує близько 40 тисяч козаків і включає в себе 8 кошів: у Болгарії, Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Марокко, Польщі, Канаді, Україні (Повстанський кіш). Полтавець запевняв, що на Волині й у Східній Галичині (під Польщею) у нього існує два коші, по 1500 козаків у кожному, на чолі з кошовим отаманом генерал-хорунжим Іваном Волошиним-Кравченком і кошовим отаманом контр-адміралом Володимиром Савченком-Більським. Якась система підпільних зв'язків у Полтавця, можливо, і була, але на Волині та у Галичині вона складалась із 30—50 людей. Все інше було блефом, в який хотіли вірити німецькі спонсори Полтавця.

Але й колишній гетьман отримав свою «долю». 10 листопада 1926 року у Берліні був відкритий «Український науковий інститут» (УНІ), заснований Українським това-

риством допомоги біженцям, яке очолювала дружина Скоропадського — Олександра. Інститут існував як філія Берлінського Фрідріх-Вільгельм університету. Директором інституту був запрошений Дмитро Дорошенко (керував інститутом до 1931 року). З метою нормального функціонування та фінансування інституту було створено спільну українсько-німецьку Кураторію, до складу якої з німецького боку входили: колишній військовий міністр, генерал В. Гренер (голова Кураторії), директор Слов'янського інституту в Берліні професор Басмер, професор Зерінг. З українського боку — О. Скоропис-Йолтуховський та професор Мірчук. В інституті було створено 4 науково-дослідні кафедри: української історії, історії української державності, духовної культури та історії матеріальної культури. Український науковий інститут у Берліні проіснував до весни 1945 року, коли від попадання бомби будинок інституту був ущент зруйнований.

Розкол у гетьманському русі призвів до появи наказу гетьмана від 10 серпня 1927 року про розпуск Центральної управи «Об'єднаних хліборобських організацій» і про створення «Гетьманської управи об'єднаних хліборобів та інших класових організацій».

* * *

Знову ім'я Скоропадського «впливає» в СРСР та у широких емігрантських колах завдяки булгаковським роману «Біла гвардія» та п'єсі «Дні Турбіних». Роман був написаний 1924 року і частково опублікований за кордоном через рік, прем'єра п'єси у МХАТі відбулась у жовтні 1926 року. «Дні Турбіних» за два місяці зіграли 27 разів. Успіх був приголомшуючий, але 1927 року п'єсу було заборононо. Тільки 1932 року за особистим розпорядженням Сталіна («Дні Турбіних» була найулюбленіша п'єса Сталіна, який дивився її 18 разів) її було повернуто до репертуару театру.

У жовтні 1928 року представник білогвардійського РОВС у Берліні генерал Лампі надіслав до Парижа своєму шефові — начальнику РОВС генералу Олександрову Павловичу Кутепову конфіденційного листа. У ньому він доповідав, що мав секретні зустрічі зі Скоропадським, котрий

запропонував РОВС співробітництво «...у випадку, якщо прийде час діяти». Відповідаючи Лампі, Кутепов пропонував підтримувати відносини зі Скоропадським і навіть висловлював готовність зустрітися з ним особисто. Але все зіпсувала вистава «Дні Турбіних», що відбулася 27 жовтня у берлінському «Новому театрі». Через три дні після цієї вистави Лампі одержав від Скоропадського листа, в якому колишній гетьман запитував, що саме у «Днях Турбіних» мислиться про нього і «у яких висловах». Не отримавши відповіді, але ознайомившись зі змістом п'єси, Скоропадський надсилає Лампі нового листа, в якому він не приховував свого гніву: «Картина спектаклю мені зрозуміла. У п'єсі намагаються показати, з одного боку, безнадійність білого руху, з іншого боку — осміяти і змішати з брудом гетьманство 1918 р., зокрема мене». Гетьман писав, що оскільки Лампі був офіційним представником РОВС у Берліні і був присутній на спектаклі й навіть допомагав у його постановці, він розриває всякі відносини і з Лампі, і з РОВС. Скоропадський розглядав вчинок генерала Лампі та твір колишнього офіцера гетьманської армії Булгакова такими, що не відповідають вимогам офіцерської етики і шляхетської гідності.

«Дні Турбіних» намагалися «закрити» і в ліберальні часи «хрущовської відлиги». Тоді у газеті «Советская культура» писали: «Появу цієї п'єси у репертуарі театру імені Лесі Українки зараз можна пояснити тільки погонею за дешевим фінансовим успіхом, що ніяк не робить честі одному з кращих театрів України», радянські українські письменники Смолич, Хижняк, Кравченко та Козаченко звернулися до міністерства культури із заявою про те, що у п'єсі «Дні Турбіних» присутня образа українському народу... Юрій Смолич писав: «п'єса помилкова, немає правди... український народ відсутній, п'єса зіштовхує російський і український народи...» Все це призвело до того, що Міністерство культури УРСР сповістило театр про заборону спектаклю, але Міністерство культури СРСР дало свою згоду на екранізацію п'єси на «Мосфільмі».

1928 року у Берліні, на обіді у колишнього великого поміщика, володаря Асканії-Нової барона Фальц-Файна, Скоропадський зустрівся з Габсбургом-Вишиваним, але

світська розмова не сприяла поновленню відносин двох претендентів на булаву. Не склалось у Вишиваного відновити союз і з Полтавцем-Остряницею.

У 1930-х роках гетьманський рух перебував у кризі. У гетьманців та унрівців, вільних козаків Полтавця з'явився сильний конкурент — Організація українських націоналістів (ОУН), створена «давніми знайомими» Павла Петровича, яких своїм наказом він підняв у чин полковників: Євген Коновалець та Андрій Мельник. Ці діячі не визнавали за гетьманом ніякого впливу і ставили за мету ліквідувати українські емігрантські об'єднання як конкуруючі «фірми». Сила ОУН була у чіткій програмі, авторитарній партійній структурі, що мала розгалужену підпільну мережу в Західній Україні. До ОУН потягнулася патріотично налаштована молодь, офіцери та вояки колишніх українських армій УГА, УНР...

Якраз тоді від гетьманців відійшов їхній головний ідеолог В'ячеслав Липинський. Він вийшов з гетьманського «Союзу» з гучним скандалом.

Липинський твердив, що у січні 1929 року Скоропадський, таємно від Липинського (не зважаючи на домовленість, що він нічого не буде робити без відома Липинського), поїхав до Будапешта і підписав там політичний акт від імені Української Держави з тодішнім малярським прем'єром Іштваном Талекі, в якому він як «гетьман всієї України» зрікся Закарпаття (Підкарпатської Русі) на користь Угорщини, що таким чином Павло Петрович, «продаючи Україну», розраховував таємно отримати від угорського уряду великі виплати на свій рахунок протягом 3 років, але нічого не отримав. Липинський, викриваючи «угорську авантюру» Скоропадського, написав листа до голови гетьманської «Січі» в Америці, в якій було багато закарпатців.

У той же час гетьманці писали, що 1939 року, коли угорські війська почали окупувати Карпатську Україну (незалежну державу, що постала після розвалу Чехословаччини), «гетьман виступив у її оборону».

Так воно було, як писав Липинський, чи це було результатом «білої гарячки», його поганого характеру, не відомо... гетьман твердив, що вже тоді автор листа був «душевно хворий», факти його хвороби підтверджуються

і з інших джерел. От що писав Липинський, згадуючи атмосферу останніх років співпраці з Павлом Петровичем: «Рабство, лакейство, політичне шахрайство, перфідія, трусливість і дурне славолюбство». Липинський твердить, що гетьманський рух перетворився на «персональне підприємство політичного спекулянта» Скоропадського, що «...такий монархізм буде найгіршою формою правління, яку тільки Україна буде мати».

1930 року через конфлікт з Павлом Скоропадським Липинський розпустив «Союз хліборобів-державників», натомість заснував конкуруюче «Братство українських класократів-монархістів». Але це «Братство» не змогло стати на ноги, бо у червні 1931 року Липинський помер у санаторії «Вінервальд» неподалік Відня.

Представником гетьмана у Лондоні був Володимир Коростовець, що за Тимчасового уряду та гетьманування Скоропадського займав відповідальну посаду у Міністерстві закордонних справ України. 1919 року Коростовець утік до Польщі, а далі — до Німеччини, де заробляв лекціями та статтями у часописах. 1920 року Коростовець дістався Великої Британії, де познайомився з англійським магнатом Грегорі. Коростовцю вдалося схилити Грегорі стати представником гетьманської справи в Англії. Він пропонував відокремлення «південної частини Росії від Радянського Союзу» і утворення там незалежної Української держави на чолі з гетьманом.

1932 року з гетьманцями стався «британський конфуз». Ще 1930 року Скоропадський почав тиснути на М. Грегорі з вимогою надати фінансову допомогу його справі. За домовленістю із Скоропадським Грегорі погодивсь утворити «Англо-український комітет» з метою збору коштів для «визволення України». Головою комітету став він, почесним секретарем — Л. Тафнелл, обидва сподіваючись заробити на гетьманській ідеї. Їм вдалося переконати сера Майкла О'Дуайєра фінансувати «українців». Скоропадський і Коростовець переконали Грегорі та Тафнелла в тому, що гетьман мав своїх агентів на «ключових посадах» у Радянській Україні.

У березні 1932 року Скоропадський приїхав по гроші до Англії. Тут Павло Петрович перебував два місяці. По-

перше, він відвідав «Форин Офіс» (розвідка Англії), де його прийняв радник північного департаменту Л. Колльєр. Той зазначив, що Скоропадський «...в останніх труднощах Радянської України знаходить заохочення для власної програми української конституційної монархії на чолі зі спадковим гетьманом». У Лондоні Павло Петрович твердив, що він не перебуває на фінансовому утриманні ані в німців, ані в поляків.

Напередодні приїзду Скоропадського Грегори кредитував 1000 фунтів у банку. Проте видатки Скоропадського та його агентів спричинили перевищення кредиту на 500 фунтів. Утім, існувала домовленість, що в разі надходження пожертв до «Комітету», усі вони підлягатимуть оплаті О'Дуайєру і через банківську контору переказуватимуться гетьманові з відрахуванням комісійних для Коростовця і Тафнелла.

Бачачи неспроможність старого «Комітету» і зважаючи на те, що Грегори виявився аферистом і був засуджений англійським судом за незаконний продаж титулів, Скоропадський ініціював розпуск «Комітету», після чого О'Дуайєр сформував новий «Комітет» із старим завданням — збирати гроші. Йому вдалося залучити до сприяння «Комітету» бізнесменів із Шотландії та США. Бізнесмени Глазго «на українську справу» зібрали близько 12 тисяч фунтів. Але ці фунти були надані під обіцяні привілеї в Україні, коли буде створено гетьманську державу. Павло Петрович продовжував «торгувати Україною».

Наприкінці 1933 року Тафнелл полетів у Берлін на раду зі Скоропадським. Після відвідин колишнього гетьмана Тафнелл почав твердити, що Скоропадський «не мав жодної підтримки серед українців» і що гетьманський рух значною мірою був «німецькою інтригою». Після цих заяв Скоропадський відмовився від послуг Тафнелла.

1935 року у Королівському суді Лондона розпочалося слухання справи проти Скоропадського та Коростовця за позовом Тафнелла. Він вимагав відшкодування збитків за незаконне звільнення з «Комітету» і виплати комісійних з коштів, зібраних для сприяння англо-українському рухові. Однією з цілей Тафнелла була дискредитація Скоропадського в очах громадськості, перетворення процесу з фі-

нансового на політичний. На суді Тафнелл розповів про розчарування у гетьманському русі, про германофільство Павла Петровича, про «намовляння» гетьманців умістити у його газеті «The Investigator» статтю пронимецького спрямування. Він повідав суду про «паскудний характер» і підступність Скоропадського, про відсутність у нього будь-якої підтримки в Україні. Тафнелл твердив, що колишній гетьман схвалював засоби — обіцянки концесій та пілґв в Україні, з допомогою яких збиралися гроші нібито для потреб України, але фактично для своїх власних приватних цілей, «для оплати жінок». Позивач твердив, що від деяких осіб гроші були отримані в обмін на пропозицію надати їм привілеї у майбутній Українській державі. Взагалі діяльність Скоропадського він оцінював як «нацистську інтригу», запевняючи, що той підтримував тісні зв'язки з німецьким генеральним штабом і особисто з президентом Гінденбургом.

Відповідачі відмовилися відшкодувати збитки і подали зустрічний позов, стверджуючи, що Тафнелл приховав частину зібраних коштів і що він не розповів Скоропадському правди про великий внесок, зроблений лордом Дайсартом. Суддя зазначив, що це виправдовує звільнення Тафнелла, і вимогу відшкодувати збитки було відхилено. Побоюючись гучного скандалу, Скоропадський вирішив домовитися з позивачем, запропонував Тафнеллу в обмін на його відмову відкликати свій зустрічний позов.

Фінансовий стан колишнього гетьмана у другій половині 1920-х років погіршився, і німецькі друзі почали клопотання про надання Скоропадському фінансової допомоги або пожиттєвої пенсії від німецького уряду. У їхній петиції вказувалося на те, що Скоропадський, який перебував у надзвичайній фінансовій скруті, потребує цієї допомоги «...не для того, щоб підтримувати його політичні прагнення, а просто щоб забезпечити йому і його сім'ї пристойне проживання». Скоропадський з 1928 року отримував почесну місячну пенсію, надану за власним розпорядженням президента Німеччини генерал-фельдмаршала фон Гінденбурга.

У той же час візит Скоропадського до Лондона призвів до того, що англійські спецслужби зацікавилися гетьман-

ським рухом. Вони встановили таємні контакти із Скоропадським, одержуючи відомості про плани Гітлера, вели гру розвідок, враховуючи, що серед прихильників Павла Петровича були фашистські агенти. Цінність інформації з Берліна зростає восени 1938 року, коли «українське питання» опинилося в епіцентрі європейської дипломатії та коли у повітрі відчувався сморід великої війни.

Агенти спецслужб твердили: «П. Скоропадський, зазнавши тиску з боку нацистської партії, погодився використати свою організацію в Україні, щоб розпочати там повстання, яке мало збігтися з німецькими військовими заходами на початку наступного року». Від Скоропадського агенти дізналися, що запланований Гітлером «військовий наступ на Схід» почнеться на початку 1939 року.

Цікаво, що 1933 року до Лондона завітав і провідник конкуруючого табору — лідер Організації українських націоналістів (ОУН) Євген Коновалець. Ще у березні 1931 року в Англії виникло «Українське бюро», що було створене УНДО. Його представник у Лондоні зав'язав контакти не лише з офіційними британськими представниками, але й із впливовими політичними діячами, що 1935 року створили свій «Англо-український комітет».

У травні 1933 року Організація українських націоналістів намагалася захопити «Український інститут» у Берліні, що був під контролем Скоропадського. Ріко Ярий, заручившись допомогою чиновника міністерства культури Німеччини, націлівся увійти до ради керівництва інституту. Але колишній генерал Гренер, голова ради, відкинув кандидатуру Ярого.

У той же час Іван Полтавець, прийнявши титул «фон Остряниця», у травні 1935 року звернувся до Гітлера з листом, у якому він від імені українських козаків заявив, що німецько-український союзний договір (1918 р.) є чинним і що він готовий надати своїх українських козаків у розпорядження Гітлера. Біскупський теж намагався працювати на нацистів, ставши 1936 року начальником «Керування по справах російської еміграції у Німеччині».

Наприкінці 1930-х років Скоропадському вдалося перетягнути на свій бік групу колишніх петлюрівських генералів (Вовка, Євтимовича та ін.). Гетьман зберіг контакти

з багатьма російськими білоемігрантами. Він був обраний Почесним отаманом Кубанського козацького війська, став лицарем Мальтійського хреста.

* * *

У 1930-х роках діяльність Скоропадського — суцільна темрява, у якій кожний дослідник може відшукати дещо своє... але у пошуках істини він буде довго блукати... У 30-ті роки Скоропадський підтримує активне листування з провідними політиками від Маннергейма до митрополита Шептицького.

Критики Павла Петровича звинувачують його як фашистського прихвостня, що на гроші Гітлера намагався шкодити Радянському Союзу й українському народу. Скоропадському неодноразово доводилося публічно висловлюватися на користь Гітлера, хоча б задля продовження існування «Союзу гетьманців-державників»... Апологети Скоропадського бажають змалювати його як критика фашизму, людину, що у важкий час відстоювала інтереси України... Але, але... Можливо, гетьман був ні тим, ні іншим. Він просто знову повторив свою «німецьку епопею» 1918 року вже у 1933-му — 1945-му. Можливо, він працював на Англію і тільки робив вигляд, що працює на Німеччину. Така версія має право на життя, особливо враховуючи поведінку гетьмана 1918 року.

Серед еміграції поширювалися чутки, що Скоропадський літав із Герингом до Белграда. Що міг шукати Скоропадський у Белграді? Можливо, шукав собі прихильників серед численних емігрантів із Росії та України, що знайшли собі притулок у Королівстві сербів, хорватів і словенців. Можливо, обіцяв фашистським бонзам створити «українську армію», яка буде виконувати накази фюрера...

У той же час гетьманич Данило Скоропадський, за завданням свого батька, 1937 року виїхав до Канади і США, потім до Англії. У давній час сини вождів союзних племен обмінювалися заручниками — синами, що під час війни мешкали у союзному племені, як за порука миру та злагоди. Можливо, переїзд Данила до США та Канади був саме запорукою сумнівної праці Скоропадського на англо-саксонський блок. Того ж 1937 року діяльність УСХД було

припинено і нечисленні прибічники Павла Петровича створюють у Берліні «Союз гетьманців-державників» (СГД). У той час гетьманський рух став «беззастережно монархічним».

Із 1940 року гетьманці діють іще й під прикриттям суспільно-політичної організації «Українська громада», офіційно дозволеної німцями. «Українська громада» мала свої філії у рейху та у генерал-губернаторстві (Польща). Формально очолив «Українську громаду» колишній петлюрівський генерал та унівський військовий міністр Андрій Вовк.

У лютому 1939 року Данило Скоропадський прибув до Лондона, де він шукав британської підтримки, роз'яснення британським розвідникам і контррозвідникам, що «...партія його батька жодним чином не пов'язана з Німеччиною, а якщо вони тепер і співпрацюють з німцями, то лише тому, що не бачать більше нікого, хто був би готовий або спроможний їм допомогти». Цікаво, як Данило Скоропадський — «підозрілий елемент з Німеччини» — міг отримати дозвіл на в'їзд до цієї країни і дозвіл на довготривале перебування в Англії? В емігрантських колах пішов погослос, що Скоропадський посилає свого сина в Україну для організації повстання.

Гетьманський дипломат Коростовець, що продовжував жити в Англії, наприкінці 1930-х років став частим гостем владних кабінетів — «українським експертом» в Англії — та отримав британський паспорт.

Але Г. Раушинг твердив, що Данило Скоропадський здійснював у Англії нацистську пропаганду й розвідку та просив на свою «таємну мережу» гроші. Треба зазначити, що це видається блефом, бо така відома англійській розвідці людина, як Данило Скоропадський, під час війни між Німеччиною та Англією без дозволу «Форин Офіс» просто не змогла б зробити навіть кроку в бік нацистів.

У той же час британські спецслужби вели спостереження за Коростовцем і Скоропадським, розмірковуючи, чи Коростовець «...не використовується нашою розвідкою з метою подвійної гри». У березні 1941 року англійські розвідники твердять, що фашистські лідери «тримають гетьмана в схованці».

1940 року міністерство закордонних справ Німеччини писало, що гетьман «постійно перебуває у зв'язку» з цією установою та гестапо. Але донесення вказували, що гетьман «...бачить своє головне завдання в тому, щоб нападати на інші групи й ставити їх під підозру, особливо згадане УНО». Дратували німців і окремі заяви Скоропадського — його виступи проти долучення Східної Галичини до складу німецького генерал-губернаторства.

Вже після нападу фашистської Німеччини на СРСР «Форин Офіс» вирішив, що гетьманський рух може бути корисним. З липня 1941 року Скоропадський розгорнув активну політичну діяльність, бажаючи відігравати провідну роль у вирішенні «українського питання». На Скоропадського робили ставку деякі кола фашистської Німеччини, що орієнтувалися на створення маріонеткової української держави — союзниці рейху.

Наприкінці червня 1941 року з'явилися чутки про те, що Німеччина визнає незалежну Україну в кордонах 1918 року і поверне до Києва гетьмана Скоропадського.

Його конкуренти мельниківці з похідних груп ОУН(М) 1941 року отаборились у захопленому фашистами Києві й намагалися самостійно вести переговори про відновлення державності України. ОУН (бандерівців) після самостійного проголошення незалежності України у червні 1941 року зазнала великих втрат, після арештів німцями Степана Бандери та Ярослава Стецька.

На початку 1942 року, коли в Україні тривали арешти і страти лідерів ОУН(М) та ОУН(Б), гетьман відмовився підписати меморандум протесту проти німецьких репресій, який підписали митрополит Української греко-католицької церкви Шептицький, Українська національна Рада, лідери ОУН(М) та уряду УНР у екзилі. Але згодом з'явився окремий лист Скоропадського до міністерства закордонних справ рейху, в якому він вказує на шкідливу гру окремих чиновників Німеччини навколо українського питання. Скоропадський піддав осуду всіх тих, хто підштовхував населення до повстання проти фашистів... а 1943 року Павло Петрович висловив жаль з приводу того, що українці не воюють у союзі з фашистами проти СРСР.

Із німецького донесення про події в СРСР (14/ХІ 1942\1), що наводиться істориком В. Косиком: «Скоропадський має певну популярність у людей похилого віку і серед місцевої інтелігенції. Оскільки він викликає лише невелику симпатію серед молоді, то виглядає, що його політична течія приречена зникнути зі смертю старшого покоління». Інше німецьке донесення твердить: «Гетьман Скоропадський весь час сподівається стати в найближчому майбутньому вождем усіх українців... Деякі прихильники Скоропадського заявляють, що, на їхню думку, не тільки Німеччина, а й Англія повинна вважатися такою державою, яка зможе надати допомогу у створенні Української національної держави, якщо Німеччина програє війну...»

Коли гавляйтер України Еріх Кох видав меморандум, який заперечував існування української історії, культури і здатність українців до державного життя, гетьман виступив із заявою: «Мій нарід гордий і волелюбний, він ніколи не буде рабом, його стремління — вільна Україна».

Вважається, що під час війни гетьман відправив в Україну до Тараса Боровця-Бульби дипломатичну місію, яка у серпні 1942 року досягла домовленостей про долю гетьманців у лавах Української повстанської армії «Поліська Січ». Із перших місяців війни Боровець-Бульба вів політику боротьби проти німецьких військ та советської «партизанки». До «Поліської Січі» прибули гетьманські офіцери: полковник Совенко та полковник Трейко, які увійшли до штабу «Поліської Січі». Гетьманці воювали разом із Боровцем-Бульбою до серпня 1943 року, поки «Січ» не захопили бандерівці. Трейко та Совенко перейшли до лав УПА, перший став працювати у розвідувальному секторі армії та дослужився до генерала УПА, другий — опинився при штабі УПА і згодом був призначений комендантом оборони запілля.

У той же час Організація українських націоналістів (бандерівці) вирішила проводити безкомпромісну боротьбу проти гетьманців. Другі Великі збори ОУН(Б) у квітні 1941 року ухвалили рішення про те, що ОУН(Б) буде боротися «...проти опортуністичних партій та емігрантських груп, зокрема проти дрібноміщанської групи по-

путників націоналізму А. Мельника, гетьманців, УНР, есерів, есдеків, ундистів, ФНЕ, радикалів, клерикалів та ін.». А у травні 1943 року провід ОУН(Б) прийняв рішення про негайну ліквідацію гетьмана (організацію терористичного акту) у разі появи Павла Петровича в Україні.

За дорученням гетьмана полковник Варфоломій Євтимович з осені 1939 року працював для створення комітету по взаєморозумінню українських емігрантських кіл у Кракові (територія окупованої фашистами Польщі). Але після оприлюднення акту про створення Української держави 30 червня 1941 року Євтимовича разом із групою краківських гетьманців було заарештовано. Після піврічного ув'язнення клопотаннями Скоропадського Євтимовича було звільнено. Але 1943 року Євтимович перейшов до УПА, працював у вишкільному відділі Крайового штабу Львівського краю у Головному штабі УПА. Німецька поліція знову заарештувала Євтимовича 1944 року, і Скоропадський знову врятував його від неминучого покарання.

Історики вважають, що гетьману вдалося встановити свій вплив на українську бойову організацію «Фронт української революції» (ФУР), що почала свою діяльність в окупованій німцями Україні. Про «ФУР», який виявився маловпливовим політичним об'єднанням, зараз мало що відомо. «ФУР» було створено Володимиром Яворенком-Явором, і діяв він на території південної Волині, контролюючи землі Крем'янецьчини. Яворенко у минулому був лейтенантом Червоної армії, що «загубився» при відступі радянських військ. Він зміг організувати на Крем'янецьчині невеличкий партизанський загін у 300—600 бійців, які діяли на Волині та Галичині. «ФУР» мав свою друкарню, яка виготовляла листівки. За рішенням Проводу ОУН (Б), сітка провідника бандерівців «Крук» вела справжню війну проти загону Яворенка і 1944 року ліквідувала «ФУР», вбивши самого Яворенка.

Серед учених існує думка, що Скоропадський, користуючись власним авторитетом, 1944 року домігся від фашистів звільнення з концтаборів своїх конкурентів: Бандери, Мельника, Стецька та ще багатьох українських в'язнів. Але чи так усе було? Можливо, дослідники знову підхопили чергову гетьманську легенду.

У вересні 1944 року Розенберг пропонував призначити Скоропадського головою «Українського національного комітету», те саме вони пропонували Бандері. Обергрупенфюрер СС Бергер (керівник відділу східної політики Головного управління безпеки і керівник головного відділу політики у Східному міністерстві) почав перемови з іншими українськими діячами: А. Ливицьким, І. Мазепою, А. Мельником, С. Бандерою, Т. Боровцем-Бульбою та ін. Бергер тиснув на керівників націоналістичних угруповань з тим, щоб вони приєдналися до генерала Власова, але «українці» вимагали від німців «відтворення державності України».

Кандидатура Скоропадського була «забракована» органами СС, тому що він «має недостатній вплив на сучасне покоління». Німці аналізували: «На користь Скоропадського говорить його попередня посада гетьмана України, абсолютна лояльність щодо Німеччини та політична безкорисливість. Скоропадському 71 рік, і він міг би вести набагато спокійніше життя, далеке від політики. Якщо ж він пропонує свою кандидатуру, то робить це виключно заради справи. Він є поважною постаттю і, можливо, силою свого авторитету міг би тримати в рамках усі українські течії і партії. У всякому разі він був би особистістю, яку цілком можна було б поставити поруч з Власовим. Проти Скоропадського говорить те, що його минуле могло б у деяких моментах слугувати радянській пропаганді».

Павло Петрович згодився очолити «Комітет» і пропонував через своїх посередників умовити Мельника та Бандеру увійти у кабінет Скоропадського. Бандера і Мельник рішуче відкинули цю ідею, заявивши, що вони не будуть співпрацювати із Скоропадським. Згодом «Комітет» очолив генерал Павло Шандрук.

Весь час перебування Адольфа Гітлера при владі у Німеччині Скоропадський одержував велику державну пенсію. Є свідчення, що за цей час він кілька разів зустрічався з Гітлером і взагалі був наближений до фашистської влади, постійно шукав її «спонсування» та виходив на «джерела інформації». Навколо Скоропадського у рейху, генерал-губернаторстві й на українських землях гуртувалося кількесот «гетьманців», які теж хотіли їсти. Утримання цих

людей коштувало грошей, які надавалися Німеччиною, але, можливо, якісь таємні кошти надходили до гетьмана з Англії.

З весни 1943 року донька Скоропадського Олена живе у Берліні, мати Олександра і її син Петро виїхали до Оберстдорфа, а гетьман курсує між Берліном та спустілим Вензее. Останнім великим святом у родині Скоропадських став шлюб Олени Скоропадської з німцем Гердом Гіндером, що відбувся у Берліні у місцевій православній церкві.

У лютому 1945 року, одержавши звістку про наближення Радянської армії до Берліна, Скоропадський спалює більшу частину свого архіву.

15 березня 1945 року Скоропадський доручив своєму наближеному І. Сапезі пробратися до зони дії англійської армії з «таємною місією»... Павло Петрович наказав Сапезі зв'язатися з Данилом Скоропадським та англійською розвідкою й передати їм прохання про допомогу. Скоропадський не хотів потрапити у сталінські лещата, коли Радянська армія захопить район Берліна.

8 квітня 1945-го Павло Петрович разом із донькою Єлизаветою вирішив самостійно добратись із Меллінга до району Мюнхена. Скоропадський застудивсь і перебував у гарячці. 16 квітня під час бомбардування авіацією США вокзалу у Платтлінгу (поблизу Мюнхена) Павло Петрович та Єлизавета дістали тяжкі поранення, опинившись під уламками стін, що впали від вибухів авіабомб. На тілі Скоропадського були численні рани, лікарями фіксувався струс мозку. 26 квітня о четвертій годині ранку колишній гетьман України помер у лікарні міста Меттен. Того ж дня до Меттена увійшли частини армії США. 28 квітня український греко-католицький священник отець Григорій (Онуфрій) відслужив молебень над тілом померлого Скоропадського на місцевому цвинтарі. Єлизавета Скоропадська згадувала: «Я ховала батька на самій першій лінії фронту. Поблизу чути було вибухи гранат і гуркіт кулеметів. Ні одної квіточки не могла я в ті часи дістати для батька...»

Олександра Петрівна Скоропадська пережила чоловіка на шість років, залишок життя доглядаючи хворого на епілепсію сина Петра. Після завершення Другої світової

війни всесвітній гетьманський Рух очолив Данило Скоропадський. У 1937 році серед української еміграції поширювалися чутки про те, що гетьманич Данило Скоропадський був прийнятий у масонську ложу. Ще 1943 року гетьманська Рада схвалила акт про спадкоємну гетьманську монархію, за яким владу гетьмана-монарха Павла Скоропадського успадковують Данило та доньки Павла Петровича. Регентшею при дорослому Данилові у 1945—1948 роках, поки він не навідався до Німеччини, була його мати.

Данило Скоропадський і після війни продовжував жити у Лондоні, де він створив групу гетьманців та був членом Генерального церковного управління Української автокефальної православної церкви у Великій Британії. Данило Павлович керував всесвітнім «Союзом гетьманців-державників» (СГД) і активно пропагував ідею монархії як варіант для Радянської України. По смерті гетьманича у лютому 1957 році його поховали у Лондоні за православним звичаєм. У діаспорі ходили чутки, що згодом перейшли до історичної літератури, про те, що Данило був отруєний агентом КДБ.

1957 року, після смерті свого брата, Марія Монтрезор-Скоропадська перебрала на себе верховне керівництво гетьманським рухом і провід СГД, її чоловік стояв на чолі цього руху ще за часів його створення у 1920-х роках. Єлизавета Скоропадська очолила гетьманський рух 1959 року, після смерті Марії. По смерті Єлизавети гетьманський рух «перейшов» до Олени Скоропадської-Отг. У 50—60-ті роки ХХ століття, у зв'язку з вимиранням першого покоління української політичної еміграції, гетьманський рух потроху загасав, щоб на початку 80-х перестати подавати ознаки активності.

Нам залишається аналізувати, бо відповіді на питання, хто був Павло Петрович Скоропадський, іще немає. Можливо, з'явиться вона тільки тоді, коли історики знайдуть в архівах спеціальних служб Франції та Англії нові документи стосовно колишнього гетьмана, і виявиться, що він був аж ніяк не германофіл, не прибічник Гітлера і навіть не завзятий прихильник Української держави... він був іншим.

Андріївський О. З минулого. — Т. 2. Від Гетьманату до Директорії. — Берлін, 1923.

Берти Ф. За кулисами Антанты. — М.; Л., 1927.

Велика Українська революція: Календар подій. — Нью-Йорк, 1967.

Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914—1923. — Т. 1. — Львів, 1998.

Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997.

Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. — К., 1990.

Винниченко В. Щоденник. — Т. 1. — Едмонтон—Нью-Йорк, 1980.

Войноренко О. З гетьманських часів: Спогади самовидця з 1918 р. — Детройт, 1950.

Врангель В. Воспоминания. — Т. 1. — М., 1992.

Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К., 1999.

Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917—1918. — Львів, 1997.

Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний // Архив русской революции. — Т. 6. — М., 1991. — С. 161—303.

Горелов В. Павло Скоропадський — Гетьман Української держави. — К., 1995.

Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сб. документов и материалов. В 3-х тт. и 4-х кн. — К., 1967.

Гуль Р. Киевская эпопея // Архив русской революции. — Т. 2. — М., 1991.

Деникин А. И. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба Добровольческой армии. — Минск, 2002.

Деникин А. И. Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. — Минск, 2002.

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. II. Українська гетьманська Держава 1918 року. — К., 2002.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Т. 2. — Прага, 1924.

За велич нації. У роковини відновлення Української гетьманської держави. — Нью-Йорк, 1955.

- Заставенко Г.* Крах німецької інтервенції в Україні в 1918 р. — К., 1959.
- Зеньковський В.* Пять месяцев у власти: Воспоминания. — М., 1995.
- Іваненко М.* Вільні козаки // Український засів. — 1993. — № 4. — С. 50—65.
- Історія Січових стрільців. — К., 1992.
- Карпенко О. Ю.* Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920. — Львів, 1964.
- Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995.
- Коновалець Є.* Причинки до історії української революції. — [Б. м.], 1948.
- Копиленко О. Л.* «Сто днів» Центральної Ради. — К., 1991.
- Королів В.* Кінець гетьманату. Календар «Дніпро». — Львів, 1928.
- Король М.* Як Павло Скоропадський став гетьманом України: (Уривок зі спогадів). — Нью-Йорк, 1967.
- Крах германської окупації на Україні. — М., 1936.
- Крезуб А.* Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові стрільці // Літературно-науковий вісник. — Кн. 12. — Львів, 1928.
- Кубинський А.* Гетьман Павло і Гетьманіч Данило Скоропадські. — Чикаго, 1968.
- Кубинський А.* Патріот і державний муж України: У 100-річчя з дня народження Гетьмана усієї України П. Скоропадського. — Чикаго, 1974.
- Кульчицький С.* Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. — 1992. — № 7—8. — С. 60—78.
- Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. — К., 2005.
- Левчук Л.* Гетьман П. Скоропадський у світлі історичних фактів. — Торонто, 1952.
- Лихолат А. В.* Разгром националистической контрреволюции на Украине. 1917—1922. — М., 1954.
- Лукомский А.* Из воспоминаний // Архив русской революции. — Т. 5. — М., 1991. — С. 101—191.
- Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — К., 2003.
- Малиновецький Р.* Нариси з історії Українських визвольних змагань. 1917—1918 рр. — Львів, 1994.
- Маляревський А. П.* Скоропадский — гетман всея Украины: Биографический очерк. — К., 1918.
- Мирчук П.* Україно-московська війна. — Торонто, 1957.
- Могиланський Н. М.* Трагедия Украины // Архив русской революции. — Т. 11. — М., 1991.

- Нагаєвський І.* Історія Української держави ХХ століття. — К., 1993.
- Осавуленко Л., Засекін В.* Гетьман України Павло Скоропадський. — Кн. 1. — Луцьк, 2003.
- Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — К., 1938.
- Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. — К., 1993.
- Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. — Львів, 2002.
- Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність. — К., 1995.
- Папакін Г.* Архів Скоропадських. — К., 2004.
- Папакін Г. В.* Листи з 1917 року: (Кореспонденція Павла Скоропадського часів Лютневої революції в Росії) // Архіви України. — 2002. — № 1–3. — С. 80–101.
- Папакін Г.* Михайло Грушевський і Павло Скоропадський // Історія України. — 2001. — № 35. — С. 1–9.
- Пиріг Р., Проданюк Ф.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 91–105.
- Полонська-Василенко Н.* Павло Скоропадський // Наша держава. — Торонто, 1954.
- Пороховський Г.* Спогади про 1-й Український корпус // Календар-альманах «Дніпро» на 1934 р. — Львів, 1934.
- Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання. — К., 2004.
- Резнт О.* Павло Скоропадський. — К., 2003.
- Ростовець М.* Скоропадський і скоропадчуки. — Саскатун. Канада, 1938.
- Савченко В.* Дванадцять воєн за Україну. — Харьков: Фолио, 2006.
- Савченко В.* Симон Петлюра. — Харьков: Фолио, 2006.
- Сергейчук В.* Симон Петлюра. — К., 2004.
- Скоропадський П.* Спогади. — Філадельфія, 1995.
- Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція: Історичний нарис. — К., 1999.
- Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1999.
- Солдатенко В., Веденєєв Д.* Українські масони в добу революції // Історія України. — 2001. — № 15.
- Солуха П.* Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — США, 1973.
- Стахів П.* Гетьманський режим у 1918 р. та його державно-правова якість. — Детройт, 1951.

Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918—1920). — М., 1960.

Туркан Г. Антибольшевистские правительства России. — М., 2000.

У 60-річчя відновлення Гетьманства. — Торонто, 1978.

Феденко П. Влада П. Скоропадського (П'ятдесяті роковини перевороту в Україні). — Лондон—Мюнхен, 1968.

Христюк П. Записки і матеріали до історії Української революції. 1917—1920. — Т. 2—4. — Нью-Йорк, 1967—1969.

Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — К., 2005.

Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. — Нью-Йорк, 1958.

Эрде Д. Революция на Украине. — Харьков, 1927.

Яневський Д. Політичні системи України 1917—1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Родинні чесноти та родинні таємниці	6
Розділ 2. Від корнета до генерала (1893—1916)	18
Розділ 3. У вирі революції (лютий—липень 1917 р.)	36
Розділ 4. З революцією чи проти? (середина липня — початок жовтня 1917 р.)	56
Розділ 5. Отаман козацтва — генерал Української республіки (жовтень—грудень 1917 р.)	66
Розділ 6. Заколотник у пошуках сили (січень—квітень 1918 р.) ..	93
Розділ 7. Квітневий переворот (12—29 квітня 1918 р.)	123
Розділ 8. Нові люди «нового середньовіччя» гетьманської влади. . .	146
Розділ 9. Перший місяць нової влади (травень 1918 р.)	180
Розділ 10. Вороги внутрішні та зовнішні	211
Розділ 11. Літня «стабільність» (червень—серпень 1918 р.)	234
Розділ 12. Зміни орієнтирів (вересень — 13 листопада 1918 р.) . . .	270
Розділ 13. Падіння гетьманату (14 листопада — 14 грудня 1918 р.). .	302
Розділ 14. Поневіряння фанатика влади (1919—1945)	340
Історична література, документи та спогади	376

САВЧЕНКО
Віктор Анатолійович

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ —
ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

Підписано до друку 05.11.07. Формат 84×108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 20,16. Умов. фарбовідб. 20,58. Облік.-вид. арк. 21,59.
Тираж 2500 прим. Замовлення № *140-08*

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 502 від 21.06.2001

Нова книжка відомого історика В. Савченка присвячена Павлу Скоропадському, останньому гетьману України, діяльність якого пов'язана з бурхливими подіями епохи Громадянської війни. Кавалергард і генерал, найбагатший поміщик, плоть від плоті вищого світу Петербурга, що успішно робив кар'єру й особисто знав імператора, він волею долі стає диктатором України. Оцінювати гетьмана Скоропадського можна і як «лиходія», і як «праведника», але саме своєю неоднозначністю він і цікавий. Лев Троцький називав його українським Бонапартом, генерал Денікін — другим Мазепою. Ким же він був насправді? Відповідь на це запитання допоможе знайти книжка, при написанні якої автор використав архівні матеріали, документальні джерела, спогади учасників подій.

ТОВ "Книгарня "Є" М12	
Павло Скоропадський Останній Гетьман України. Савч	
90087	37.84 грн у
	т.ч. ПДВ
2 000015 259019	0.00 грн
	0039937_6